

Doživljaj grada Zagreba u feljtonima i u suvremenom življenom iskustvu

Biličić, Lea

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:615057>

Rights / Prava: [Attribution-ShareAlike 4.0 International/Imenovanje-Dijeli pod istim uvjetima 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za komparativnu književnost

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

Doživljaj grada Zagreba u feljtonima i u suvremenom življenom iskustvu

Lea Biličić

Mentori: dr. sc. Lovro Škopljanac, doc.

dr. sc. Valentina Gulin Zrnić, red. prof.

Zagreb, lipanj 2024.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad “Doživljaj grada Zagreba u feljtonima i u suvremenom življenom iskustvu“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora dr. sc. Lovre Škopljanca, doc. i mentorice dr. sc. Valentine Gulin Zrnić, red. prof. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studentice

Lea Biličić

Sadržaj

1. Uvod	7
2. Teorijski okvir rada.....	10
2.1. O nekoliko književnoantropoloških smjernica.....	10
2.2. Stilske i žanrovske odrednice feljtonističkoga diskursa.....	12
2.3. Odrednice fenomenološkog polazišta etnografskog istraživanja.....	18
2.4. Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora	21
2.5. Javni prostor grada.....	22
2.6. Grad kao <i>locus</i>	24
2.7. Umještenost i multiosjetilnost.....	26
3. Metodološki okvir rada	27
3.1. Odabir književnih tekstova	27
3.2. Odabir istraživačkih lokacija	29
3.3. Metode i tehnike prikupljanja građe.....	31
3.4. Autokulturna defamilijarizacija.....	32
3.5. Kriteriji odabira sugovornika i kontekst provedbe intervjua	34
4. Književna analiza	35
4.1. August Šenoa – potres.....	37
4.2. Marija Jurić Zagorka – prosvjed	44
4.3. Antun Gustav Matoš – ambivalencije doživljaja	48
4.4. Miroslav Krleža – velegradske disonance	54
4.5. Zvonimir Milčec – multiosjetilnost doživljaja.....	58
5. Etnografska analiza	66
5.1. Potres.....	66
5.1.1. Trg bana Josipa Jelačića	66
5.1.2. Trg Nikole Šubića Zrinskog (Zrinjevac)	76
5.2. Prosvjed.....	78
5.2.1. Trg svetog Marka	78
5.2.1. Autoetnografski prilog čitanju Zagorke – „Noćni marš“ povodom Dana žena	82
5.3. Ambivalencije doživljaja	83
5.3.1. Ilica	89
5.4. Velegradske disonance.....	91
5.4.1. Kožarska ulica	91
5.4.2. Pothodnik (Importanne centar)	96
5.4.3. Istraživačko-refleksivna napomena	101

5.5. Multiosjetilni doživljaj grada	102
5.5.1. Mesnička ulica	102
5.5.2. Dolac i Opatovina	106
6. Zaključak	111
7. Literatura	116
7.1. Izvori	123
7.2. Popis provedenih intervjua	127
8. Sažetak	127

Zahvale

Od srca zahvaljujem mentorici dr. sc. Valentini Gulin Zrnić, red. prof. i mentoru dr. sc. Lovri Škopljancu, doc. na stručnoj pomoći, brojnim savjetima, poticajima te usmjeravanjima istraživačkoga procesa i pisanja teksta. Hvala Mirni na razgovorima, optimizmu i prijateljstvu. Iskrenu zahvalu upućujem i svim svojim sugovornicima bez kojih ovaj rad ne bi nastao.

Gradovi postoje onoliko i onako koliko i kako su napisani.

Miljenko Jergović

1. Uvod

Urbana antropologija kao poddisciplina antropološke znanosti prve je akademske obrise poprimila krajem šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća (Prato i Pardo 2013:81). Premda su antropolozi i ranije provodili istraživanja u urbanom okruženju, *grad* kao jedno od polja antropološkoga interesa predstavljao je novinu u odnosu na dotadašnja antropološka istraživanja tradicionalnih tema. Prvi su urbani antropolozi smjerove formiranja poddiscipline crpili iz socioloških istraživanja provedenih u prvoj polovici 20. stoljeća (*ibid.*). Sociološko djelo Louisa Wirtha *Urbanism as a Way of Life* (1938) opisuje značajke grada kao posebne društvene institucije s vlastitom dinamikom i složenim međudnosima, a upravo je takav pogled doveo do konačne konceptualizacije *antropologije grada* koja grad postavlja u *fokus* istraživanja. Urbana antropologija u bliskom je interdisciplinarnom odnosu s urbanim studijima (*ibid.*: 12-13) te s antropologijom prostora i mjesta (usp. Low 2017), jer su njihova istraživačka sjecišta i prožimanja iznimno relevantna pri istraživanju suvremenih i dinamičnih urbanih promjena, izazova i problema u kontekstu globalizacije, podjednako na lokalnoj i globalnoj razini (Prato i Pardo 2013:99). Urbanoantropološka istraživanja grada od devedesetih su godina do danas sve više zastupljena te su prepoznata kao jednakovrijedna u širokom spektru raznovrsnih tema antropološke znanosti (*ibid.*: 99-100). To je moguće pratiti i u suvremenoj hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji (usp. Čapo i Gulin Zrnić 2013:19-23). Razvoj urbanih istraživanja i u hrvatskoj se, kao i u europskoj te etnološkoj i kulturnoantropološkoj tradiciji SAD-a, odvijao usporedno s antropološkim zaokretom prema istraživanju vlastitoga, bliskog društva, a u Hrvatskoj je put tome razvoju utrlo djelo *Etnologija naše svakodnevice* autorice Dunje Rihtman-Auguštin, objavljeno 1988. godine (*ibid.*: 23-24).¹

Potkraj osamdesetih godina 20. stoljeća pojavljuju se obrisi još jedne nove poddiscipline, koja je razvoj pronašla u prožimanju dviju znanosti, antropologije i znanosti o književnosti, a riječ je o književnoj antropologiji.² Predznak „književnoantropološko“ ne znači pritom nužno

¹ Za razdoblje razvoja hrvatske etnološke tradicije u modernu znanost od sedamdesetih godina prošloga stoljeća naovamo važno je spomenuti hrvatsku etnologinju Dunju Rihtman-Auguštin koja je uvelike utjecala na uključivanje kulturnoantropološkog pristupa discipline, obilježenog istraživanjima suvremene hrvatske svakodnevice, koja su se bavila upravo „domaćim“ – vlastitim, bliskim – temama te kulturnim i društvenim fenomenima (usp. Čapo i Gulin Zrnić 2013:13). Rihtman-Auguštin tako je uvela „gradski prostor kao *locus* istraživanja disciplinarno definiranih tema“ (Gulin Zrnić 2006:79).

² Pionirska djela književne antropologije predstavljaju zbornik *Literary Anthropology, a New Interdisciplinary Approach to People, Signs and Literature* urednika Fernanda Poyatosa (1988.) te *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology* književnoga teoretičara Wolfganga Isera (1989.).

da „antropologiziranj[e] znanosti o književnosti“ podrazumijeva preuzimanje određenih etnografskih metoda, već upućuje na nastojanje znanosti o književnosti da proširi vlastiti „istraživačk[i] horizon[t]“ (Bachmann-Medick 1998:11 prema Benčić i Fališevac 2006:10). U zborniku *Čovjek, prostor, vrijeme* (2006), koji okuplja književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti i ocrtava istraživačke smjerove još uvijek razmjerno nove i ne osobito zastupljene, osobito u Hrvatskoj, poddiscipline, književna teoretičarka Lada Čale Feldman upozorava na barem djelomično „metadiskurzivno urušava[nje]“ okvira književne antropologije do kojega dolazi kada se u, ionako već iznimno širok, dijapazon (kulturno)antropoloških tematizacija uvedu književnost i teme koje književna znanost teorijski izučava (usp. Čale Feldman 2006:19). No, unatoč toj potencijalnoj opasnosti, neosporna važnost leži u netom spomenutoj težnji književne znanosti da nadiđe „analitičko težište na samome tekstu“ i njegovoj „literarnosti“, te uvede antropološku dimenziju u književnu analizu, odnosno posegne za „sv[im] onim što književni tekstovi mogu otkriti o ustrojstvu čovjeka, uvijek određenog prostorom i vremenom, i o njegovoj kulturi“ (Benčić i Fališevac 2006:8). Prema teorijsko-metodološkome tumačenju antropologa Fernanda Poyatos, književnost je kao predmet književne antropologije „najbogatiji izvor dokumentacije, kako za sinkronijske, tako i za *dijakronijske* analize ideja i ponašanja ljudi“ (Poyatos 1998:XII prema Benčić i Fališevac 2006:9, istaknula L. B.).

Istraživačka je tema ovoga diplomskog rada doživljaj grada Zagreba u feljtonima i u suvremenom življenom iskustvu, pri čemu kategorija feljtona pripada književnoanalitičkom, a analiza suvremenoga življenog iskustva kulturnoantropološkom polju. Rad je rezultat interdisciplinarnoga istraživačkog pristupa odabranoj temi koji počiva na teorijskim postavkama netom opisanih dviju poddisciplina, a u širem kontekstu na dvama poljima, etnologiji i kulturnoj antropologiji te komparativnoj književnosti. Interdisciplinarnost rada očitava se u nastojanju zajedničkoga analitičko-interpretativnog³ „čitanja“, odnosno jukstaponiranja tih dvaju zasebnih korpusa građe, čiju temeljnu poveznicu predstavlja individualni doživljaj grada Zagreba. U tome okviru postavljena su sljedeća istraživačka pitanja: kako su se Zagreb i neke njegove lokacije prikazivali i doživljavali u feljtonističkome diskursu u različitim povijesno-političkim razdobljima grada od kraja devetnaestog i tijekom dvadesetog stoljeća?; kako pojedinci danas doživljavaju Zagreb i kako se poimanje javnog

https://books.google.hr/books/about/Literary_Anthropology.html?id=DJUrrvSenlAC&redir_esc=y,
https://books.google.hr/books/about/Prospecting.html?id=gdkVU3coqbcC&redir_esc=y (pristup: 20. 5. 2024.)

³ O razlici između empirijske analize i interpretacije v. npr. Bjelčević 2020.

prostora grada mijenja uslijed specifičnih okolnosti kao što su potresi, prosvjedi te određeni prijevori u prostoru koji izazivaju kompleksan društveni nesklad?; komuniciraju li i na koji način odabrani književni tekstovi, koji tematiziraju Zagreb, sa sadašnjošću i suvremenim doživljajem grada?. U ovome se empirijskom istraživanju polazi od pretpostavke da postoji određena interakcija književnih tekstova, kao pisanih doživljaja grada, s usmenim individualnim naracijama o neposrednome življenom iskustvu koje se oblikuje u doticaju s gradom, odnosno upisuje u percepciju mjesta (usp. Gulin Zrnić 2009:29).

U navedenim istraživačkim pitanjima moguće je iščitati dimenziju dijakronije koja je iznimno važna odrednica ovoga rada; upravo „raznovremenost“⁴ narativa koji će biti analizirani – od *tekstualnih*, feljtonističkih zapisa iz razdoblja od 1880. do približno 1980. godine pa do suvremenih *usmenih*, izgovorenih doživljaja pojedinaca – predstavlja težište na kojemu je zasnovana tema rada. Pri tome se analizira subjektivni doživljaj javnoga gradskog prostora grada Zagreba, s fokusom na nekoliko različitih lokacija koje će biti navedene i objašnjene u poglavlju o metodologiji rada. Svrha je rada komparativno istražiti, analizirati i protumačiti odnos književnoga poimanja grada Zagreba i suvremenog doživljaja određenih zagrebačkih lokacija i okolnosti, ukazati na neke od relevantnih društvenih značajki i gradskih prijevora, te u konačnici pružiti doprinos budućim promišljanjima o istraživačkom potencijalu grada kao fenomena u kontekstu hrvatske urbane i književne antropologije.

Nakon netom navedenih uvodnih smjernica, slijedi drugo poglavlje u kojemu se pruža teorijski pregled pojmova i koncepata na kojima se temelji rad. U njemu se ponajprije ukazuje na nekoliko ključnih književnoantropoloških polazišta na koja će se rad oslanjati. Potom se izlaže književnoteorijski i povijesni pregled feljtonistike u europskome i hrvatskom kontekstu, navode njegove stilske odrednice te ukazuje na teorijsko-povijesnu problematiku njegova žanrovskog određenja. Potom se upućuje na teorijski koncept fenomenologije od kojega polazi ovo istraživanje, zatim se pojašnjava teorijska i analitička podjela na društvenu proizvodnju i društveno oblikovanje prostora. Poglavlje završava definiranjem javnoga prostora te upućivanjem na pojmove mjesta (*locus*), umještenosti i multiosjetilnosti. Treće poglavlje donosi osvrt na metodologiju rada, pojašnjava tijek razvijanja istraživačke teme i upućuje na relevantne podatke vezane uz provedbu istraživanja te književne i etnografske analize. Četvrto poglavlje posvećeno je književnoj analizi odabranih tekstova petero hrvatskih autora: Augusta Šenoa, Marije Jurić Zagorke, Antuna Gustava Matoša, Miroslava

⁴ Riječ je preuzeta iz definicije dijakronije s Hrvatskog jezičnog portala: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1dnXRU%3D (pristup: 16. 05. 2023.).

Krleže i Zvonimira Milčeca. U petom poglavlju iznose se uvidi koji ishode iz etnografskog istraživanja te se ustanovljuju analogije s analiziranim književnim tekstovima. U šestom poglavlju sumiraju se ključne teze i istraživački uvidi te se iznose zaključna razmatranja.

2. Teorijski okvir rada

2.1. O nekoliko književnoantropoloških smjernica

Budući da uvodno istaknuta Poyatosova definicija književne antropologije kao analitičko težište uzima upravo ljude, njihova iskustva, prakse i ponašanja, ona ujedno rasvjetljava provodnu nit između dviju znanosti, antropologije i književnosti, koja nam dopušta da ih znanstveno udružimo – *kulturu*. Kultura⁵ i čovjek kao predmet istraživačkog interesa i usmjeravanja uvijek su u pozadini obiju znanosti, pa one tako dijele „temeljna problemska središta“ (Rafolt 2009:11). Autor Leo Rafolt ističe da noviji književnoznanstveni pristupi nastoje sagledavati tekstove „u njihovu kontekstualnu okružju, kao proizvode kulture, kao kulturne proizvode, koji su povijesni u onoj istoj mjeri u kojoj su i povijest i kultura tekstualni“ (*ibid.*: 12). Autorica Valentina Gulin Zrnčić, u radu u kojemu analizira književni prikaz Dubrovnika iz pera Marina Držića kao mogući povijesni i antropološki izvor (1996), navodi Poyatosovu književnoantropološku metodološku paradigmu koja konkretne elemente kulturne stvarnosti unutar književnog teksta postavlja u odnos s takozvanim sistemima shvaćanja kao apstraktnim konceptima kulture (usp. Gulin 1996:153). Sazdana na takvim temeljima, književna se antropologija, kao „ogranak prakse iščitavanja književnih značenja koji se nastoji usredotočiti na iznalazak referentnog kulturnog konteksta u književnim tekstovima“ (Čale Feldman 2001:187), i na sinkronijskoj i dijakronijskoj razini stoga nužno mora baviti *kontekstom* koji je neodvojiv od proučavanja kulture određenoga vremena, jer književni tekst nastaje „u ozračju vremena i prostora, pa su tako književne slike i likovi 'kontaminirani' kulturom“ (Gulin 1996:152).

Antropološko čitanje djela polazi od pretpostavke da je „tekst jedan od načina gledanja i opisivanja stvarnosti“ (*ibid.*: 153). Antropolog Nigel Rapport u djelu *The Prose and the Passion: Anthropology, Literature, and the Writing of E. M. Forster* (1994) pruža interdisciplinarno utemeljenu književnoantropološku analizu koja počiva na temeljnom pitanju: kakve etnografske, teorijske i metodološke izvore antropologija može pronaći u

⁵ Prema definiciji antropologa Clifforda Geertza, kultura je „povijesno prenesen obrazac značenja sadržanih u simbolima, sistem naslijeđenih koncepcija izraženih u simboličkim oblicima pomoću kojih ljudi komuniciraju, ovjekovjećuju i razvijaju svoje znanje i stavove prema životu“ (Geertz 1973:89).

književnosti?⁶ Rapport pokazuje da se podaci prikupljeni etnografskim terenskim istraživanjima i karakteristike koje pronalazimo u književnim tekstovima mogu „iščitavati jedni kroz druge“ ili jedni pomoću drugih (Rapport 1994:36).⁷ Autorica Lada Čale Feldman ukazuje na brojne zamke i nesigurnosti književnoantropološkoga interpretativnog okvira te književnih tekstova kao antropoloških izvora (usp. Čale Feldman 2001:187-189), no nipošto s ciljem da „potkopa ključna uporišta“ (Rafolt 2009:24) književne antropologije, već naprotiv, da joj omogući oslobađanje iz okova nametnutih akademskih granica (*ibid.*) koje su i dalje sklone gajiti sumnjičavost prema interdisciplinarnim metodološko-analitičkim prosudbama (Čale Feldman 2001:187). Gotovo je ironično, s obzirom na interdisciplinarne temelje ovoga diplomskog rada, što se vrlo slična problematizacija može primijeniti i na antropološku znanost koja je razvila svijest o vlastitoj neizbježnoj istraživačkoj pristranosti i nemogućnosti potpuno objektivnog pristupa predmetu istraživanja (*ibid.*, usp. Geertz 1973).

U konačnici, bitna metodološka poveznica između književnosti i antropologije jest sam čin pisanja⁸ kao oblik reprezentacije kulture (usp. Rapport 1997). U tom će ključu autore književnih tekstova i njihove pripovjedne glasove biti moguće sagledavati istodobno kao etnografe (zapisivače kulture) i kazivače (koji iskazuju pojedinačne narative o gradu), što će se istaknuti na nekoliko mjesta u radu. Osobito će važno biti razumjeti da su i feljtonistički doživljaji i suvremeni usmeni doživljaji ujedno i realnost i imaginacija, upravo s obzirom na „svijest o fikcijskom statusu ne samo naknadnim zapisom sačuvanih nego i aktualnih usmenih kazivanja o kulturi“ (Prica 1996 prema Čale Feldman 2001:187). Time se legitimiraju istraživački pristup i tema ovoga rada.

⁶ U izvorniku: „What kind of a resource – ethnographic, theoretic and methodological – does literature represent to anthropology?“ (Rapport 1994, citat preuzet s prve (nenumirirane) stranice izdanja Manchester University Pressa).

⁷ Odnos Forsterovih „književnih terena“ i Rapportova etnografskog terena, doduše, teško je usporediv sa „zagrebačkim terenom“ koji je i u feljtonima i u etnografskom istraživanju fokusiran na načelno iste (mikro)lokacije, dok su radnje Forsterovih romana u mnogo većoj mjeri fikcionalizirane i udaljene (odvijaju se u Velikoj Britaniji, Indiji, na Mediteranu...), a Rapportov je teren pak na engleskome selu. No ipak, Rapportovo djelo pruža relevantne smjernice kad je riječ o jukstaponiranju dviju perspektiva, ispreplitanju književnih narativa s etnografskim terenom, zahvaćanju društvene i kulturne dinamike i slično (usp. Rapport 1994).

⁸ Autorica Ellen Wiles ocrta tri smjera književne antropologije: prvi je književni tekst kao etnografski izvor, drugi su književni modaliteti pisanja etnografije (stil i struktura), a treći pristup podrazumijeva antropološko proučavanje književnih kulturalnih i proizvodnih praksi (Wiles 2018).

2.2. Stilske i žanrovske odrednice feljtonističkoga diskursa

Feljton ili podlistak (franc. *feuilleton*) definira se kao „nefikcionalni pripovjedački književni žanr, u kojemu se na živ i popularan način obrađuju aktualna i društveno relevantna životna pitanja, kao i pitanja umjetnosti, znanosti i filozofije“ (Solar 2005:182). Uz reportaže, osvрте, kritike i polemike, podlistak pripada publicističkim vrstama koje svoj postanak duguju razvoju tiska i novinarske djelatnosti, a podlistak se najčešće smatra graničnim žanrom između književnosti i novinarstva te ujedno „tipičn[im] proizvod[om] urbane kulture“ koji se razvijao usporedno s gradskim životom (usp. Galić 2020). Osnovne su osobine feljtona stilska vještina, upotreba retoričkih i stilskih figura te jezičnih dosjetki (Solar 1989 prema Galić 2020). Prema književnom povjesničaru Miroslavu Šicelu, „za temeljnu jedinicu feljtonističkog pripovijedanja mogli bismo odrediti opažaj kao specifičan oblik zgrade, a za najbitniju poetičku crtu feljtona, na kojoj se izgrađuje sve ostalo u strukturi feljtona, impresiju“ (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010). Potonjim je navodom ujedno moguće legitimirati odabir feljtonističkog tipa književnog teksta za analizu doživljaja Zagreba, jer su feljtoni nastajali u urbanome, gradskom okruženju, te je samim time njihov sadržaj bio znatno uvjetovan neposrednim opažajima.

Pojavu i tijek razvoja feljtona moguće je pratiti od 17. stoljeća, kada je počeo izlaziti francuski oglasnik *Feuilleton*, koji je sadržavao kratak informativno-zabavni dio s prikazima kazališnih predstava, anegdota, biografijama, putopisima i slično. Krajem 18. stoljeća, 1800. godine, u pariškim novinama *Journal des Débats*, čiji je urednik tada bio književni kritičar Julien Loius de Geoffroy, počinje izlaziti rubrika *Feuilleton* koja je obrađivala slične, no stilski slobodnije i duhovitije sadržaje, čime je usmjerila daljnji razvoj ove književne vrste (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010). Temeljne stilske odrednice uključuju jednostavnost izričaja, neformalan, opušten, nerijetko duhovit te ironičan pristup nekoj aktualnoj i popularnoj temi, a sve to s pozicije subjektivnoga autorskoga glasa koji izražava osobne stavove. Feljtonistički tekst pritom ne mora nužno sadržavati sve aspekte „naznačenog žanrovskog obrasca“, već takav tip diskursa mora odražavati neki od njih, „bilo da se radi o tematici, stilu pripovijedanja, tipu implicitnog čitatelja⁹ itd.“ (*ibid.*). Također, bitna je

⁹ U okviru književne naratologije, a prema modelu teoretičara Wolfganga Isera, implicitni se čitatelj definira unutar modela pripovjedne komunikacije u kojoj sudjeluju stvarni autor teksta, stvarni čitatelj koji je izvan teksta, pripovjedač unutar teksta i adresat unutar teksta. Između njih definiraju se posredne instancije implicitnog autora i implicitnog čitatelja (Grdešić 2015:122). Implicitni čitatelj predstavlja „idealnog, postuliranog čitatelja“, te se može određivati ili kroz interakciju čitatelja i teksta u kojoj čitatelj sam otkriva potencijal teksta koji nije unaprijed prisutan unutar samoga teksta, ili služi kao garancija čitanja na temelju tekstualnih znakova (*ibid.*).

odrednica feljtonističkoga određenja njegov komunikacijski aspekt u kojemu je naglašena autorova namjera obraćanja čitatelju, budući da je odabir aktualnih motiva i tema pogodnih „za feljtonističku obradu (...) snažno obilježen potrebama i senzibilitetom publike“ (*ibid.*).

Isprva je feljton objavljivao kao poseban list umetnut u novine, a zatim je izborio autonoman prostor unutar novina, koji je bio odvojen crtom od drugih tekstova, a od čega potječe hrvatski naziv – podlistak (usp. McFarland 2015:3, *Enciklopedija.hr*).¹⁰ Spomenute novine *Journal des Débats* bile su među najutjecajnijim francuskim tiskovinama devetnaestoga stoljeća (*Britannica.com*)¹¹. Feljton je u njima zadržao stalno mjesto te je njegova popularnost idućih desetljeća rasla i širila se izvan Francuske, napose na manje i srednjoeuropske nacionalne književnosti. U Beču je feljton, kao „visokostilizirana esejistička forma preuzeta iz Pariza“ (McFarland 2015:3), stvaralački vrhunac postigao u razdoblju *fin de siècle*¹², kada je u konačnici zauzeo specifičnu stilsku poziciju koja se i danas definira na razmeđu novinarstva i književnosti. O društvenoj važnosti i popularnosti feljtona svjedoči bečka posvećenost njegovanju književnih oblika u novinarstvu, koja je potrajala sve do početka Drugoga svjetskog rata, koji je gotovo uništio tradiciju i kulturu bečkog novinarstva (McQueen 2018:18). Do tada, u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća, bečka je feljtonistika diktirala buržoaski ukus (McFarland 2015:3). Iako se razvio u okviru novinarstva, feljton se hotimice udaljuje od novinarskih normi pisanja te se usmjerava bliže esejističkom tipu pisanja, no od potonjega se razlikuje netom opisanim – pristupačnim i popularnim – stilom, koji istovremeno ne pretpostavlja „spremnijeg“ čitatelja, poput eseja, već cilja na široku publiku svih društvenih slojeva kojoj su feljtonističke teme bliske i svakodnevne (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010). Teme feljtona tako su primarno društvene ili kulturno-umjetničke prirode, a osim prevladavajućeg humora¹³, autor subjektivnim stavom nerijetko upućuje društvenu ili političku kritiku.

¹⁰ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=19198> (pristup: 20. 12. 2022.)

¹¹ <https://www.britannica.com/topic/Le-Journal-des-Debats> (pristup: 20. 12. 2022.)

¹² *Fin de siècle* uvriježeni je naziv za „kraj stoljeća“, odnosno za karakteristično razdoblje kasnog 19. stoljeća obilježenog specifičnim književnim i općenito umjetničkim ozračjem prožetom esteticizmom, ali i pesimizmom te društvenom dekadencijom. To je razdoblje po svojim idejama utrla put umjetničkim pravcima simbolizmu i potom modernizmu. <https://www.britannica.com/art/fin-de-siecle-style>, <https://www.enciklopedija.hr/simbolizam> (pristup: 24. 12. 2022.)

¹³ Uvriježene definicije feljtona ističu važnost humora kao odrednicu te književne vrste, no bit će zanimljivo uočiti da tekstovi odabrani za književnu analizu u tome smislu, uz izuzetak Milčecovih feljtona, nipošto nisu reprezentativni po pitanju humora, već funkcioniraju u znatno ozbiljnijoj maniri.

U Hrvatskoj je početnu fazu feljtonističkoga diskursa obilježio korpus tekstova pod nazivom *Zimske misli*, objavljenim 1841. godine u *Ilirskim narodnim novinama*. Autor Ljudevit Farkaš Vukotinović u taj je korpus unio tematsku raznovrsnost koju je obilježio lajtmotivom rodoljublja.¹⁴ Usto, tekstovi su prožeti humorom „koji u kombinaciji s oštrom kritikom hrvatskog društva (uglavnom zagrebačkog građanstva) mjestimično prelazi u satiru“ (*ibid.*: 526). Nakon početnih i uspješnih odjeka feljtona u hrvatskoj književnosti u doba ilirizma, pisanje feljtona privremeno je zaustavljeno u razdoblju poznatome pod nazivom Bachov apsolutizam, koji je trajao između 1852. i 1859. godine¹⁵, no nastavilo se pred kraj toga razdoblja. Sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća feljtonistička djelatnost zauzela je čvrstu poziciju u hrvatskome književnom i kulturnom djelovanju, jednim dijelom nastavljajući ilirsku tradiciju prožetu tendencioznošću i domoljubnim nastojanjima da se ojača nacionalni identitet, a drugim dijelom uvodeći nove teme u kojima se inzistira na aktualnim događajima, problemima i drugim motivima iz *stvarnoga* života (Tušek-Šimunković 1986:94, istaknula L. B.).

Jaku poziciju i kontinuitet hrvatske feljtonistike učvrstile su zagrebačke novine *Pozor* koje su šezdesetih godina 19. stoljeća prve počele objavljivati feljtone hrvatskog književnika Augusta Šenoa, koji se u hrvatskoj književnoj kritici često ocjenjivao kao jedan od najznačajnijih autora feljtona. Akademik i književni kritičar Antun Dubravko Jelčić kazao je da je Šenoa feljton kao književnu vrstu konačno "obdario žurnalističkom ažurnošću i beletrističkom izražajnošću" (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010). Šenoa se, uz estetsku razinu njegovanja hrvatske književnosti, na tragu ilirskih težnji snažno zalagao i za njezinu tendencioznost, pa su njegovi feljtoni često bili društveno angažirani (*ibid.*). Godine 1860. u *Pozoru* izlaze Šenoini feljtonističko-putopisni *Dopisi iz Praga*, a od 1866. do 1880. u časopisima *Pozor* i *Vienac* s prekidima je izlazio ciklus feljtona *Zagrebulje*. U njima je Šenoa na tada popularan način obrađivao aktualne gradske probleme, upućivao kritiku

¹⁴ „Vukotinović se u tom relativno malom korpusu tekstova dotiče niza različitih motiva, od odnosa Hrvatske i Slavonije preko mladeži, balova, književnog stvaralaštva i jezika do njemačkog repertoara u kazalištu, nižući ih na zajedničku nit rodoljublja kakvim su ga shvaćali hrvatski preporoditelji“ (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010:526).

¹⁵ Bachov apsolutizam bilo je razdoblje neoapsolutizma u Habsburškoj Monarhiji, obilježeno političkim režimom koje je težilo ukidanju autonomije svim pokrajinama u sastavu Monarhije, a u svrhu jačanja vanjskopolitičke pozicije. Premda je razdoblje za sobom ostavilo određene pozitivne stečevine poput reforme školstva i općenite modernizacije, na Hrvatsku se to odrazilo i negativnim pojavama kao što su pojačana i prisilna germanizacija, zabrana upotrebe hrvatske zastave te ukinuće oporbenog tiska, što se posebno odrazilo na nacionalnu književnost i sveopćim težnjama za jačanjem nacionalne svijesti. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43365> (pristup 21. 6. 2023.) Sljedeća cenzura novinarstva odvila se u vrijeme Drugoga svjetskog rata, pa je i to bio stagnirajući period za hrvatsku feljtonistiku koja je izlazila u brojnim novinama i časopisima (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010).

malograđanštini te obrađivao teme nacionalne književnosti, pa, prema književnoj kritici, predstavljaju „urbani feljtonistički ciklus u suvremenom smislu riječi“ (*ibid.*).¹⁶

Sa značajnim razvojem i procvatom tiskovina, kao i u ostatku Europe, sve se veći broj hrvatskih književnika okretao feljtonistici, osobito u razdoblju nakon završetka banovanja Khuena-Hédervarya¹⁷, čijem je režimu došao kraj približno u vrijeme procvata bečkog i europskog feljtona (*ibid.*). Najvažnijim feljtonistom nakon Šenoe hrvatska književna kritika smatra Antuna Gustava Matoša koji je u iznimno bogatom i raznolikom stvaralačkom opusu pored feljtona pisao i brojne književno-političke polemike te putopise. Među ostalim važnijim feljtonistima 20. stoljeća bili su Tin Ujević, Marija Jurić Zagorka, Antun Šoljan, Veselko Tenžera, Vjekoslav Majer, Zvonimir Milčec, Pavao Pavličić i dr. (usp. Galić 2020). Od devedesetih godina pa do danas feljtone su pisali ili pišu Slobodan Šnajder, Vedrana Rudan, Tanja Torbarina, Miljenko Jergović, Ante Tomić i drugi (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010).

S porastom novinskih naklada u 19. stoljeću počeo je izlaziti novi književni oblik *roman-feljton* koji je izlazio u nastavcima te popularnim temama i zapletima podizao broj masovnog čitateljstva.¹⁸ Zbog porasta takvih popularnih književnih oblika čija je primarna publika ona koja je u književnosti tražila isključivo zabavu, mnogi su europski, ali i neki hrvatski književnici i kritičari početkom 20. stoljeća osporavali značaj feljtona, optužujući njihove autore za preveliku subjektivnost, površnost i trivijalnost, svodeći takav tekst na ništa više doli trača ili glasine (usp. McQueen 2018:19). Takvi bi stavovi djelomično mogli biti razlogom zbog kojega književnoteorijsko bavljenje feljtonom kao žanrom ni danas nije značajnije zastupljeno, osobito u Hrvatskoj (*Hrvatska književna enciklopedija*, 2010).¹⁹ Kritičari su feljtonizam obezvređivali kao priprost „duh vremena“, a među najoštrijim hrvatskim kritičarima bio je književnik Tin Ujević koji je, premda je osobno napisao oko

¹⁶ Aktualni urednik časopisa *Vijenac* Goran Galić istaknuo je da su se pisanja o *Zagrebuljama* dotaknuli hrvatski književni povjesničari „Ivo Frangeš, Zdenko Škreb, Slavko Ježić, Šime Vučetić, Miroslava Tušek i drugi, ali uglavnom u sklopu širega pregleda Šenoine stvaralaštva“ (Galić 2020, <https://www.matica.hr/kolo/603/senoine-zagrebulje-i-zaceci-hrvatskoga-feljtona-30178/>, pristup: 12. 07. 2023.)

¹⁷ Ban Khuen-Hédervary bio je mađarsko-hrvatski političar i državnik, obnašao je funkciju hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana od 1883. do 1903. koji je za vrijeme banovanja provodio prisilnu mađarizaciju hrvatskog naroda i kulture. Unatoč protuhrvatskoj politici koju je vodio, tijekom njegove je vladavine došlo do gospodarskoga i osobito prosvjetno-kulturnoga napretka (usp. Heka 2016).

¹⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=19198> (pristup: 28. 5. 2023.)

¹⁹ Analiza odabranih književnih tekstova koja slijedi u četvrtome poglavlju ni na koji se način neće baviti valorizacijom odabranih feljtona i njihovih autora, već su u ovome teorijskom dijelu rada samo naznačeni povijesni tijekovi odnosa književne kritike prema feljtonu.

stotinu feljtona, objavio i nesvakidašnju kritiku toga žanra, napisavši tekst *Ulomak podlistka protiv podlistka* u formi feljtona (*ibid.*).

Iz svega navedenoga, moguće je uvidjeti da se pozicija feljtona kao žanra umnogome mijenjala u različitim društveno-povijesnim i političkim paradigmatima, a te su mijene uvjetovale žanrovsku zamućenost koja ni danas nije posvema razriješena, već je razumijevanje feljtona i dalje opredijeljeno između dvaju polova, književnosti i novinarstva. Premda poopćeno i uvriježeno definiranje feljtona danas uvažava „književne značajke“ feljtona kao novinske vrste²⁰, zbog suvremenoga kritičkog inzistiranja na teorijskome uvjerenju da se feljton po stilskim i tematskim značajkama mora ogledavati primarno u okvirima novinarstva, i opetovanog osporavanja statusa feljtonistike, nerijetko se postavlja pitanje može li se feljton uopće smatrati književnošću. Ovaj se rad zalaže za tretiranje feljtona kao književne vrste ravnopravne svim ostalim oblicima književnosti koju je prikladno smještati u okvire književne analize. Stoga je potrebno ukratko opravdati takvo stajalište.

Uzroke netom spomenutoga maglovita žanrovskog određenja feljtona potrebno je tražiti u dijakronijskome sagledavanju toga žanra, ali i u širem pozicioniranju kategorije književnosti koju obilježava kompleksna povijest određenja, na koju upozorava američki književni kritičar John David Guillory, tvrdeći da je književnost potrebno sagledavati i razumjeti kao „rezultat dugoga povijesnog procesa“ (Guillory 2022:239) koji se ne može definirati kao stabilan predmet čija se temeljna određenja nisu značajnije mijenjala tijekom povijesti (*ibid.*: 258). Naprotiv, Guillory nudi uvid u kompleksna razgraničenja književnosti koja znatno ovise o vremenu i mjestu nastanka pojedinog književnog oblika, odnosno, „statusni objekt“ književnosti određen je povijesnim silama koje su ustaljivale različite forme pisanja, objedinjujući ih pod zajedničkim nazivnikom književnosti (*ibid.*). Tako se, primjerice, u 17. i 18. stoljeću književnost povećano identificirala s pisanjem na narodnim jezicima²¹, dok se u 18. stoljeću počela vezivati i uz razvoj novih općih formi kao što su periodički esej, neformalno pismo i roman (*ibid.*: 237). Istovremeno, rasla je svijest o

²⁰ Prema Hrvatskoj enciklopediji, feljton je „novinska vrsta kojoj se književne značajke u novinama obilježavaju izdvojenom kolumnom“. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=19198> (pristup: 28. 5. 2023.)

²¹ Kasno 18. i rano 19. stoljeće također su prožeti intenzivnim društvenim zahtjevima za književnošću, a čitavo je to razdoblje obilježeno vernakularizacijom, snažnom povijesnom tendencijom koja se razvijala *odozdo*, iz društva i društvenih margina, nasuprot rastućem razvoju institucionalne književnosti i književne kritike (usp. Guillory 2022:248-250).

transformativnom efektu tiska u javnoj i privatnoj sferi potrošnje, što je dovelo do usmjerenja narativnih oblika na masovnu proizvodnju i razvoja popularne književnosti (*ibid.*). Potonji književni oblici takvom su zastupljenošću stekli značajan društveni status koji su zadržali i u 19. stoljeću, kada je pisanje na narodnim jezicima cirkuliralo izvan akademskih krugova kao važan oblik masovne potrošnje i primarno oruđe za izražavanje društvenog mišljenja i javne rasprave o političkim, društvenim i kulturnim temama (*ibid.*: 242). Tek se sredinom 20. stoljeća, kada je akademsko okrilje pružilo primat mondenoj kulturi, masovna književnost odvojila u kategoriju žanrovskih književnih oblika, koje je kritika nerijetko smatrala trivijalnim ili neknjiževnim oblicima (*ibid.*: 238). U potonju se skupinu tekstove svrstavalo osobito ako je bila riječ o nefikcionalnom pisanju koje uporište ima u stvarnosti, no čak ni fiktionalni oblici nisu bili izuzeti iz takve podjele. Štoviše, „pišući o razlici između pripovjednog teksta u prvom licu i pripovjednog teksta u trećem licu, Franz Stanzel podsjeća da se dugo vremena pripovijedanju u prvom licu odricao fiksijski status zbog njegove sličnosti s autobiografijom, memoarima i pričanjem u svakodnevnom životu“ (Stanzel 1992:178 prema Grdešić 2015:114-15).

Sukladno opisanim povijesno-književnim silnicama, procvat ili stagnacija feljtonistike primarno su se odvijali ukorak s društvenim ozračjem ili ukusom. U ranije spomenutom razdoblju *fin de siècle* novine su bile jedno od najvažnijih društvenih i kulturnih pokretača. Prema riječima austrijskog novinara Antona Kuha (Kuh 1985 prema McQueen 2018:17), „Beč bez novina isto je kao i Beč bez Beča. Grad oživi tek kad sam sebe vidi ispisanoga u tisku“.²² Do takve je bliskosti i poistovjećivanja građana sa svojim gradom kroz prizmu gradskih novina uvelike doprinijelo već navedeno obilježje feljtona da u znatnom opsegu obrađuje teme iz umjetnosti, kulture i svakodnevnog života, kojima je dodatno zbližio već ionako bliskošću prožetu vezu književnosti i novinarstva (McQueen 2018:17). Međutim, književna kritika 20. stoljeća obilježena je težnjom da ograniči književnost na djela visoke kvalitete, pisana na klasičnim jezicima, koja bi konstituirala visoku, elitnu kulturu, čime se trajno oblikovala nadređenost takve literature nad ostalim žanrovskim oblicima te se fiksirala razlika između „književnosti“ i „žanrovskih pisanja masovne kulture“ (Guillory 2022:246). Potonjim navodom postaje razvidno da je koncept književnosti prije 20. stoljeća podrazumijevao znatno šire i kompleksnije kategorije od onih koje su kasnije postale uvriježene standardne ili kanonske, a u koje se danas ubrajaju primarno poezija, proza i

²² Slobodan prijevod ovoga citata: “Vienna without the newspaper. That is: Vienna without Vienna,” journalist and coffeehouse literatus Anton Kuh once quipped. “The city comes to life only when it sees itself in print.”

drama (*ibid.*: 245). Sukladno tome, u 20. su se stoljećima književnost i novinarstvo značajnije udaljili, pa se takva literatura, koja je u ranijim stoljećima uvijek periodično cirkulirala „među narodom“ u obliku prikaza, časopisa i novina, prestala smatrati vrstom književnosti.

Zaključno, kako se nastojalo pokazati ovim povijesnim i žanrovskim pregledom, važno je i potrebno razlikovati profesionalnu kritiku i akademsko okrilje s jedne, te društveni značaj koji se pridaje različitim žanrovskim oblicima s druge strane, baš kao što je potrebno imati u vidu kontekst i vrijeme nastanka određenoga žanra.

2.3. Odrednice fenomenološkog polazišta etnografskog istraživanja

Fenomenologija kao kvalitativni istraživački pristup, znatno zastupljen u disciplini etnologije i kulturne antropologije, kao polazišnu točku uzima neposredna doživljajna iskustva ljudi, koji su ujedno tvorci značenja i graditelji istraživane kulture (usp. Škrbić Alempijević et al. 2016:13). Etnografija je kao antropološka metoda „iscrpnog iskustvenog sudjelovanja pogodno sredstvo teorijskog usidranja u *iskustvu*“ (Bagarić 2013:41).²³ Fenomenološki uvidi u istraživački fenomen, koji se definira kao bilo koja pojava, stvar, proces ili zbivanje koje je moguće zamijetiti osjetilnom spoznajom²⁴, pružaju se primarno putem subjektivnih i individualnih naracija onih koji doživljavaju, a pritom se fenomen pokušava razumjeti *iznutra*, onako kako se javlja i doživljava „u svijesti, bez ikakva predteksta“ koji bi ih procjenjivao po „istinitosti, valjanosti ili stvarnosti“ (Bagarić 2011:89) – istraživani je fenomen relevantan „po tome što [ga] barem neki ljudi takvim doživljavaju“ (Škrbić Alempijević et al. 2016:17). Kategorija iskustva u fenomenologiji je stoga oslobođena unaprijed zadanih predodžbi i narativa te se svi doživljaji sagledavaju i analiziraju kao jednakovrijedni i autentični, čime se u analizu pripušta višeglasje (*ibid.*: 20). U kontekstu ovoga rada, važno je istaknuti da je, suprotno fenomenološkom višeglasju koje karakterizira etnografiju, književnost dugo bila obilježena tekstualnom hijerarhijom u kojoj se nije razmatrala mogućnost postojanja više od jednoga, autoritarnoga autorskoga glasa, sve dok ruski književni teoretičar Mihail Bahtin sredinom prošloga stoljeća, na primjeru opusa i poetike Dostojevskog, nije uveo pojam polifonije, odnosno višeglasja u književnome tekstu, nasuprot tradicionalnome monološkom shvaćanju teksta, osobito romana (usp. Bahtin 2019).

²³ Upravo zbog toga što je etnografija metoda „iscrpnog iskustvenog sudjelovanja“, tumači etnolog Bagarić, danas se i druge društvene i humanističke znanosti služe korisnom etnografskom metodom, čime ona postupno gubi distinktivnu odrednicu svojstvenu antropološkoj znanosti, koju je još Bronisław Malinowski ostavio antropologiji „u naslijeđe“ (Bagarić 2013:41).

²⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19236> (pristup: 23. 06. 2023.)

Time likovi i pripovjedni glasovi unutar književnog teksta zadobivaju punopravnu ulogu nositelja ideja i značenja koji više nisu puki „objekti autorove riječi“ (Bahtin 2019:11). Budući da Bahtin polazi od pretpostavke da je „struktura svijeta dijaloška“ (Lachmann 2002:410), u književnim tekstovima koji će se analizirati u ovome radu dijaloški će se aspekt moći promatrati ne samo na razini autora i njegova pripovijedanja, već i na razini značajke *nedovršenosti* književnog teksta koji komunicira kako s unutarknjiževnim ustrojstvom (npr. citatnošću), tako i s izvanknjiževnim svijetom koji podrazumijeva upisivanje *čitateljskog iskustva* u proizvodnju značenja teksta (usp. Compagnon 2007:173-174).

Nadalje, fenomenologiju zanimaju praktična, materijalna, tjelesna i senzorna dimenzija proučavanja kulture u nekom prostoru, s naglaskom na pitanje kako ljudi doživljavaju i oživljavaju te prostore, te kojim ih praksama, naracijama i sjećanjima ispunjavaju (Škrbić Alempijević et al. 2016:15). Pritom istraživačko pitanje *kako* zauzima primat nad pitanjem *zašto* (*ibid.*: 24). Ključno je pitanje kako ljudi u prostoru oblikuju nešto vlastito, osobno, na temelju stvarnosti koja ih okružuje (usp. Frykman i Gilje 2003:10). Zbornik *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture* (2003), koji su uredili švedski antropolog Jonas Frykman i norveški filozof i kulturni povjesničar Nils Gilje, okuplja niz fenomenološki utemeljenih etnografija koje istražuju načine na koje kulturna antropologija može pristupiti proučavanju i razumijevanju svakodnevnih veza između ljudi, stvari i mjesta u njihovu neposrednu iskustvu i stvaranju (*ibid.*: 16). Pritom se kultura mora razumijevati *in situ*, na licu mjesta, a polazišna točka moraju biti pojedinci koji u toj kulturi sudjeluju (*ibid.*: 29). Kao razlikovno svojstvo u odnosu na klasični etnografski pristup, osjetilno utemeljen etnografski pristup zahtijevat će od istraživača „naglašavanje tjelesno-osjetilnog iskustva i razvijanje osjetilnih sposobnosti i dualnih sensorija“, odnosno “sposobnost uživanja u različite poretke osjetila kao puta za razumijevanje osjetilnih svjetova proučavanih kultura“ (Bagarić 2013:36).

Dakle, temeljna pitanja fenomenološkog pristupa zrcale se u tome *kako* se kulturni procesi i fenomeni događaju, kako postaju dijelom našeg življenog svijeta i iskustva, kako se materijaliziraju i kako ih ljudi doživljavaju (usp. Frykman i Lofgren 1987 prema Škrbić Alempijević et al. 2016:14). Ta su pitanja prikladna za istraživanje individualnih iskustava i analizu mikro-dimenzije istraživanog fenomena:

„pojedinačno iskustvo može poslužiti kao pozicija s koje se pred nama ocrtava čitava mreža fenomena i aktera, dinamika njihovih intersubjektivnih odnosa i njihova

značenja u širem društvenom kontekstu. Tako nas uvid u konkretne i specifične doživljaje i prakse dovodi do razumijevanja mehanizama kojima se heterogena iskustva stvaraju“ (Vagle 2014:22 prema Škrbić Alempijević et al. 2016:14).

Iz navedenoga je razvidno da etnografska analiza, osim navedenih teorijskih postavki, fenomenologiju poima i kao istraživačku metodologiju pogodnu za shvaćanje kako ljudi korištenjem prostora pridaju značenja pojavama koje ih okružuju, čime se zahvaća analitička dimenzija razumijevanja življenoga svijeta (*ibid.*: 18).

U konkretnome kontekstu teme ovoga rada, u istraživanju doživljaja Zagreba i življenog iskustva upravo će *grad* predstavljati istraživani *fenomen*, prije svega kao dinamičan i mnogoznačan *proces* prožet slojevitošću povijesno-društvenih mijena (usp. Gulin Zrnić 2009:225, istaknula L. B.). Razumijevanjem pojedinačnih iskustava i doživljaja istražiti će se prakse, predodžbe i naracije pojedinaca o njihovu iskustvu i promišljanju grada. Osim etnografskom analizom, fenomenološko iskustvo grada istražiti će se i književnom analizom, pri čemu će se nastojati raščlaniti komunikacijska razina koju čine autor-feljtonistički tekst-čitatelj (Urošević 2012:26) kako bi se detektiralo „kojim pripovjednim sredstvima i oko kojih simboličkih orijentira feljtonistički pripovjedač nastoji konstruirati tekst“ (*ibid.*), te kako bi se istražile doživljajne razine unutar samoga teksta, pri čemu će se također nastojati zahvatiti osjetilno i neposredno iskustvo kao dimenzija pripovijedanja. Pritom će ranije spomenuta dvostrukost pozicije feljtonističkoga pripovijedanja (kao etnografskog i kazivačkog) legitimirati komparativno sagledavanje različitih iskustava doživljaja grada u tekstu i življenoj svakodnevnici.

Konačno, fenomenološki pristup vodi k uočavanju i jednakom vrednovanju „višestrukosti, varijabilnosti i raznovrsnosti iskustava, stavova i kulturnih praksi“ (Škrbić Alempijević et al. 2016:33), čime se otkrivaju „raznoliki modaliteti kojima materijalni svijet oživljava za one koji u njemu borave te načini na koje se iskustvo stječe“ (Vagle 2014:21 prema *ibid.*). Navedeni se uvidi u ovome poglavlju, prema mišljenju autorice ovoga rada, mogu primijeniti i u etnografskoj i u književnoj analizi, kako će se nastojati pokazati u nastavku rada.

2.4. Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora

U kontekst fenomenološkog pristupa istraživanju grada pogodno je uvesti dvije analitičke razine kojima se u urbanoantropološkim studijama promišlja grad, a riječ je o komplementarnim perspektivama društvene proizvodnje i društvenog oblikovanja prostora (Low 2006:92). Društvena proizvodnja uključuje elemente koji utječu na fizičko oblikovanje materijalnog okruženja, a upravo je aspekt materijalnosti koristan pri „definiranju povijesnog nastanka te političkog i gospodarskog formiranja gradskog prostora“ (*ibid.*). Budući da su prostori grada društveno proizvedeni u različitim povijesnim, društvenim i političkim kontekstima (*ibid.*: 99), razvidno je da različite materijalne predodžbe gradskog prostora, (poput fizičkog okoliša, arhitekture i sl.) umnogome ovise ne samo o heterogenim pojedinačnim iskustvima onih koji ga doživljavaju, već i o tome u kojem su povijesnome i političkom razdoblju te predodžbe nastale – naime, svaka je od njih „zadržala značenjsku interpretaciju iz vremena koje odgovara njegovoj materijalnoj proizvodnji“ (*ibid.*: 119).

Društveno oblikovanje prostora, s druge strane, predstavlja stvarnu transformaciju prostora koja se odvija ljudskim interakcijama, sjećanjima, predodžbama i svakodnevnim korištenjem materijalnog okruženja (*ibid.*: 92). Time se konkretan, fizički, materijalni prostor preoblikuje u simbolička mjesta čija značenja proizlaze iz življenog iskustva, ovisno o tome kako ih pojedinac doživljava i promišlja (usp. Gulin Zrnić 2009:28 i Low 2006:11), a koje, pak, „svoj izvor ima u osobnom i dijeljenom značenju s jedne te u prisvajanju i prerađivanju već upisanih značenja u oblikovanju prostora s druge strane“ (Gulin Zrnić 2009:225). Društveno oblikovanje prostora, odnosno grada, tako ponajprije „definira stanovnike grada kao aktivne stvaratelje značenja grada na temelju življenog iskustva“ (*ibid.*: 226).

Antropologinja Seta Low u okviru antropologije prostora i mjesta ističe važnost empirijskog pristupa dvama navedenim perspektivama društvene proizvodnje i oblikovanja, kojim se kultura i ljudsko iskustvo smještaju u prostor, a pri čemu je fokus upravo na iskustvenim i simboličkim značenjima, odnosno fenomenološkim odrednicama (Low 2006:118-119). U kontekstu kulturnoantropološkog istraživanja mnogostrukih značenja grada, urbana antropologinja Valentina Gulin Zrnić napominje da fenomenološki pristup ističe *djelomičnost*, *fragmentarnost* pojedinačnih iskustava, percepcije i razumijevanja grada – razumijevanja koje proizlazi iz cjelokupnosti individualnog življenog iskustva (usp. Gulin Zrnić 2009:226). Iz navedenoga postaje jasno da jedinstveno iskustvo bivanja u nekom prostoru „ne postoji, nego se fragmenti društvene proizvodnje reproduciraju u svakodnevnim

praksama o osjećajima njegovih korisnika“ (Low 2006:108). Gulin Zrnić uvodi distinkciju između simboličke identifikacije *odozgo*, koja obuhvaća dominantne i uvriježene diskurse o gradu koji proizlaze iz, primjerice, disciplina arhitekture, urbanizma, sociologije i povijesti umjetnosti, koji iz svojih pozicija raspravljaju o simboličkim sadržajima određenoga prostora i čovjekova odnosa prema njima, te simboličke identifikacije *odozdo*, koja je predmet analize kulturne antropologije i podrazumijeva shvaćanje odnosa koje pojedinac sam stvara i „izgrađuje sa svojim urbanim okolišem“ (Gulin Zrnić 2009:227).

U istraživanju će biti korisno i potrebno ustanoviti koje se predodžbe o gradu mogu podvesti pod društvenu proizvodnju, a koje pod oblikovanje prostora, osobito s obzirom na zanimljiv položaj feljtonâ u tom pogledu, koji doprinose objema perspektivama, jer u sebi nose potencijal da kao trajni, tekstualni izvori kulture stvore oblik društvenog sjećanja koje pojedinac ili društvo mogu „rekonstruirati kao prošlost unutar relacijskih okvira njihove sadašnjosti“ (Assmann 2006:53).

U konačnici, heterogenost iskustava u doživljavanju prostora i njenoj simboličkoj transformaciji u mjesto omogućuje „usporedbu društvene proizvodnje urbanih prostora u materijalnom i simboličkom smislu, te društvenog oblikovanja kroz iskustvo i društvenu interakciju (Low 2006:101). Usto, Low upućuje na „dijalošku prirodu“ odnosa između prostora i ljudskog iskustva, a takvoj „interakciji“ pojedinca i prostora na individualnoj, ili društva i prostora na kolektivnoj razini, osim simboličkih značenja moguće je pridružiti i *afektivna* značenja, koja također pripadaju dimenziji društvenog oblikovanja prostora (usp. Low 2006:95). Ona, između ostaloga, pripomažu da se u znanstveni diskurs uvede i analitički legitimira onaj „drugi govor o gradu“ (Gulin Zrnić 2009:228), koji nadilazi općeprihvaćene reprezentacije mišljenja o gradu; govor koji je „nenaučen“, „emotivan“ te „identitetski“ (*ibid.*).

2.5. Javni prostor grada

Autor Hrvoje Mesić u knjizi *Baština, emocija, identitet* donosi prikaz povijesti grada Osijeka upotpunjen emotivnim slojem proizašlim iz autorskoga čitanja korpusa tekstova i analize suodnosa identiteta, pojedinca i djelovanja grada (usp. Mesić 2022). Naglašava da identitet grada „fluidno prolaz[i] kroz mnogobrojne oblike i transformacije:

Gradovi su se urezali u biografije dok su životni putovi i sudbine iscrtani topografijom istih gradova. Kao prostori i poprišta svakodnevne prakse, gradovi pružaju dragocjene uvide u povezanost makroprocessa i oblikovanja ljudskog iskustva te na taj način

postaju središta istraživanja kulturnih i društveno-političkih manifestacija urbanog života i svakodnevnih praksi oslikanih u urbanim etnografijama“ (Mesić 2022:19).

Mesić u analitičko promišljanje grada uvodi pojam urbanoga identiteta, za koji ističe da je nastao „romantiziranjem gradske povijesti, nostalgичnim pogledom prema određenim prostorima i društvenim praksama koje nestaju s određenim generacijama, a sastavnim su dijelom baštinskoga diskursa“ (*ibid.*: 41). Iz navedenog je citata razvidna veza između kulturnih i povijesnih mijena grada sa suvremenošću u kojoj se artikulira urbani identitet grada kao slojevitog prostora i nosioca različitih vrijednosti (*ibid.*: 42). Sociolozi Čaldarović i Šarinić u knjizi *Suvremeni grad: javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba* ističu da je grad „specifična dodirna točka simboličkog prostora i fizičkog prostora, subjektivnog i objektivnog, zamišljenog i življenog“ (Čaldarović i Šarinić 2017 prema Mesić 2022:42).

Kultura življenja koja se odvija unutar konkretnoga, u ovome slučaju javnoga, prostora, u njega upisuje sve druge netom navedene vrste prostora. Sagledavanje grada kao opisane dodirne točke moguće je povezati s teorijom življenoga prostora koju razvija Michel de Certeau u knjizi *Invencija svakodnevice* (2003). De Certeau prati načine djelovanja u prostoru – hodanja, imenovanja, pripovijedanja i sjećanja grada – u kojemu prostorne prakse izmiču disciplini urbanističkog planiranja (de Certeau 2003:94). Kao primjer uzima kategoriju pješaka, koji šetalačkom praksom „nije podređen javnom prostoru, nego ga upravo svojom šetnjom oblikuje i predstavlja“, čime sudjeluje u prostornome oživljavanju mjesta (*ibid.*).²⁵ Upravo pješačka vizura predstavlja analitičko polazište ovoga rada, o čemu će biti više riječi u metodološkom poglavlju.

Slijedom navedenih teza, potrebno je definirati javni prostor, a jednu od definicija nudi književna teoretičarka Andrea Zlatar-Violić u knjizi *Prostor grada, prostor kulture* (2008), u kojoj navodi da su to prostori „koji po svojim osobinama i po svojoj funkciji služe javnoj svrsi, omogućuju socijalnu komunikaciju, pristupačni su i otvoreni svima“ (Zlatar 2008:125). Neka su od njegovih temeljnih obilježja otvorenost, dostupnost, temporalnost, procesualnost i percepcija kroz koju se „očituje način na koji javnost doživljava sam prostor i

²⁵ Michel de Certeau, kao i Andrea Zlatar, u navedenim knjigama upućuju, dakako, na figuru *flâneur* koju je njemački filozof Walter Benjamin prvi doveo u polje teorijskoga interesa, baveći se zbirkom poezije *Cvjetovi zla* francuskoga pjesnika Charlesa Baudelairea i pišući u prvoj polovici 20. stoljeća nikad dovršeno djelo *The Arcades Project*. Dokono flanersko šetanje primjer je za prostornog oživljavanja mjesta (de Certeau 2003:94), a karakterizira ga lutalački karakter pasioniranog šetača gradom koji kreativnim opažajima promišlja moderne urbane promjene gradskih vizura. Više o tome v. npr.: <http://www.prometej.ba/clanak/kultura/fotografija/o-flanerizmu-4420> i <https://psychogeographicreview.com/baudelaire-benjamin-and-the-birth-of-the-flaneur/> (pristup: 07. 06. 2023.)

promjene ili poremećaje na njemu“ (Svirčić Gotovac 2011:305). Dinamičnost, višeslojnost i stalne mijene javnih prostora dovode do toga da se svaki „novi temporalitet“ nužno sukobljava sa „starim temporalitetom“, jer svaka inovacija u javnom prostoru „traži svoje vrijeme za adaptaciju“, budući da se navika vezivanja uz prostore naslanja na prisjećanje prošlih slika (Čaldarović 1996:87 prema Svirčić Gotovac 2011:306). Grad takvim procesima postaje akter, koji sa svojim mnogoznačnostima i dinamičnim mijenama uvjetuje „sposobnost“ mjesta da zadržava sjećanja (usp. Povrzanović Frykman 2003:47, Frykman i Gilje 2003:28).

2.6. Grad kao *locus*

Sjećanje, kao sposobnost mentalne reprezentacije prošlih iskustava i obnavljanja ranije usvojenih spoznaja koje nisu neposredno prisutne, u uskoj je vezi s pamćenjem kao procesom usvajanja i zadržavanja novih spoznaja i sadržaja.²⁶ To ujedno znači da se sjećanje konstruira „mehanizmom prisjećanja“ i „pomoću fragmenata pamćenja“ (Sablić Tomić i Ileš 2011:304). Autorice Helena Sablić Tomić i Tatjana Ileš u članku „Grad između pamćenja i zaborava“ (2011) konstatiraju da je „kompleksna slika grada kao prostora kulturno-povijesne memorije nastalog deponiranjem povijesti, kulture, različitih iskustava u književnosti [...] veoma često ishodišno mjesto pripovijedanja“ (*ibid.*: 320). Prema njemačkoj teoretičarki Renate Lachmann, pisanje je istodobno čin pamćenja te čin nove interpretacije, ispisivanja ranije upamćenoga, čime tekst neprijeporno stvara svojevrsan arhiv u kojemu se talože *loci* (mjesto) i *images* (slike), odnosno mjesta i slike pamćenja (usp. Lachmann 2010:301-303). Vrlo često upravo gradovi predstavljaju mjesta u kojima se imaginarno talože i pohranjuju „iskustva prikupljena u različitim životnim prostorima i vremenima te specifičnosti mjesta kojima se autor kretao“ (Sablić Tomić i Ileš 2011:308). Književni se tekstovi u kojemu je grad „bitan strukturni čimbenik“ nerijetko konstruiraju u „međuprostoru autorskoga sjećanja, između pamćenja i zaborava, figurama sjećanja i različitim mnemotehničkim mehanizmima“ (*ibid.*: 320). Autorice, nadalje, tumače:

„Renate Lachmann upravo na poimanju grada kao mjesta taloženja različitih iskustava kroz povijest uvodi i simulakrum kao drugi važan pojam za književnu mnemotehniku. Tako se grad pojavljuje kao mjesto (*locus*), odnosno kao skup međusobno povezanih mjesta na kojemu su nataložene slike (*images*) povijesti, kulture, različitih iskustava. Slike se dakle, kao pohranjivači stvari i njihovih imena, unose u unaprijed zadani

²⁶ <http://struna.ihj.hr/naziv/sjecanje/24742/> (pristup: 12. 07. 2023.)

prostor poretka. Na takav način arhitekturu grada prepoznajemo kao simulakrum, kao kulisu teatra pamćenja. Konkretni grad tako, tek kao simulakrum-grad, dobiva tu fiktivnu dimenziju koja ga opunomoćuje kao mjesto pamćenja“ (Sablić Tomić i Ileš 2011:307).

Opisanom se reprezentacijom simulakruma sjećanje prebacuje iz kategorije vremena, u kojemu je nešto upamćeno prema nekom specifičnom obilježju, u kategoriju prostora, odnosno u slike (Lachmann 2002:201 prema *ibid.*: 305). Lachmann također ističe javne prostore, s naglaskom na arhitekturu, kao ona mjesta na kojima se nizom zamišljenih slika obnavlja sjećanje i rekonstruira pamćenje na netom opisani način (Lachmann 2010:302), jer pamćenje „ima potrebu za mjestima, teži vezivanju u prostor (Assmann 2006:54). Lachmann ističe da „tekst stvara mjesta koja imaginira, gradove ili krajolike, kuće, konkretne arhitekture koje (prikriveno) sugeriraju participaciju u mnemoničkoj umjetnosti“ (Lachmann 2002:208). Navodi primjer Petrograda koji je u ruskoj književnosti „grad koji nosi ureze, upise povijesti i pripovijesti; povijesti koju je sam napisao, pripovijesti koje su za njega napisane“ (*ibid.*: 216), čime grad na svojevrsan način kao književna imaginacija reflektira kolektivno pamćenje svojih stanovnika.

Premda primarno polazište ovoga rada nije pretpostavljalo bavljenje *sjećanjem* na grad, već je istraživanje i pismenoga i usmenog izražaja podrazumijevalo bavljenje *sadašnjim* doživljajem pojedinca (onom sadašnjosti u kojoj se pojedinac nalazi), tijekom istraživačkog procesa ono se nametnulo kao nezaobilazna komponenta promišljanja grada u suvremenosti, ukazavši na neraskidivu vezu sadašnjosti s prošlošću, ispunjenu različitim značenjima, iskustvima i emocijama koja oblikuju pojedinčevu percepciju svijeta oko sebe. Pamćenje i sjećanje u odnosu na književni tekst mogu se sagledavati na individualnoj i kolektivnoj razini (usp. Sablić Tomić i Ileš 2010:307). Osim književnog pristupa tekstu, i kulturnoantropološka istraživačka dimenzija može pružiti dublji uvid u razumijevanje društvenih i kulturnih procesa koji „oblikuju i preoblikuju odnose čovjeka, prostora i vremena“ (Gulin Zrnić 2006b:7).

2.7. Umještenost i multiosjetilnost

Slijedeći fenomenološko polazište koje inzistira na istraživačevu detaljnu bilježenju dojmova s terena te duboku razumijevanju iskustava onih koje istražuje (Casey 1996:16), filozof Edward Casey upućuje na pojam umještenosti (eng. *emplacement*), pri čemu pojašnjava da je mjesto oblik „utjelovljenog iskustva“ koje se nadaje kao „točka fuzije sebstva, prostora i vremena“ (Casey 1996 prema Gulin Zrnić 2009:29). Umještenost (ili, doslovnije, *biti u mjestu*) podrazumijeva da je neposredno življeno iskustvo „sastavni dio percepcije mjesta, nije izvan ili naknadno, nego upisano u percepciju samu“ (*ibid.*). Shodno tome, u kulturnoantropološkome modusu mjesto se tretira kao rezultat brojnih procesa koji nastaju na temelju različitih iskustava i značenja koja im sudionici pridaju, a pritom je riječ o „dinamičnim procesima simboličke konstrukcije odnosa pojedinca i grada [...] u svakodnevicu“ (Gulin Zrnić 2006a:76). Konkretno, u ovome radu od značaja će biti imaginativna perceptivna razina pojedinačnog doživljaja kojom se zahvaćaju različite predodžbe o gradu Zagrebu (usp. Gulin Zrnić 2006a:75). Interpretirat će se umještena iskustva pojedinaca koji u mjesta zahvaćena etnografskom analizom upisuju vlastita značenja, pri čemu ta značenja proizlaze iz življenoga iskustva (*ibid.*).

Umještenost kao paradigma, dakle, u sebi sadrži izričitu povezanost tijela i uma s izvanjskom okolinom. Takav je pristup polazište takozvane osjetilne etnografije, čija je okosnica također sadržana u metodologiji fenomenologije. Antropologinja Sarah Pink upućuje na multiosjetilnu dimenziju etnografije kojom se istražuju senzorni podražaji kojima pojedinac doživljava prostor kojim se kreće – u njih se ubrajaju vizualni sadržaji, zvukovi, mirisi i taktilni osjeti, a svi oni kod pojedinca izazivaju određene emocije (Pink 2009). Osjetila se javljaju kao „nužna poveznica između mjesta i tijela“, dviju kategorija koje fenomenologija konstruira kao predmete antropološkog proučavanja (Bagarić 2011:89). Stoga će pojam multiosjetilnosti u interpretaciji građe prikupljene istraživanjem biti jednako važan kao i ostali teorijski koncepti objašnjeni u ovome poglavlju, budući da je percepcija mjesta „složen proces međudjelovanja internaliziranih normi, značenja i sjećanja te tjelesnih iskustava mjesta“ (Tkalčić Simetić 2015:80). Potonji je navod osobito važan uzme li se u obzir da se, kako je ranije pojašnjeno, javni prostor „stvara u dinamičnom i komplementarnom odnosu proizvodnje grada (izgradnja, odluke, vizije, politike) i konstrukcije (korištenje, susreti i interakcije, tjelesnost, sjećanja, afekti)“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019:364). Na toj podlozi, s posebnim naglaskom na konstruktivne elemente, u radu će se graditi analiza i interpretacija multiosjetilnih doživljaja grada.

3. Metodološki okvir rada

3.1. Odabir književnih tekstova

Uzimajući u obzir vlastitu želju da diplomskome radu pristupim interdisciplinarno, na konačan odabir istraživačke teme utjecalo je moje posve osobno promišljanje okoline u kojoj živim. Zagreb kao točka promišljanja moja je preokupacija već nekoliko godina, a istraživački sam se njome počela baviti 2020. godine²⁷, uslijed dviju vrlo specifičnih okolnosti koje su zadesile grad, potresa i pandemije.²⁸ Temeljna pitanja koja su me zanimala bila su kako ljudi, također i ja sama, subjektivno doživljavaju Zagreb kao grad u kojemu žive ili borave, koje probleme uočavaju u gradskoj svakodnevnici i vlastitom gradskom iskustvu, te žele li u budućnosti živjeti u Zagrebu. Postavljajući ta pitanja samoj sebi, uvidjela sam da sam na posljednje pitanje odgovorila niječno, jer kao višegodišnja stanovnica gradskog centra uz nemali broj gradskih pitanja i problema vežem osobne dvojbe i Zagreb trenutno ne smatram pogodnim mjestom za vlastiti život. Unatoč tome, zapitala sam se zbog čega danas i dalje, kao i cijeloga života, silno volim Zagreb, uz čije me ulice i lokacije vežu brojne uspomene iz djetinjstva; što je to što me i dalje privlači k njemu, te kako pomiriti ta dva proturječna privrženosti i odbojnosti. Razgovarajući povremeno s poznanicima o njihovu dojmu Zagreba danas, primijetila sam da nisam bila jedina koja se tako osjećala.

S obzirom na to, počelo me zanimati i kako su ljudi u ranijim razdobljima doživljavali Zagreb, pa sam odlučila posegnuti za književnim tekstovima koji bi mi pomogli otkriti ponešto o tome. Prvi tekst od kojega sam gotovo odmah znala da želim poći u istraživanju bio je tekst Augusta Šenoa objavljen u zbirci feljtona *Zagrebulje*, u kojemu je opisao vlastiti doživljaj velikoga zagrebačkog potresa 1880. godine. Riječ je o petome i posljednjem ciklusu zbirke, a sastoji se od šest poglavlja od koja ću u radu analizirati tri. U njima Šenoa iznosi dojmove samoga trenutka potresa, ali i detaljne opise gradskog stanja netom nakon potresa.

²⁷ Moj prvi istraživački susret s gradom dogodio se u okviru kolegija Urbana antropologija koji sam pohađala ak. god. 2020./2021. na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Budući da se kolegij odvijao u jeku pandemije, studenti su istraživanja u sklopu kolegija, uz mentoriranje dr. sc. Valentine Gulin Zrnčić, red. prof., usmjerili na tada aktualnu dinamiku promjena u gradskom prostoru te su se pozabavili temama vezanim uz gradsko kretanje i oblike mobilnosti. Cilj je bio promisliti vlastito i tuđe kretanje gradom i uvidjeti što se promijenilo s obzirom na dvije supostojeće okolnosti pandemije i potresa.

²⁸ O tim dvjema okolnostima bit će riječi u etnografskome dijelu analize, pa je ovdje važno pojasniti da se one odnose prvenstveno na 2020. godinu kada su Hrvatsku pogodili snažni potresi najprije u ožujku, a potom u prosincu, što je uzrokovalo velike štete u obliku porušenih objekata, u Zagrebu osobito u gradskoj jezgri. Istodobno, u ožujku 2020. izbila je pandemija koronavirusa te su se posljedice obaju faktora dugo osjećale u čitavoj zemlji pa tako i Zagrebu. Potrebno je istaknuti da je tek krajem 2022. godine u Zagrebu započela konkretnija obnova zgrada oštećenih potresom, pa je razdoblje prvih dviju godina nakon potresa u javnome mnijenju obilježeno stavom da se nije dogodilo gotovo ništa što bi doprinijelo obnovi i osiguravanju grada. Otprilike u vrijeme kada sam započela istraživanje, počelo je biti vidljivo da je središte grada postalo svojevrsno veliko gradilište te da se na gotovo svakom koraku nešto obnavlja.

Temi potresa Šenoa je pristupio dokumentarno-literarnim pripovjednim glasom (o čemu će naknadno biti riječi), pa mi je upravo taj kriterij poslužio kao temelj za odabir ostalih autora i njihovih tekstova.

Tim sam odabirom detektirala potres kao jednu od okolnosti čiji se doživljaj može analizirati u književnom zapisu jednako kao i u življenom narativu svakodnevice. U istraživanju sam se usmjerila na jednu od višestrukih dimenzija iskustva potresa, koja zahvaća određene segmente proizašle iz toga iskustva, kao što su promijenjena vizura razrušenoga grada, izmijenjena percepcija o kretanju gradom i boravku u javnome prostoru, te formiranje subjektivnih mišljenja i očekivanja o tijeku obnove nastale štete.

Nakon Šenoa, u analizu književnog korpusa odlučila sam uključiti tri kratka teksta iz djela *Neznana junakinja hrvatskog naroda* autorice Marije Jurić Zagorke, koji su mi poslužili kao polazište za analizu druge gradske okolnosti, a to je prosvjed i uz njega vezano formiranje mase ljudi u javnom prostoru. Zagorka je djelo objavila 1939. godine, no događaji koje opisuje u analiziranim poglavljima odvijali su se mnogo ranije, 1903. godine, pa sam analizu toga teksta dijakronijski smjestila nakon Šenoina teksta iz 1880. godine, svjesno zanemarujući u ovome kontekstu godinu objavljivanja djela. Važno je napomenuti da odabrano djelo ne pripada posvema žanru feljtona, već ima obilježja crtice, no ta književna vrsta svejednako tematizira stvarni događaj²⁹ u gradskom prostoru. Usto, mojoj je istraživačkoj odluci, osim spomenutog kriterija da odabrani autori svojim tekstovima pristupaju dokumentaristički s primjesama fikcionalizacije, presudio i vlastiti zahtjev da u korpus književnih tekstova uključim barem jednu autoricu.³⁰

Potom sam odabrala feljton *Zagreb i Zagrebi* književnika Antuna Gustava Matoša, prvi put objavljen 1912. godine u časopisu *Obzor*. Glavni motiv toga odabira jasno je sadržan u samome tekstu feljtona, a riječ je o ambivalencijama i unutarnjim previranjima kojima Matošev pripovjedni glas opisuje doživljaj Zagreba. Ti su se elementi u istraživačkome procesu pokazali iznimno aktualnima i relevantnima za suvremeno promišljanje grada.

²⁹ O vjerodostojnosti Zagorkina teksta raspravlja Ida Ograjšek Gorenjak u članku „Neznana prvakinja povijesti žena u Hrvatskoj“ (2008), u kojemu analizira čak tri Zagorkina opisa prosvjednih demonstracija iz 1903. godine, a koje se međusobno posve ne poklapaju u interpretaciji događaja (Ograjšek Gorenjak 2008:55-56). Uzme li se u obzir da je Zagorka o njima pisala mnogo kasnije, ne čudi da „povijesna istina nije bila primarna preokupacija autorice“ (*ibid.*: 59). Bez obzira na to, Zagorkin se tekst u ovome istraživanju pokazao pogodnim za analizu doživljaja jedne gradske okolnosti i prostora u koji je tekst upisan.

³⁰ Na pomoći pri odabiru teksta Marije Jurić Zagorke ljubazno zahvaljujem docentici prof. dr. sc. Maši Grdešić s Odsjeka za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Nakon Matoša, odlučila sam uvrstiti feljton književnika Miroslava Krleže pod nazivom *Kako stanuje sirotinja u Zagrebu*, originalno objavljen u novinama *Narodna zaštita* 1917. godine. Tekst ima karakter socijalne reportaže i pripada njegovim publicističkim zapisima³¹, no sveudilj aktualna tema gradskog siromaštva pripomaže Krležin dokumentaristički doživljaj smjestiti u okvir pogodan za književnu analizu kojom je moguće iščitati odnos siromaštva i javnoga gradskog prostora, kao i ukazati na prijepore unutar toga odnosa koji su prisutni i danas. Navedeni tekst tako služi kao polazišna točka za analizu dimenzije siromaštva unutar urbanoga iskustva te za promišljanje položaja i percepcije gradskog siromaštva nekad i danas.

Konačno, posljednjeg autora uključenog u književni izbor tekstova predstavlja Zvonimir Milčec, dugogodišnji feljtonist koji je napisao brojne feljtone o Zagrebu. Feljtone je pisao za novine³² *Vjesnik*, *Večernji list* i *Jutarnji list*, a tijekom druge polovice dvadesetoga stoljeća okupljao ih je i objavljavao u brojnim zbirka. U ovome će se radu analizirati četiri feljtona odabranih iz triju zbirki: *Pozdravi doma* (1975.), *Zagreb je Zagreb* (1981.) i *ZGode: sentimentalni vodič kroz Zagreb* (1985.). U fokusu je tih feljtona urbana svakodnevnica Zagreba koju Milčec kao autor prikazuje jednostavnim, često duhovitim stilom, a posebno se pogodnim za analizu nameću multiosjetilni doživljaji nekih lokacija koje su uključene u etnografsko istraživanje.

Dakle, u ovome će se radu istražiti doživljaj Zagreba kroz prizmu pet ključnih tema: potresa, prosvjeda, gradskih ambivalencija, percepcije siromaštva te multiosjetilnosti. Te će se okolnosti sagledavati kroz analizu doživljaja određenih lokacija kojih se dotiču navedeni autori.

3.2. Odabir istraživačkih lokacija

U daljnjem tijeku istraživačkoga procesa bilo je potrebno odrediti teren i njegove granice. Lokacije su ustanovljene na temelju toga što su autori pisali o njima ili o događajima koji su se na njima odvijali, pa su odabrane kao spona između feljtonističkih zapisa i propitivanja suvremenih usmenih doživljaja. Važan kriterij pri odabiru bio je da su zbog fizičkog boravka na terenu lokacije međusobno blizu i da za potrebe istraživanja teme ovoga rada te lokacije ne izlaze iz okvira koji se uvriježeno smatra središtem grada Zagreba, a to je

³¹ v. <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1947> (pristup: 24. 07. 2023.)

³² Milčec, Zvonimir. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 7. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40829>>.

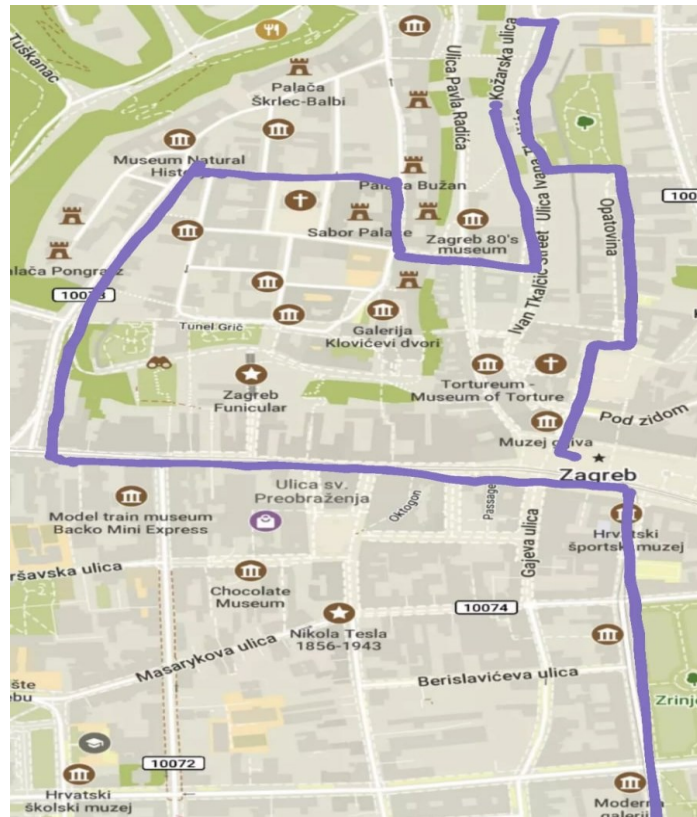
područje Donjega i Gornjega grada.³³ Tako je kao početna točka promišljanja odabran Trg bana Josipa Jelačića, o kojemu u posve različitim kontekstima pišu Šenoa, Zagorka i Milčec. Potom su, na tragu Milčecovih impresija, kao terenske lokacije odabrane tržnica Dolac te ulica Opatovina. Krleža, koji piše o gradskome siromaštvu, dotaknuo se Kožarske ulice koja je ovom prilikom uvrštena u odabir lokacija za teren. Kao iduća lokacija odabran je Markov trg o kojemu pišu Šenoa, Zagorka i Matoš, a na nju se nadovezuje Mesnička ulica koje se dotiču Zagorka, Matoš i Milčec. Potonjih troje autora također spominju Ilicu, pa je u terenskom istraživanju zastupljen kraći dio Ilice koji seže od križanja s Mesničkom ulicom do Trga bana Josipa Jelačića. Nakon Ilice, kao pretposljednja lokacija nametnuo se Trg Nikole Zrinskog o kojemu piše Šenoa u kontekstu potresa. Posljednju lokaciju uvrštenu u teren predstavlja Pothodnik na glavnome željezničkom kolodvoru o kojemu je feljton napisao Zvonimir Milčec, a koji je danas spojen s trgovačkim centrom Importanne.³⁴

Prilikom opisanoga odabira bilo je važno zahvatiti lokacije koje se nalaze i u Donjem i Gornjem dijelu grada jer se ta distinkcija nameće kao važna u analizi većine književnih tekstova, što će se objasniti u četvrtome poglavlju, a potom dalje obraditi u petome poglavlju. Odabirom navedenih lokacija, ustanovljena je sljedeća istraživačka ruta:

³³ *Hrvatska enciklopedija* navodi da staru gradsku jezgru čine srednjovjekovni Gradec (Grič) i Kaptol, a područje Gradeca danas se naziva Gornjim gradom, dok se Donji grad urbanistički razvio znatno kasnije, u 19. stoljeću, na temelju regulatorne osnove iz 1865. te potom generalne osnove Zagreba iz 1887. godine. Izvor: Zagreb. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 3. 4. 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/66685>. Dodatno, u članku „(De)konstrukcija centra grada Zagreba: promjene u obrascima pješačkoga kretanja uslijed potresa i pandemije“ pisala sam o tome kako se središte Zagreba definira u odnosu na njegovu simboličku, ali i subjektivnu dimenziju (usp. Biličić 2023:12-13).

³⁴ Potrebno je razlučiti prostor Pothodnika koji se službeno nalazi na adresi Paromlinska cesta 2a, od Importanne centra čija je adresa Trg Ante Starčevića 7. S obzirom na to da Importanne centar nije postojao kad je Milčec pisao feljton, etnografska će se analiza nastojati usmjeriti na prolaz Pothodnika, no u pojedinačnim su doživljajima ta dva prostora često neodvojiva, pa će se analiza dijelom referirati i na Importanne centar.

Trg bana Josipa Jelačića – Dolac – Opatovina – Kožarska ulica – Markov trg – Mesnička ulica – Ilica – Trg Nikole Zrinskog – Pothodnik Importanne centar

Prilog 1. Istraživačka ruta, odabrana na temelju analize književnih tekstova

3.3. Metode i tehnike prikupljanja građe

Etnografija, kao metoda provođenja kvalitativnog istraživanja, zahtijeva različite tehnike prikupljanja građe (usp. Potkonjak 2014). Pored odabrane književne građe, jednako relevantan istraživački korpus u ovome istraživanju čine polustrukturirani intervjui koje sam provela s petero kazivačica i kazivača. Istraživačka ruta pokazala se vrlo pogodnom za to da se intervjui provedu metodom šetajuće etnografije koja intervju izmješta u istraživani gradski prostor (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019:30). Konkretno, to znači da sam sa svakim od petero sugovornika samostalno prolazila navedenu rutu, razgovarajući o njihovu doživljaju lokacija koje posjećujemo. Početna je točka sastajanja bio Trg bana Josipa Jelačića, a šetnju bismo završavali u već spomenutom Pothodniku, kod ulaza u Importanne Centar. Usto, osim unaprijed dogovorenih intervjua, provela sam dvadesetak neformalnih razgovora, mahom s poznanicima ili slučajnim prolaznicima koje bih susrela tijekom boravka na terenu.

Terensko istraživanje provodila sam u razdoblju od početka listopada 2022. do sredine travnja 2023. godine. U šestomjesečnom razdoblju više sam puta boravila na terenu u različitim razdobljima kako bih zahvatila dinamiku istraživanih lokacija. Od godišnjih doba terenom su bili zahvaćeni jesen, zima i početak proljeća³⁵, a razdoblja dana u kojima sam posjećivala teren varirala su od ranoga jutra do kasnih večernjih sati. Osim razgovora, primarne tehnike koje sam koristila na terenu bile su promatranje sa sudjelovanjem, detaljno vođenje terenskih bilješki te fotografska i zvučna dokumentacija. Tijekom istraživanja redovito sam pregledavala i internetsku građu, a dva najkorisnija izvora bila su mi grupa na društvenoj mreži *Facebook* pod nazivom *Zakaj volim Zagreb*³⁶ te *Facebook* stranica internetskog portala *Zagreb.info*.³⁷ U nastavku rada uvršteno je nekoliko istraživačkih opisa nastalih na temelju vlastitih zabilježaka, a na njih se nadovezuju i određeni autoetnografski³⁸ uvidi, budući da sam kao istraživačica na terenu, kako bih legitimirala istraživačke refleksije, čitavo vrijeme nastojala ispisivati i propitivati odnos vlastite pozicije prema istraživanom prostoru. Ponukana time, u peto poglavlje uvrstila sam autoetnografski prilog, koji bi se mogao tumačiti kao „hibridan žanr etnografije i autobiografije“ (Gulin Zrnić 2006:88).

3.4. Autokulturna defamilijarizacija

Budući da mi je okolina u kojoj sam odlučila provoditi etnografsko istraživanje u Zagrebu bliska i u njoj živim (u gradskom središtu), kako bih legitimirala svoju istraživačku poziciju bilo je potrebno najprije pozicionirati sebe kao istraživačicu u odnosu prema prostoru koji istražujem. U zborniku *Etnologija bliskoga* autorica Gulin Zrnić navodi da procesom autokulturne defamilijarizacije istraživač/ica nastoji očuditi blisko, već poznato okruženje ili pojavu, pri čemu je nužna stalna autorefleksivnost prilikom istraživačkog procesa u kojemu na izvjestan način dom postaje terenom (usp. Čapo Žmegač et al. 2006:10). Tim se procesima postiže određena distanca od predmeta istraživanja koja je nužna kako bi se istraživanje legitimiralo znanstvenom – etnološkom i kulturnoantropološkom interpretacijom. Istovremeno, empirijsko terensko istraživanje usmjereno je na doseganje emske perspektive kojom se istraživana iskustva zahvaćaju *iznutra* – konkretno, „u fenomenološkom modusu“

³⁵ Ljeto je u istraživanju izostavljeno jer je tada u Zagrebu znatno drugačija gradska dinamika čija bi analiza disperzirala istraživačku temu.

³⁶ <https://www.facebook.com/groups/zakajvolimzagreb/>

³⁷ <https://www.facebook.com/DiktiramoRitamGrada>

³⁸ Ovdje se neće detaljnije obrazlagati obilježja autoetnografije kao metode jer ona nije u fokusu istraživanja, već će biti samo dodatak u obliku jednog priloga, no više o tome v. npr. poglavlje o autoetnografiji kod Škrbić Alempijević et al. 2016.

tako se dohvaća neposredno življeno iskustvo (*ibid.*: 24). Također, *insajderstvo* istraživača „u nekim [se] slučajevima istraživanja grada bliskom istraživaču ostvaruje kao kontinuirano promatranje i potpuno sudioništvo, trajno bivanje na terenu, u toj mjeri da se teško uopće razlučuje gdje i kada prestaje istraživanje“ (*ibid.*: 23). Takvu dvojnost položaja moguće je sagledati i u okviru koncepta etnologije bliskoga, koji pretpostavlja uronjenost istraživača u teren do te mjere da on sâm postaje kazivačem. U takvoj vrsti etnografije, prilikom ispisivanja istraživačkih rezultata „literarni postupci inducirani prihvaćanjem etnologije bliskoga [...] imaju kakvoću autobiografiranja i antropologiziranja“ (Potkonjak 2006:190). Zbog toga sam osobno, kao istraživačica, imala dojam da svakim izlaskom iz zgrade u kojoj živim „zakoračujem“ ravno na teren i promišljam o njemu ne samo iz istraživačke perspektive, nego i kao kazivačica. Potonja mi se pozicija ispostavila korisnom pri ispisivanju terenskih bilješki u kojima sam mogla komparirati svoj istraživački i kazivački glas te tako, u konačnici, bolje razumjeti istraživanu okolinu.

Premda se naoko čini krajnje izazovnim pomiriti zauzimanje istraživačke distance te istodobnu involviranost u blizak teren, potrebno je imati na umu da je nemoguće potpuno se objektivno distancirati od istraživanog fenomena, a osobito je važno naglasiti da u slučaju ovoga istraživanja to nije ni potrebno, jer „zauzimanje distance u srazu [je] s angažmanom i involviranosti u istraživanom fenomenu, koje fenomenologija zahtijeva“ (Čapo Žmegač et al. 2006:26). Autokulturna defamilijarizacija, kao postupak od-domaćivanja, svakako jest „ključna terenska karakteristika istraživanja u vlastitoj kulturi“ (Gulin Zrnić 2006:85), no njezin cilj nije spriječiti prodor osobnoga autorskoga glasa, kako jednim dijelom nastojim i pokazati u ovome radu. Naime, budući da istraživanje vlastite kulture pretpostavlja da istraživač/ica i sudionici istraživanja dijele kontekst istraživanja (*ibid.*: 91), u istraživanju teme ovoga rada pokazalo se prikladnim da se u proces intervjuiranja uvede bliskost između istraživačice i sugovornika – bliskost koja će izbrisati granice istraživačke nadređenosti nad „istraživanima“ te prerasti u ravnopravniji razgovor iznošenja stavova, neposrednog komentiranja, otvaranja novih mogućnosti i zajedničkih razvijanja teza (*ibid.*: 89). Takvim pristupom postavljena istraživačka pitanja samo usmjeravaju razgovor, a sugovornici sudjeluju „u konstrukciji predmeta istraživanja“ (Čapo Žmegač 2002:41 prema Gulin Zrnić 2006:89).

3.5. Kriteriji odabira sugovornika i kontekst provedbe intervjua

Važno je pojasniti da primarni kriteriji pri odabiru sugovornica i sugovornika nisu bili zasnovani na dobi, spolu, stupnju obrazovanja ni socioekonomskom statusu, već je kao temeljni argument presudio prethodni uvid u različitost njihove osobne veze sa Zagrebom. Za potrebe istraživanja bilo je važno da svih pet (sukladno broju autora) osoba dobro poznaje Zagreb i da im je on blizak, budući da je takvim bio i svim odabranim autorima. S druge strane, ta se bliskost kod svakog od kazivača manifestirala drugačije, i upravo se ta distinktivna odrednica nametnula pogodnom za dubinsku analizu u kojoj će se svačiji doživljaj tretirati ravnopravno, baš kao i autorski pripovjedni glasovi. U fokusu intervjua, dakle, bili su doživljaji sugovornika koje vežu uz lokacije koje smo posjećivali u okviru šetajuće etnografije. Za razumijevanje i praćenje etnografske analize potrebno je uputiti u tek nekoliko ključnih informacija o petero kazivača koji će, u svrhu zaštite privatnosti i u duhu etnološke struke, ostati anonimni. U radu su s dozvolom i u skladu s etičkim standardom navedeni podaci o dobi, mjestu stanovanja i obrazovanju svakog kazivača, a njihova će se imena navoditi prema pseudonimu koji si je svatko osobno odabrao.

Kazivač Davor (r. 1966.) rodio se, odrastao i živi u manjem gradu u Karlovačkoj županiji. Kao dijete često je odlazio rodbini u Zagreb, u kojem je potom živio tijekom studija. Nakon studija anglistike vraća se živjeti u rodni grad, a Zagreb danas posjećuje povremeno, iz obiteljskih ili poslovnih razloga.

Kazivačica Lidija (r. 1994.) rodila se u Zagrebu, no odrasla je u manjem gradu. U Zagrebu je počela živjeti dolaskom na studij antropologije i muzeologije, a nakon njegova završetka ondje je ostala i zaposlila se. Kao dijete, često je boravila u Zagrebu kod dijela obitelji koji i danas živi u užem centru grada, a Lidija danas živi u Novom Zagrebu.

Kazivač Tin (r. 1991.) rodio se i odrastao u Zagrebu te čitavoga života živi u jednom od naselja Novog Zagreba. U Zagrebu se školovao, završio studij filozofije i zaposlio.

Kazivačica Judita (r. 2001.) rodila se u Švicarskoj te je tijekom djetinjstva živjela u nekoliko različitih zemalja, tek povremeno posjećujući Zagreb. Osnovnu je školu započela pohađati u inozemstvu, a potom se s obitelji trajno doselila u Zagreb gdje je završila osnovnu i srednju školu. Danas ondje studira logopediju, a živi u Zaprešiću.

Kazivačica Vesna (r. 1967.) rodila se u Zagrebu gdje se školovala i studirala engleski i francuski jezik i književnost te živjela do 1991. godine, kada se iz obiteljskih razloga

preselila u manji grad u kojemu i danas živi. U Zagreb dolazi razmjerno često, primarno u posjet roditeljima koji ondje žive.

Sve navedene sugovornice i sugovornici, dakle, dobro poznaju Zagreb i čitavoga života ostvaruju i njeguju vezu s njim, no u znatno različitim okolnostima i kontekstima. Kazivači se u opisivanjima vlastitih iskustava grada tretiraju kao osobe s „jedinstvenim iskustvenim doživljajem i tumačenjem kulture u kojoj se nalaz[e]“ (Čapo Žmegač et al. 2006:8).

Intervjui su provedeni tijekom zime i proljeća (od prosinca 2022. do travnja 2023. godine), a šetajuća etnografija pružila je vrijedne rezultate koji bi izostali prilikom provedbe klasičnih intervjua koji nisu izmješteni. Najveća se vrijednost ogleda u tome što su sugovornici tijekom razgovora reagirali direktno u prostoru, što je znatno doprinosilo njihovu neposrednu doživljaju, ali i poticanju sjećanja na prijašnje interakcije s prostorom kojim smo tijekom šetnje prolazili. Nerijetko smo zajednički komentirali trenutne opažaje, fotografirali, osvještavali multiosjetilne doživljaje te osjećali bivanje vlastitoga tijela *u mjestu*. Šetnje su bile snimane diktafonom pa su na snimkama trajno zabilježeni brojni zvukovi i „urbani ritmovi“ (Lefebvre 2004 prema Gulin i Škrbić Alempijević 2019:31), što je doprinijelo bogatstvu ispisivanja etnografije.

Na kraju ovoga poglavlja važno je naznačiti još jedan vremenski okvir u kojemu se provodilo čitavo istraživanje, a koji sam iz etnografske pozicije odredila kao razdoblje poslijepotresne obnove Zagreba. Ono je bitna stavka promišljanja suvremenog Zagreba i njegovih doživljaja, jer su višeslojne promjene u gradskom prostoru uzrokovane potresom vidljive u čitavom središtu grada, te su kao takve znatno utjecale na stavove i mišljenja mojih sugovornika, o čemu će naknadno biti riječi.

4. Književna analiza

U svrhu lakšeg snalaženja i jednostavnijeg praćenja analize književnih tekstova, prilažem tablicu u kojoj se još jednom navode svi autori, odabrani tekstovi, izvorna godina objave svakog teksta te posebna oznaka koja će služiti preglednijem citiranju svakoga od ukupno dvanaest tekstova. Također se navode djela iz kojih se tekstovi citiraju. U analizi će se za svaki citat navoditi oznaka teksta iz kojega se citira te broj stranice djela u kojemu se tekst nalazi.

AUTOR	ODABRANI TEKSTOVI	IZVORNA GODINA OBJAVE	OZNAKA ZA CITIRANJE	IZVOR ZA CITIRANJE(djelo i godina)
ŠENOVA (Zagreb, 1838. – Zagreb, 1881.)	Feljton II., IV. i V., u petom ciklusu <i>Zagrebulja</i>	1880.	1A, 1B, 1C	<i>Sabrana djela Augusta Šenoae</i> , knjiga IX, 1964.
ZAGORKA (Vrbovec, 1873. – Zagreb, 1957.)	„Zagrebčanke predvode borbu“ „Podoknica tiraninu“ „Dani junačkih Hrvatice“, u djelu <i>Neznana junakinja hrvatskog naroda</i>	1939. → dijakronijski tematizira 1903. godinu	2A, 2B, 2C	<i>Neznana junakinja hrvatskog naroda</i> , 1939.
MATOŠ (Tovarnik, 1873. – Zagreb, 1914.)	<i>Zagreb i Zagrebi</i>	1912.	3A	<i>Pjesme. Pečalba. U: Sabrana djela</i> , sv. V., 1973.
KRLEŽA (Zagreb, 1893. – Zagreb, 1981.)	<i>Kako stanuje sirotinja u Zagrebu</i>	1917.	4A	<i>Dnevnik. 1918-22: davni dani II.</i> , 1981.
MILČEC (Zagreb, 1938. – Zagreb, 2014.)	„Kamo su odletjele ptice“ „I pod zemljom sam se udomaćil“	1975.	5A, 5B	<i>Pozdravi doma: ZG- feljtoni</i> , 1975.
	„I Zagreb se tu dogodio“	1981.	5C	<i>Zagreb je Zagreb</i> , 1981.
	„Klupice na trgu“	1985.	5D	<i>ZGode: Sentimentalni vodič kroz Zagreb</i> , 1985.

Prilog 2. Tablica pregleda književnih tekstova

4.1. August Šenoa – potres

„Deset sekunda! Šesti dio jedne minute! Časak, da dva tri puta dahneš, manje neg' što treba na smrt ranjenu crvu da pogine, šta je to u životu čovjeka? Šta je to u povijesti naroda? Ništa. (...) Al' sada, kad nam se malo vraća svijest i dah, kad je i sam bijes prirode, bijući nas, sustao, te se možeš poslije dugih deset dana položiti na uzglavlje, kad ti pod drhtavim nogama ne riče podzemni vatreni zmaj udarajući svojom kobnom pandžom u srce hrvatske domovine – istom sad, prolazeći kućama glavnoga grada, mjerimo deset sekunda, pa nam se čini da je to bio cio vijek, proklet vijek. Vi, koji toga vidjeli, oćutili niste, poznajete strah, prepast, zdvojnost samo po imenu, mi sve to poznajemo po istini. Kroz osam punih dana potrese podzemni, nepobjedivi demon prirode tlo pod temeljima naše prijestolnice dvadeset i sedam puta.“ (1A:498)

Potonjim zapisom književnik August Šenoa započeo je pripovijedanje o nesvakidašnjoj okolnosti koja je trajno obilježila povijest grada Zagreba – potresu. Peti ciklus zbirke feljtona *Zagrebulje*, napisan i objavljen 1880. godine, tematski je obilježen potresom³⁹ koji je 9. studenog iste godine pogodio Zagreb i okolicu. U njemu je Šenoa ispisao vlastiti doživljaj grada koji se iznenada našao u „bitno promijenjenoj stvarnosti“ (usp. Hawkesworth 2006:435) – razrušenoj stvarnosti koja je stubokom promijenila dotadašnje lice grada. U analizi tih feljtona moguće je razložiti elemente dokumentarno-literarnoga pristupa temi, budući da autor istinite podatke o razmjerima potresa i neposrednome stanju nakon njega upotpunjava subjektivnim i afektivnim opisima grada. Primjerice, u navedenome se citatu ističe podatak da je u osam dana nakon potresa zabilježeno dvadeset i sedam naknadnih podrhtavanja tla, pri čemu je potresu pridani personificirani subjekt nepobjedivoga demona prirode. Živopisnim izražavanjem neposrednih doživljaja i snažnih emocija pripovjedač ističe naklonost i ljubav prema „srcu hrvatske domovine“ – glavnome gradu, prijestolnici – Zagrebu, a to postiže upotrebom određenih retoričkih sredstava, koji naglašavaju uvjeravačku dimenziju, pojačavaju sugestivnost dojma koji tekst ostavlja na čitatelje te pridonose neposrednosti i slikovitosti iskaza (usp. Bagić 2012:VII, 187, 203). Tako se potres, kao svojevrsan glavni lik teksta, metaforički nadaje kao podzemni vatreni zmaj koji riče i kobnom pandžom udara „po svetom tlu našega zavičaja“ (1A:498). Štoviše, indikativno je da je potres u tome primjeru posve poprimio svojstva podzemnog zmaja, jer se time izražava jači afekt nego što bi, primjerice, izazvala *usporedba* potresa sa zmajem (upotrebom riječi

³⁹ Osim prvog teksta u petom ciklusu, koji je napisan prije potresa pa tematski nije povezan s ostalim tekstovima u ciklusu.

kao ili *poput*). Obraćanje čitateljima u rečenici: „Vi, koji toga vidjeli, oćutili niste, poznajete strah, prepast, zdvojnost samo po imenu, mi sve to poznajemo po istini“, nadalje pojačava afektivnost izraza u kojemu prevladavaju strah i šok izazvani potresom, pri čemu pripovjedač zauzima poziciju *mi*, koji smo iskusili potres, naspram *vas*, odnosno nas čitatelja, za koje pripovjedač pretpostavlja da to iskustvo nismo doživjeli. Tim je postupkom moguće uočiti razlaganje na autora odnosno pripovjedača, zatim na pripovjedni tekst te na recipijenta teksta (čitatelja). Retoričkom strategijom izravnog obraćanja čitateljima dokida se distanca između pripovjednoga glasa i recipijenta, što istodobno dovodi do upisivanja čitatelja u sami tekst feljtona.

Podrobnije smještajući iskustvo potresa u konkretan gradski prostor, Šenoa je izabrao vjerodostojnu perspektivu hodača gradom, kojom je i najuputnije promatrati i doživljavati prostor oko sebe. Pripovjedač se kreće ulicama grada i na temelju neposrednih impresija ispisuje dokumentarnu reportažu (usp. Galić 2020) protkanu stilski vještim literarnim izričajem. Šetalačko promatranje i bilježenje dojmova grada načelno bi se moglo poistovjetiti s flanerističkom tendencijom upijanja gradskog života (*ibid.*), no s obzirom na specifičnu i nesretnu okolnost potresa, ta tendencija u ovome feljtonu nipošto nije primarna, već ustupa mjesto angažiranome, afektivnom i retoričkom dokumentiranju stvarnosti. Šenoa piše: „Isprva hodasmo omamljeni, blijedi, vrućica nas tresla, živci da će nam popucati (...). Većina, hvala Bogu, ne izgubi svijesti, al’ sav grad hvatao je neki delirium. Jedan čovjek poludi, nekoje gospođe oboliše“ (1A:498). U općem gradskom iskustvu katastrofe pripovjedač poistovjećuje vlastito tjelesno stanje s kolektivnim stanjem građana. Potom opisuje prizor koji je, pri obilasku grada nakon potresa⁴⁰, zatekao na Jelačićevom i Zrinjskom trgu, odnosno današnjim Trgu bana Josipa Jelačića i Trgu Nikole Zrinskog:

„Trebalo je poći na Jelačićev trg, na Zrinjski trg. Jednom pođoh i ja, da si pogledam taj prizor. Tanahni bijeli oblaci gonili se nebom, a kroz njih prodiraše kolut mjeseca. Na Jelačićevom trgu gužvala se gomila plahih ljudi, u kočijama spavahu obitelji koje bjehu napustile svoj stan. Oko toga stoje kuće ko prijeteći crni divovi, sred toga visi se Jelačićev kip o mjesecini. Ljudi obilaze ko tiha, plaha struja, gledaju ispod oka kuće i

⁴⁰ Šenoa je u vrijeme potresa bio član gradske uprave koju je tada vodio hrvatski ban Ladislav Pejačević, pa je kao jedan od gradskih vijećnika dobio zaduženje da neposredno nakon potresa s mjernikom Rupertom Melkusom obiđe zagrebačke crkve, javne zavode i tvornice obiđe neke od ulica kako bi se ustanovila šteta i poduzeli hitni koraci sanacije (Damjanović 2020:275). Za pretpostaviti je da je osim toga osobno obilazio i gradske prostore o kojima je pisao u feljtonima.

šapću potihom. Duhovi su, misliš. Na Zrinjskom trgu u okviru crnih visokih palača nižu se crna rebra golog drveća. Svjetiljke uljenice dršću kao svjećice na groblju. U središtu perivoja, gdje obično glazba razigrava vesela srca Zagrepčana, stoje daščare, tu spavaju ljudi. Al' mnogi ne nađoše daščara. Po klupama, po travi sjede, leže žene i djeca.“ (1A:498)

Oslikavanjem noćnih prizora kasne jeseni ovih dvaju prostora nakon potresa, navedeni je odlomak izvrstan primjer dokumentiranja stvarnog stanja koje je Šenoa zatekao te ga zatim, ispisujući ga u maniri feljtona, prožeo književnoumjetničkim stilom koji obiluje stilskim figurama. Opisima u kojima prevladavaju epiteti *tanahni, plahi, prijeteći, tihi, crni, goli*, od kojih su neki dodatno naglašeni iteracijom kao postupkom nabiranja (npr. *crni divovi, crne palače, crna rebra*) iskazuje se noćna i tjeskobna, gotovo nepojmljiva atmosfera koja predstavlja potpuni otklon od uobičajenih slika tih dvaju mjesta koje, primjerice, karakteriziraju Jelačićev kip na istoimenom trgu i središnji perivoj na Zrinjskom trgu u kojemu „obično glazba razigrava vesela srca Zagrepčana“. Potonje opisanom kontrastom nekadašnje vedre i ljepše vizure, rekonstruira se stanje prije katastrofe i „uništeno se spašava u poretku kulture“ (Lachmann 2002:196-197 prema Sablić Tomić i Ileš 2011:313). To se stanje mora rekonstruirati „kako bi uopće moglo započeti prisjećanje“ na prostor u kojemu su njegovi subjekti sada, nakon katastrofe, nerazpoznatljivi, pri čemu je potrebno nanovo identificiranje i „povezivanj[e] s mjestom“ (*ibid.*). Komparacijom drhtavih svjetiljki uljenica sa svjećicama *na groblju*, prostor Zrinjskog trga poima se kao mjesto smrti, ili barem mjesto onih koji su preživjeli katastrofu, ali privremeno ostali bez doma – na Zrinjskom trgu ljudi leže i spavaju u daščarama, na klupama i na travi, dok na Jelačićevom „u kočijama spavahu obitelji koje bjehu napustile svoj stan“. Upotreba iterativnih glagola poput „spavahu“ upućuje na sagledavanje stanja privremenosti, odnosno na *trajnost* privremene izmještenosti u javni gradski prostor koja za sobom donosi i neizvjesnost u kojoj se ne zna koliko će to stanje potrajati.

Odnos izmijenjenog prostora Zagreba i ljudi koji su se u njemu zatekli može se pratiti i u sljedećem navodu u kojemu se taj odnos ujedno postavlja u spregu s kolektivnim postignućima „naroda hrvatskoga kroz vjekove“:

„Nije to sirotinja, koja nema šta jesti. To su ljudi dobre kuće, al' imetak im je kuća, a boje se da će se kuća srušiti. Da ti je vidjeti ona blijeda lica, one očajne, ukočene oči. Nikad ne vidjeh užasnije slike, ne oćutih dublje žalosti za svoga vijeka. Jer šta? Glavu

svoju i svojih možeš iznijeti, al' Zagreb, čitavi Zagreb! Bilo je kao da je đavo trgnuo otrovni nož, da ga zarine u srce hrvatsko – u Zagreb! Tu stoje glasoviti hramovi Božji od mnogo vjekova, tu palače znanosti i umjetnosti, a sve je skupio znoj naroda hrvatskoga kroz vjekove, sloveli smo u svijetu za kulturan narod, radili smo podupirani samo vlastitom snagom, a sad to da izbriše deset sekunda, jedan dah, jedan mah? To nije potreslo samo temelje naših kuća, već i temelje naših srdaca do dna, do korijena.“ (1A:498-499)

Pozivanjem na prošlost, pripovjedač kao da sam sebi nastoji razložiti nedaću koja se nadvila nad grad u sadašnjosti, čime do izražaja dolazi njegov subjektivan odnos prema gradu, uz koji se veže i osjećaj domoljublja prema zemlji i hrvatskome narodu. Ujedno, feljton time poprima karakter „ispovijed[i] osjetljive duše, subjektiv[nog], emocional[nog] odnos[a] autora prema gradivu koje obrađuje” (Tušek-Šimunković 1986:83). S obzirom na to, moguće je iščitati da se Šenoa zapravo, kad afektivno pripovijeda o Zagrebu, referira na širi hrvatski prostorno-vremenski okvir domovine čije je *srce* i *prijestolnica* upravo Zagreb. Dakle, u kontekstu pripovjedačke ljubavi prema domovini, može se zaključiti da sve što u *Zagrebuljama* vrijedi za Zagreb, eksplicitno vrijedi i za čitavu Hrvatsku.

Nadalje, važan element dokumentarnog karaktera ovoga feljtona ogleda se u tome što Šenoa u opisima pomno bilježi trenutak potresa prema neposrednom sjećanju, ali i prema sjećanjima drugih: „Vrijedno bi bilo zapisati kako je ovoga ili onoga iznenadila strašna zgoda u 8 sati 35 minuta ujutro. Meni je to pripovijedalo sto ljudi, svaki na svoj način, svaki način bijaše užasan. (...) Tako pričahu ovi, a ja ću, što sam ja u prvi mah doživio.“ (1A:499) Iz potonjih se navoda daje naslutiti logičan zaključak da je Šenin pripovjedni glas ujedno kazivački, ali i (auto)etnografski. Kao „etnograf“, vrijednim opažajima na temelju neposrednih dojmova i sjećanja, kako svojih tako i tuđih, trajno zapisuje važan trenutak u povijesti grada; kao „kazivač“, ispisuje vlastiti doživljaj grada prožet emocijama i onim fragmentima sjećanja koji su „u danom trenutku za autora bitn[i]“, na temelju čega se reproducira grad koji nastajući iz „pripovjedačeva sjećanja ne može biti vjerna kopija originala“ (Sablić Tomić i Ileš 2011:313). Upravo potonja tvrdnja ide u prilog ranije objašnjenom fenomenološkom pristupu koji uočava i jednako vrednuje heterogenost ljudskih iskustava kojima se oblikuju različiti modaliteti življenoga iskustva. Usto, postaje jasno da se, čak i u specifičnoj okolnosti kao što je potres, grad neprestano preoblikuje, prije svega pretvorbom fizičkih prostora u mjesta simbolički ispunjena brojnim novim značenjima.

Osim potonjih navoda, bitno je istaknuti i autorovo isticanje konkretnih fizičkih poslijepotresnih elemenata u prostoru grada, poglavito razrušenih građevina i stanja na ulicama:

„Po ulicama prolazi uzjareno ljudstvo. Gomile crijepa, dimnjaka leže na taracu, visoke zidine zijevaju. Ljudi (...) dovikuju si kojekakove glasove. (...) Pohitismo u crkvu sv. Marka. Vršak pročelja se slomio. Uniđemo (...). Između gotskih rebara pao je svod na orgulje, razbio ih. U tren potrese se pod nama zemlja. Bilo je bježati iz crkve. (...) Evo, sa palača Zrinjskog trga srušili se kameni kipovi. (...) Zalazio sam u kuće. Tu potrgane stube, ispucani zidovi, rasprsnuli svodovi. Ljudi bježe bez obzira iz stanova, u svakoj pukotnici vide gotovu smrt. Nema škole, nema ureda, ljudstvo bježi iz Zagreba.“
(1A:500)

Nabrajanjem pretežno vizualnih opažaja razrušene arhitekture, građevina i domova, kao i direktnim spomenom motiva smrti, prostor dotad dobro poznatoga grada preoznačava se i poprima obilježja nekoga drugog, svojim stanovnicima nepoznatoga grada, koji će još više doći do izražaja u Šenoinim navodima o iskrivljenim novinarskim prikazima stanja nakon potresa: „K zdvojnosti pridruži se glad novinarski. Ta pisarčićima su potresni prizori, romantički iskićeni, najdraža hrana. Čitao sam te razne vijesti i članke. (...) A sve je to laž, sušta laž, to sam vidio na svoje oči.“ Unatoč tome što je „ludost novinarska učinila toliko zla koliko i potres“, pripovjedač zaključuje da je Zagreb ipak Zagreb, koji, „ako i teško ranjen, stoji i živi, pa da je tako bio potresen carski Beč, palače (...) bi se srušile u prah kanda su od karata građene“ (1A:500-501). Konačno, svojevrsnom evokacijom Zagreba, pripovjedač, ujedno i autor, polaže nadu u budući oporavak grada koji će se izdići još jači i ljepši nego prije. Time Šenoa u feljton uvodi dimenziju budućnosti kao još jedne odrednice promišljanja grada: „...Zagrebe moj! Upri ljudski, drž' se junački, evo vjere, cvjetat ćeš ljepše neg' što si evo cvaio, jer su ti sinci poštenjaci, junaci.“ (1A:501-502)

Iduća dva analizirana feljtonu u petome ciklusu od potonjega se razlikuju po tome što su napisani s odmakom od događaja, nakon što su se početni neposredni doživljaji slegnuli:

„Krv teče opet voljko po našim žilama, sad istom možemo opet hladno misliti i mjeriti po prilici strašnu nesreću koja nas je snašla, i ogromnu štetu, koju je naš glavni grad pretrpio. Sad se istom počinjemo sjećati svega što vidjesmo i od tolike navale strašnih prizora za časak zaboravismo. Počinjem se sjećati i ja, i ukoliko pamtim pojedine prizore, pripovijedat ću ih.“ (1B:504)

Šenoa refleksivno naglašava pripovjedačku odrednicu vlastitoga teksta i svjestan je da su mu fragmenti sjećanja ujedno prožeti zaboravom, no istovremeno čitateljima izražava mišljenje da se „ove moje bilješke mogu smatrati vjerovnima, jer pripovijedam što sam na svoje oči vidio, budući da sam kao javni zvaničnik obilazio sva opasna mjesta od dana 9. studenoga, t. j. od dana potresa sve do sada, pa sam dakako više vidio nego novinski reporteri, koji svoje izvještaje nakićuju frazama“. Usto, u idućem navodu tvrdi: „od kompetentna pera donijet ćemo istinito pripovijedanje o potresu, koje se istom sada, gdje su se živci umirili, razborito napisati može bez fantastičkoga nakita. Imamo zato pouzdanih podataka“ (1B:504-506). Šenoin je pripovjedač autodijegetički pa se ne može računati na njegovu potpunu pouzdanost, no bliskost takve komunikacije upućene čitatelju čini tekst uvjerljivim (usp. Grdešić 2015:114). Dakle, s obzirom na fragmentarnu prirodu sjećanja kao oblika pamćenja, *Zagrebulje* se ipak ne mogu tretirati kao posve vjerodostojni podaci o zagrebačkom potresu, već samo djelomično, no, kako je do sada pokazano, itekako se mogu analizirati višestruke razine njegova doživljaja.

Da je Zagreb za Šenou važno mjesto promišljanja i zapažanja, kojima samoga autora ponovno možemo tumačiti kao kazivača koji pripovijeda o *svojemu gradu*, dokazuje i sljedeći odlomak:

„Kad prolaziš ulicama glavnoga grada, čudne li se slike namiću tvojima očima. Sto i sto puta prolažah od djetinjstva rodnim si gradom, poznajem gotovo svaki kutić u njem. Gledao sam na svoje oči, kako se svjetla i ljepša, a Zagreb bio je kao mlad nakićen junak, koji sijeva od glave do pete čistoćom, koji za svojim klobukom nosi zelenu grančicu. Gradovi imaju fizionomiju kao i ljudi, imaju svojih karakterističkih biljega, kojima se razlikuju od drugih. Prije jedno trideset godina bio je Zagreb kao lijep dječak, kog su ljudi zanemarili, te je nečist, blatan, neuredan. Danas je to fin momak, gladak, snažan, svijetao, i kad bih ga goder sa visa okružio okom, činilo mi se da taj osvjetlani Zagreb ima lijepo, vedro lice, da se milo smije.“ (1C:508).

Iskazivanje dvojakih, ili čak višestrukih lica Zagreba, važna je odrednica pri pretvorbi prostora u mjesto ispunjeno subjektivnim značenjima koja su važan element u stvaranju grada kao urbane zbilje (Sablić Tomić i Ileš 2011:314). Zanimljivo, „pripovijedanje grada, u kojemu autor čitatelju posreduje atmosferu toga grada, njegovo nevidljivo, osjećanje svijeta koje povezuje njegove građane, njihovo osjećanje sebe samih i svoga grada, relativno je rijetka pojava u književnosti“ (Karahasan 2008:160 prema Sablić Tomić i Ileš 2011:310).

Šenoa, pripovijedajući o gradu, zahvaća njegovu atmosferu uslijed potresa i osjećaje građana koje nerijetko poistovjećuje sa svojim doživljajima, a personificiranom Zagrebu pridaje lice lijepog dječaka u prošlosti te lice finog, uglađenog i snažnog momka u sadašnjosti. U sljedećem odlomku poopćen doživljaj Zagrepčana u prolasku gradom pruža sliku grada prije i poslije potresa:

„Zagrepčanin idući gradom kanda danas nije u Zagrebu, ćuti se stranim. Obično vidio si domaća lica, ljude koji idu za svojim poslom. Za vedre nedjelje vrvio je puk jutrom oko crkve (...). Vedrom večeri preplitao se otmjeni svijet po širokom pločniku Ilice ili među platanama Zrinjskog trga uz lijepe i visoke palače. Često šetah i ja ovuda, te mi se snilo kako će još ljepše i više palače niknuti iz zemlje. Danas je sve drugačije. U svakoj ulici naići ćeš na kup opeka, kamenja, u svakoj ulici priječi te kakov drveni stup, što prodire ovaj ili onaj bok kuće. Po krovovima gmižu, po ulicama vrve radnici Talijani, Furlani, Slovenci, Nijemci, Hrvati, sve se to žurno tiska i viče, pa misliš da su ti ljudi došli u Zagreb graditi babilonski toranj. Tu ide četa vojnika sjekiraša, nose sjekire, motike, lopate. Tu se radi jamačno o glavi kukavne kuće, neće graditi tornja, srušit će ga valjda.“ (1C:509).

Opisu sadašnjeg stanja razrušenosti na gradskim ulicama figurom antiteze pridodano je sjećanje na kontrastno ozračje i prijašnji izgled istih ulica, ističući široke pločnike Ilice ili lijepe i visoke palače među platanama na Zrinjskome trgu, od kojih su sada mnoge podvrgnute obnovi od potresa. Tekst svjedoči i o stvarnome podatku da je ubrzo poslije potresa došao velik broj majstora i radnika iz raznih dijelova Hrvatske i Europe (Damjanović 2020:278). Zahvaljujući brznoj reakciji gradske vlasti, a „usprkos nedostatku sredstava, u samo mjesec dana od potresa završena je nužna obnova gotovo svih javnih zgrada, tako da su sve škole, zavodi i druge javne institucije mogle započeti s radom“, a većina stambenih zgrada sanirana je “u dovoljnoj mjeri da se mogao koristiti za stanovanje, pa su inženjerijske trupe mogle napustiti grad i vratiti se u Beč još prije Božića 1880.“ (*ibid.*: 281).

Šenoa je time oslikao i početni proces poslijepotresne obnove koju je prikazao kao stvarnost na koju će se trebati naviknuti: „Danas šuti većina zvonova u Zagrebu, mir je to, nemio mir, od koga malda ne zaplačeš, tvojoj duši je kanda ne čuje više slatke miloglasne pjesme, koju si slušao od djetinstva svoga. Da, morat ćemo svoje oko priučiti na nove, nemile novotarije“ (1C:508-509). Personificirana zvona koja šute mogu se tumačiti kao jedan od *locusa* u kojemu su sabrana sjećanja na pripovjedačevo djetinjstvo, baš kao što i „stara

dvokatnica“ koja je „žrtvom pala“ predstavlja „star[u] znanic[u] od prvih dana moga djetinjstva. Već joj skinuše glavu i dvije trećine trupa“ (1C:509). Književna slika antropomorfizirane kuće kojoj u obnovi skidaju dijelove tijela moguće je preslikati i na širu sliku Zagreba kao grada ranjenoga *srca* koju pripovjedač u ranijim primjerima opetovano naglašava, čime se u konačnici apostrofira živo tkivo grada koje je podložno transformaciji.

Zaključno, Šenoin je ciklus feljtona o zagrebačkom potresu u kontekstu komparativne analize feljtonskih tekstova i suvremenog doživljaja Zagreba, kako će se u ovome istraživanju pokazati, iznimno aktualan i relevantan, jer nije riječ samo o trenutku potresa, već i o zbilji nakon potresa, koja uključuje stanje prvotnoga šoka, potom procjenu nastale štete i početne korake prema obnovi i oporavku grada, a sve to kroz primarnu prizmu subjektivnoga doživljaja. Ključne teme i motivi o kojima Šenoa piše, uočene u ovoj analizi, zahvaćaju **potres, afektivni doživljaj, atmosferu i vizuru grada te dimenziju budućnosti.**⁴¹

4.2. Marija Jurić Zagorka – prosvjed

Marija Jurić Zagorka, književnica i prva hrvatska profesionalna novinarka, u djelu *Neznana junakinja hrvatskog naroda* objavila je crtice o otporu hrvatskih građana prisilnome nametanju mađarske politike za vrijeme vladavine bana Khuena-Héderváryja i događajima koji su se u Hrvatskoj odvijali 1903. godine. Zagorka je, objavivši djelo više od tri desetljeća nakon toga razdoblja, objedinila osobne zapise i vlastito iskustvo s jedne, te novinarski pristup djelomičnog dokumentiranja događaja s druge strane. Tematski je fokus djela usmjeren na to da ukaže na važnu ulogu žena u hrvatskoj (političkoj) povijesti.⁴²

Crtica pod nazivom „Zagrebianke predvode borbu“ (2A) započinje konstatacijom da je hrvatski narod te 1903. godine vodio „ogorčenu borbu po ulicama gradova i selima protiv najvećeg eksponenta mađarske vlade grofa Khuena Hedervarya“ (2A:14), čime se kolektivni otpor dokumentira i smješta u hrvatski javni prostor. Građansku borbu i otpor mađarizaciji povijesno je stoga moguće pratiti u brojnim hrvatskim mjestima, no odabrani Zagorkini

⁴¹ Kako se nastojalo pokazati u analizi, Šenoa je doživljaj Zagreba opisao iz pozicije književnika, ali i pozicije gradskog senatora koji je još mjesecima nakon potresa bio angažiran pri pomaganju ljudima i obnovi grada – to ga je na kraju koštalo života jer je u prosincu 1881., godinu dana nakon potresa, umro od komplikacija izazvanih upalom pluća koju je zadobio pomažući pri sanaciji u hladnim mjesecima. (Izvor: Muzej Grada Zagreba)

⁴² Osim Zagorkinih zapisa, u pregledu literature i internetskih izvora ne nalazi se mnogo druge građe o ženskim prosvjedima 1903. godine. Kako je spomenuto u ranijoj bilješci, Zagorka i sama navodi više verzija tih događaja pa se ne može posve suditi o njihovoj istinitosti, no neupitno je da je uistinu predvodila ženske akcije i nastojala poticati što veći broj građanki da se uključe u demonstracije. Koristan pregled tijeka ženskih demonstracija kako ih bilježi Zagorka u nekoliko izvora moguće je vidjeti ovdje: <http://zagorka.net/zenske-demonstracije-1903-godine/> (pristup: 25. 08. 2023.)

tekstovi opisuju konkretan prostor Zagreba u koji su „kao glas bojne trublje“ stigle vijesti o prosvjednim događanjima u okolici (Zaprešiću), pa je to bio povod za početak demonstracija „koje su trajale nekoliko mjeseci“ (2A:15). Zagorka navodi da je u to vrijeme u Zagrebu boravio poljski književnik i publicist koji je, promatrajući događaje, uočio da „tu borbu nosi na svojim leđima najviše Hrvatica-Zagrebčanka. Osim žena i ženskog odbora, demonstracije je vodila i „napredna sveučilišna omladina“ (2A:15) koja je prva izašla na ulice („Djaci su prvi izašli na ulice kao prva navalna vojska koja nosi svoju budućnost i glavu svoju na nišan neprijatelju.“ (2A:15), prilikom čega je Héderváry ukinuo stipendije siromašnim đacima. Zagorka opisuje da su potom uslijedili tajni sastanci žena na kojima je dogovoreno prikupljanje pomoći i sredstava za studente. Ta je „akcija ženskog tajnog odbora“ uspješno provedena pa su i studenti i aktivistkinje mogle nastaviti demonstracije na ulicama Zagreba, zajedno s ostalim građanima koji su sudjelovali u protestima: „Vidjevale su se [žene] po ulicama pomiješane s gradjanima u najljućoj borbi s policijskim patrolama, pješačkim i okonjenima“ (2A:15).

Pripovijedanje u idućoj analiziranoj crtici, „Podoknica tiraninu“ (2B) opisuje događaj koji se zbio iste godine u jeku otpora vlasti, a riječ je o prosvjedu koji su organizirale i održale isključivo žene, sa Zagorkom među glavnim prosvjednicama i organizatoricama. Prosvjed je započeo ispred Banskih dvora na Markovom trgu u Zagrebu. „Ženska vojska“ (2B:17) zauzela je trg te opkolila bansku palaču od Crkve svetoga Marka do gradske vijećnice: „Na ugovoreni znak na Markovom su se trgu rastvorila jedna vrata. Kroz mali crni otvor, kao na rubu mravinjaka, grne ženska vojska na trg u čvrsto zbijenim redovima. (...) Ženska vojska bila je za čas na svojoj fronti. Sve se zbililo za nekoliko časaka“ (2B:17).

Gradska vlast koja se zatekla ondje bila je zapanjena neočekivanom masom u kojoj su žene „na banove prozore sasul[e] vatr[u] narodnog gnjeva, uzvikujući „Dolje tlačitelju! Dolje tiranine! Dolje krvniče hrvatske slobode!“ (2B:17). Stilskim odabirom elipse u rečenici „Nasred trga konjanici policije“ (2B:17) naglašava se napetost atmosfere u kojoj se miješaju (muška) zapanjenost i (ženska) odlučnost. Konjanici policije, tumači pripovjedačica, u namjeri da obavijeste nadležne „hite na sve strane da traže – upute. S muškima znaju postupati, ali što bi učinili sa ženama. (...) Jedan je potrčao u gradsku vijećnicu na telefon, a drugi je odjahao prema Strossmayerovom šetalištu, Kamenitim vratima i Popovom tornju“ (2B:17). Pojava samoga bana na prozoru banske palače izazvala je „još vatrenije prosvjede, što su se orili tolikom snagom čitavim tgom, da je sve živo poletjelo iz kuće“ (2B:18).

Hiperbolu, odnosno preuveličavanje dojma koji je prosvjed ostavljao na prisutne, Zagorka nastoji iskoristiti kao retoričko sredstvo uvjeravanja čitatelja.

U navedenim je Zagorkinim zapisima, dakle, moguće iščitati povezanost s prostorom grada Zagreba. Ona pritom nije primaran fokus teksta, no važna je odrednica pripovijedanja s obzirom na to da se prosvjed odvija unutar gradskog prostora, odnosno u javnom prostoru, na ulicama i trgovima. Kao i Šenoa, Zagorka autorski glas izjednačuje s pripovjednom instancom te se dokumentaristički tip pisanja isprepliće s osobnim doživljajem događaja. Usto, Zagorkin pripovjedni glas pri obraćanju čitateljima isprepliće heterodijegetičku i homodijegetičku razinu pripovijedanja (usp. Grdešić 2015:95) – sve do opisa ženskog prosvjeda Zagorka pripovijeda ostajući izvan radnje, ostavljajući dojam da osobno ne sudjeluje u događajima, a potom u tekstu počinje zauzimati *mi* instancu, postajući u priči (kao i u dokumentiranoj stvarnosti) izravnom sudionicom u ženskom prosvjedu: „Sa svih strana čudno odjekuje topot policijske vojske, *tihim ulicama Gornjega grada*, kako smo ih tada nazivali. Znali smo – dolazi vlast da nas rastjera. Kao finale našeg napadaja na bana zapjevala je sva ženska vojska *Lijepu našu domovinu*“ (2B:18).

Jedno moguće tumačenje takvog ispreplitanja glasova *mi* i *one* moglo bi se sagledati u namjeri teksta – kad autorica nastoji dokumentirati tijekom prosvjeda tada kao da izuzima vlastitu ulogu u njemu i umjesto toga pruža glas ženama kao kolektivu:

„I opet su žene zasipale banove prozore poklicima ogorčenja i prezira i pošle, čvrsto se držeći u četveroredu, niz Mesničku ulicu, prema Kačićevu spomeniku i krenule Ilicom prema Jelačićevom trgu. Dočekao ih je pregust špalir gradjanstva. Kao da je svečanost. Svako je lice bilo zrcalo zapanjenja. Nikada se još nije vidjelo povorke ženskih demonstranata. Ljude je zapanjivala ne samo novost ove pojave, nego zagonetna smjelost“ (2B:18-19).

Suprotno tome, kad se želi osobno približiti iskustvu prosvjeda tada ubroji i osobni doživljaj, primjerice u rečenici „Velik je doživljaj stajati okom u oko jednoj tiraniji“ (2B:18). No važno je primijetiti da je te dvije razine glasova ponekad gotovo nemoguće međusobno odvojiti:

„Svjetina sve više raste, djaci i gradjani prate povorku kao neki živi zid zaštite. (...) Mirno *krećemo* Ilicom, pjevajući hrvatske budnice i kličući (...). Ženska povorka stigne na Jelačićev trg, koji izgleda kao golema kutija sardina: čovjek do čovjeka, a svi

pozdravljaju povorku orljavom oduševljenja, bacaju u vis klobuke, dižu ruke i kliču“ (2B:19, istaknula L. B.).

I dok je s jedne strane važna odrednica feljtona dokumentiranje aktualnih kulturnih, političkih i društvenih promjena, s druge je strane jednako važan komunikacijski aspekt feljtona (usp. Urošević 2012). Potonji element u popularnim hibridnim žanrovima ujedno omogućava i prisniji kontakt s čitateljstvom (*ibid.*). I kod Zagorke, kao i kod Šenoe, moguće je analizirati komunikaciju između pripovjedača (također i likova – žena i svjetine), čitatelja i prostora grada. Upotrebom stilskih figura koje pojačavaju retoriku i sugestivnost teksta komunikacijski je aspekt usmjeren na uvjeravanje čitatelja o istinitosti i važnosti autoričina iskaza. Javni prostor Zagreba pritom ima važnu funkciju jer služi kao scena za demonstracije (ulice i trgovi), ali i kao prostor za kolektivno iskustvo gomile: „Čitavim se je gradom pronijela vijest da su žene osvanule čudesnim načinom pred palačom bana Hedervaryja i da su mu pjevale nimalo slavnu podoknicu. Smjesta su građani pohitali na ulicu, da čuju, je li takovo što moguće“. Usto, Zagorka pojačava dojam zastrašenosti policije koja se pribojava mogućnosti da je ženska demonstracija „digla čitav grad i mogle bi nastati teške posljedice“ (2B:19), čime se ponovno naglašava bitna funkcija gradskog prostora u kontekstu izvedbe demonstracija, a pozornost se „skreće s radnje na atmosferu i s likova na prostorno-vremenski okvir“ (usp. Jakobson 1956 prema Bagić 2012:203).

Na Trgu bana Jelačića, nakon što je policija uhitila dvanaest prosvjednica, u kolektivnome je pamćenju ulične mase stvoren nezaboravan prizor:

„Ljudstvo je zanimemilo i stajalo skinuvši klobuke, žene mahale rupcima, dok su uhićenice stupajući špalirom, svečano pjevale himnu. Neizbrisiv, nikad nezaboravni prizor ostao je ljudima u duši. Slika, koja se rijetko doživljava, a nikad ne zaboravlja. Ostaje u čovjekovoj uspomeni kao sveti obred u hramu domovine (2B:21).

Sjetimo li se podatka da je Zagorka *Neznanu junakinju* objavila tri desetljeća nakon 1903., autoričino naglašavanje svojevrsnoga *nezaborava* upućuje na njezin osobni stav o iznimnoj važnosti ovoga događaja u okviru hrvatske povijesti. Ponovno, vrlo slično kao Šenoa, Zagorka svoje ideje i ciljeve koje želi posredovati čitateljstvu smješta u širi prostorno-vremenski okvir u kojemu je Zagreb svojevrsna metonimija Hrvatske i borbe za jednakost i hrvatski narod.

Konačno, u crtici „Dani junačkih Hrvatica“ (2C) pripovjedačica ističe da je građane „razbudila pojava žena na ulici“: „Taj je dan bio svečan. (...) ...cijeli se dan nije ni o čem

govorilo u čitavom gradu, nego samo o toj slici smjele demonstracije. Tog je dana zapelo svako poslovanje u svim trgovinama i radionicama. (...) Svaki se je detalj tog čina gutao kao događaj najnapetijeg romana“ (2C:21). Upućuje i na prisutnost „svjetske štampe“ čiji su novinari u tom razdoblju na licu mjesta pratili događaje na zagrebačkim ulicama. Pisali su da je „pojava žena na trgu pred banovom palačom i njihova povorka Ilicom i prizori na Jelačićevom trgu veličanstven izražaj narodnog otpora, sjajno pripremljena opomena da je čaša puna“ (2C:22). Autorica zaključuje da je jedinstvena ženska demonstracija djelovala „kao eliksir na borbu i dala joj novi životni polet“, te da je samo ženama „uspjelo udariti bojnu frontu tu na nekih 20 časaka pred palačom tiranina, da mu donesu krik otpora čitave Hrvatske“ (2C:22).

Donekle slično Zagorkinim pokušajima isticanja ženskog doprinosa i njihove borbe, bečka autorica Berta Pauli u biografskim je feljtonima dvadesetih godina 20. stoljeća nastojala potaknuti čitatelje/ice na reevaluaciju uloge i vrijednosti žena u društvu (Seppi 2003:vi.). Uzimajući u obzir široko društveno nepovjerenje prema feminizmu 1920-ih godina, Pauli je svojim feljtonističkim umijećem uspijevala implicitno utjecati na čitateljsku publiku, ohrabrujući je da preispituju položaj žena u društvu, ali i da podupiru ideje bečke socijaldemokracije kao oblika vlasti i svjetonazoru za koji se potrebno boriti (*ibid.*). Marija Jurić Zagorka prva je hrvatska autorica s vrlo sličnim težnjama, o čemu svjedoči njezin cjelokupan književni i novinarski opus. Akademik Dubravko Jelčić navodi da je Zagorka razvila „zavidnu političko-publicističku djelatnost u *Obzoru* još u doba Khuenovo, razotkrivajući njegove manipulacije i njegov sistem vladavine“ (Jelčić 2004:338). Zaključno, glavne teme i motive analizirane u *Neznanoj junakinji* predstavljaju **prosvjed, iskustvo mase ljudi, funkcija i atmosfera javnog prostora te ženska borba**.

4.3. Antun Gustav Matoš – ambivalencije doživljaja

Kako se daje naslutiti iz naslova feljtona, književnik Antun Gustav Matoš u tekstu *Zagreb i Zagrebi* tematizira vlastito promišljanje i doživljaje u kojima iskazuje dvojak i kompleksan odnos prema Zagrebu, gradu koji je, biografski gledajući, obilježio Matošev život. Premda se rodio u Tovarniku, već se kao trogodišnjak s obitelji preselio u Zagreb te je odrastao na Gornjem gradu, pa kritičari njegova opusa s pravom ističu da je izvanredno poznao Zagreb o kojemu je cijeloga života mnogo pisao (usp. Hofman i Šakić 2015:427). Ponajprije, važno je istaknuti da je taj odnos „snažno obilježen psihologijom emigranta“, budući da je kao politički dezertar od 1894. do 1908. boravio izvan Hrvatske, i to u dva navrata u Beogradu, potom u Parizu te Ženevi, putujući i posjećujući pritom i druge europske

gradove (Oraić Tolić 2012:128). S obzirom na to, kako tumači autorica Oraić Tolić, „dugotrajno izbivanje u europskim metropolama, život u različitim gradovima i sredinama te dodiri s drugim kulturama postali su okvir Matoševih imaginacija prostora“ (*ibid.*: 123). Upravo na tom tragu moguće je analizirati konstrukciju Zagreba u feljtonu *Zagreb i Zagrebi* koji je Matoš napisao 1912. godine, nakon konačnog povratka iz inozemstva.

Dok je živio izvan domovine, čeznuo je za Zagrebom „kao Hrvat za Hrvatskom, kao vojnik za civilom, kao uznik za slobodom“, no kad se nakon višegodišnjeg izbivanja i života u drugim europskim gradovima vratio, osjetio se tuđincem kao što su i „toliki Zagrepčani“ te mu je Zagreb postao dosadnim: „To je sasvim prirodno. Nakon Pariza, pa i nakon Ženeve i Beograda, Zagreb je provincija i još nešto gore! Živjeti se da na selu i velegradu. Zagreb je i velegrad i selo. Zagreb nije selo, a nije ni velegrad, pa je zbog toga tako dosadan, tako silno dosadan“ (3A:175). Od hiperbolizirane „prognaničke čežnje“ (Oraić Tolić 2012:128), preko usporedbe gradske otuđenosti, kako vlastite, tako i drugih Zagrepčana, pa do potpuno protuslovnih (ne)određivanja Zagreba kao velegrada i sela, Matošev se pripovjedni doživljaj slijeva u koloplet različitih slika kojima autor imaginira Zagreb. Navodi da ga je povratkom obuzeo zagrebački *spleen*⁴³, i to „naročito kad zaintače vječna ta zvona“.⁴⁴ Ispunjen urbanim iskustvima u tuđini, iskazuje razočaranost doživljajem grada, osobito Gornjega grada, pomiješanu s dosadom i *spleenom*:

„Zagreb nije jedan grad, upravo jedno selo. Najprije je tu Grič – Gornji grad, pa Kaptol, onda Donji grad, imajući zasebnu fizionomiju i poseban život s posebnom arhitekturom. Kao u starim, mrtvim gradovima, u Gornjem gradu se samo stanuje. Tamo nema (...) ni jedne veće gostione i postoji samo jedan veći bakalski dućan. U Veneciji nije veća tišina. To je pravi, stari, aristokratski Zagreb, ali tek svojom arhitekturom, dok starih hrvatskih koljenovića tu gotovo i nema. (...) Na Griču jedna jedina kafana (...) (3A:175-176).

Grič, danas poznatiji kao Gornji grad ili Gradec, jedna je od historijskih jezgri oko kojih se postepeno razvijao današnji grad, a od 17. stoljeća predstavljao je središte hrvatskoga kulturnog i političkog života, te je od 19. stoljeća postajao „poprište[m] nacionalnih i

⁴³ Pojam *spleena* potječe iz razdoblja romantizma i označava individualni osjećaj sumornosti, dosade, melankolije, pesimizma i razočaranosti. <https://proleksis.lzmk.hr/46563/> (pristup: 15. 05. 2023.)

⁴⁴ Za usporedbu, zanimljivo je primijetiti da Matošu zagrebačka zvona ne predstavljaju užitak, odnosno zvonjavu veže uz posve dosadan doživljaj grada – suprotno tome, Šenoa s ljubavlju piše o osluškivanju i razlikovanju brojnih zvona koja odjekuju Zagrebom i koja su mu obilježila sjećanje na djetinjstvo (v. 1C:508).

naprednih političkih pokreta i borba“ (Dobronić 1967:1). Upravo stoga navođenje „hrvatskih koljenovića“ koji su živjeli ili boravili na Griču, poput Jelačića, Mažuranića, Kukuljevića i brojnih drugih imena (usp. 3A:175-176) značajnih za kulturnopolitički razvitak Hrvatske, predstavlja bitnu izvantekstualnu odrednicu kojom autor identitetski obilježava prostor Gornjega grada, ističući da je u njemu sadržan *pravi, stari, aristokratski* Zagreb. No, potonje je određeno osobito ilustrativno s obzirom na to da ga Matoš takvim doživljava tek u okvirima arhitekture, dok je u pripovjednoj sadašnjosti taj prostor za njega „aristokratsko hrvatsko gnijezdo bez aristokracije“ u kojemu se „prazne gornjogradske ulice“ više „ne ore“ glasovima i odjecima koraka značajnih povijesnih figura (usp. 3A:176). Sjetimo li se ranije objašnjene teorijske podloge na kojoj Renate Lachmann arhitekturu grada ističe kao simulakrum u koji se pohranjuju zamišljene slike, moguće je razumjeti Matoševo poimanje gornjogradske arhitekture upravo kao mjesto sjećanja na prošlost starog Zagreba. Gornji grad za Matoša predstavlja *locus* nataložen poviješću grada i sjećanjima na njega.

Autorova se razočaranost doživljajem Griča očituje i u višestrukome apostrofiraju njegova mrtvila: „Grič je tradicija, ali mrtva tradicija“ (3A:178). Iskazuje usporedbu gornjogradske tišine s Venecijom, a u daljnjem tekstu navodi epitepe poput *mrtvih* stvari, *mrtve* tradicije i *izumrlog* građanstva (usp. 3A:176-177). Štoviše, tornju Crkve svetog Marka⁴⁵ pridaje osobinu „kralj[a] mrtvih stvari“ koji „bdi kao njegov mletački kolega nad kućama u starom stilu i nad stanovništvom bez ikakvog stila“ (3A:176). Ironičnom opaskom o stanovništvu bez stila Matoš upućuje kritiku Zagrepčanima, a referiranjem na mletačkog kolegu⁴⁶ Gornji grad po drugi puta uspoređuje s Venecijom, gradom koji je posjetio 1911. godine i uz čiji doživljaj, kako se daje naslutiti, veže ponešto slične misli.⁴⁷ Zatim, napominje da je „odlaskom kazališta u Donji grad izgubio (...) Grič posljednji ostatak svog aktivnog narodnog života“, a „iza ovih ferija neće Grič imati više lica ni gimnazije. Stara naša gimnazija zaboravit će da bijaše Akademija, zaboravit će i na nas, đake svoje (...)“. Ističe da će hrvatski sabor biti jedina preostala institucija ondje: „Jedino još Sabor... Ali i Sabor...“ (3A:176).

Subjektivne doživljaje i razmišljanja Matoš u tekst upisuje diskurzivnom figurom topografije, čija je zadaća opisati i okarakterizirati određeno mjesto, ali i „naglasiti karakter i

⁴⁵ Crkva svetog Marka nalazi se na Markovom trgu na Gornjem gradu u Zagrebu.

⁴⁶ Matoš misli na istoimenu Baziliku svetog Marka u Veneciji.

⁴⁷ O uvidu u Matošev posjet i doživljaj Venecije upućujem na knjigu *Proust u Veneciji, Matoš u Mlecima*, autorice Milane Vuković Runjić (Vuković & Runjić, 2013).

percepciju opisivača“ (Bagić 2012:312). Uz takve se prikaze često javljaju figure kao što su epiteti, usporedbe, metafore i personifikacije (*ibid.*). Netom opisanim pesimističnim predviđanjima o budućem izostanku životnosti Gornjega grada autor suprotstavlja posvema oprečnu, idiličnu, gotovo utopijsku vizuru grada koju izgrađuje iznimno slikovitim, impresionističkim doživljajem Zagreba u noćnu:

„Pa ipak, ima li Hrvatu ljepšeg mjesta na svijetu od toga brda, od tih starih kuća i domaćih zakutaka, kada noću nema na Griču nikakvo tona koji bi smetao skladu dojma? Pod brijegom, u beskrajnosti svjetla novi Zagreb u mraku, kao čaroban san u dnu vode, svud uokolo vidici rodne zemlje sa srebrenim pojasom Save, a na mjestu gdje snivate i slušate historijsku pouku mjesta danju žalosnog i vječno parodisanog nošahu se istim mislima i zanošahu istim zanosima Gaj i ostali lučonoše Đalskovog *Osvita*⁴⁸... (...) Idite noću na Grič i kao iz misterijskog fonografa čut ćete pouku toga grada, te zemlje, toga naroda, vidjet ćete gričke duhove (...) (3A:176).

Takvo poetično, impresionističko oslikavanje noćne gornjogradske „vedute“ (Flaker 1999) ide u prilog tvrdnji autorice Oraić Tolić da je Matoševa poetika prostora obilježena stilskim pluralizmom epohe u kojoj je stvarao (Oraić Tolić 2012:123).⁴⁹ Razdoblje hrvatske moderne obilježeno je subjektivnošću izričaja, naglašenim impresijama i dekorativnošću te uporabom simbola, a kao tema vrlo često javlja se doživljaj pejzaža. Na temelju tih stilskih odrednica Matoš gradi vlastite impresije raznih lica Zagreba, pri čemu je osnovna slika od koje polazi sadržana, prema Oraić Tolić, u protuslovnom jedinstvu metropola-provincija i grad-selo. Vlastitu poziciju subjekta autor postavlja u odnosu na Zagreb izbliza (vizura sadašnjosti i njezina negativna kritika) i Zagreb izdaleka (vizura prošlosti i vizura emigracije). Pritom je razvidno da „što je subjekt dalje od objekta svojih konstrukcija, to su

⁴⁸ Matoš se ovdje zgodno referira na djelo *Osvit* Ksavera Šandora Djalskog koje oslikava društveno ozračje u Hrvatskoj tridesetih godina devetnaestoga stoljeća, objavljeno 1892. godine. Primjetno je da čitav feljton obiluje takvim intertekstualnim elementima pomoću kojih Matoš oblikuje vlastiti doživljaj grada. Primjerice, kad piše o pustošenju Griča navodi da je to „Grič Zlatarovog zlata“ – *Zlatarovo zlato* roman je Augusta Šenoa čija se radnja odvija pretežito na Gornjem gradu. Osim toga, zamjetni su i već spomenuti brojni izvantekstualni elementi, primjerice, Grič je ujedno i Grič Tome Erdödyja, srpanjskih žrtava ili pak napunjenih sova u Prirodoslovnome muzeju (3A:176). Dakle, Grič se povezuje s pripadnošću stvarnoj povijesti ili sadašnjosti – stvarnim osobama, događajima, prostorima.

⁴⁹ Stilski pluralizam moderne u hrvatskoj književnosti obuhvaća obilježja impresionizma, secesije, simbolizma, realizma, naturalizma i neoromantizma. Pretečom razdoblja smatra se Janko Leskovar i njegova novela *Misao na vječnost* objavljena 1891., a začetnikom Antun Gustav Matoš s novelom *Moć savjesti* iz 1892. godine. Godina 1914. uzima se kao kraj hrvatske moderne – te je godine umro Matoš. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/moderna> (Pristupljeno: 10. 04. 2024.)

slike pozitivnije i idiličnije“ (*ibid.*: 129). U takvu Matoševu dvojakom poimanju grada do izražaja dolazi dijakronijski aspekt (prošlost – sadašnjost) sadržan u ideji da je *prije* bilo bolje nego što je u sadašnjosti. Matoš tako uspostavlja dijalog s prošlošću koju nastoji rekonstruirati sjećanjem, a doima se kao da to čini upravo dvama zasebnim pripovjednim glasovima koji se nalaze u međusobnu proturječju. Dakle, prostorna i vremenska ambivalentnost doživljaja proizlazi iz dijakronije utemeljene na vizuri prošlosti i vizuri sadašnjosti.

Još jedno bitno razlikovno svojstvo sadržano je u „Zagrebu po danu“ koji je predmet kritike, i „Zagreb noću“ koji je predmet glorifikacije patriotizma i nacionalnog identiteta (*ibid.*), kao što je vidljivo u citiranom odlomku Matoševa doživljaja noćnoga Griča. Retoričkim pitanjem o tome ima li Hrvatu ljepšeg mjesta od Griča pojačava se subjektivnost iskaza, učinak se nadređuje sadržaju te samim time „iskaz oživljuje“, a misao se „afektivno predočava“ (Bagić 2012:271-272). Usto, Matoš se osobito zalagao za sjedinjenje estetske i nacionalne funkcije književnosti pa je u feljtonu zamjetno mnoštvo opaski i moralizatorskih rasprava o društvenome gubitku istinskoga hrvatskog identiteta u kojima upozorava na kolektivnu nebrigu za njegovo očuvanje: „[Oni] Koji nemaju sposobnosti da se u dodiru s historijskim mjestom, živim simbolom kontinuiteta narodne vitalnosti, intuitivno okoriste energijama što odosvud izvire, ne mogu nikad postati nastavljači kolektivnog i historijskog determiniranog nacionalnog zadatka“ (3A:177-178). Također, „(...) ne zna se je li propadanje aristokracije uzrok ili posljedica nacionalnog indiferentizma“ (3A:177), a „razvitak superiornih, viših individua od kojih živi kultura i narod, jedini je cilj svakog pravog društvenog uređenja“ (3A:179). Autor ujedno tvrdi: „Da sam statističar, vrlo lasno bih dokazao da sve krize socijalnog života u Zagrebu idu paralelno s našim nacionalnim krizama. Čitalac me razumije“ (3A:178). Time naglašava neodvojivost društvenog stanja, u ovome slučaju, po njegovu mišljenju, društvene degradacije, od povijesno-političkih okolnosti, koje su u Matoševu doba doista obilježene nizom kriza, poput Zagorkinih protumađarskih demonstracija ili procesima mađarizacije i germanizacije, koje Matoš također oštro kritizira.⁵⁰ Usto, prvi i jedini puta u ovome feljtonu Matoš izravno upisuje čitatelja u tekst, čak u toj mjeri da pretpostavlja da čitatelj potpuno razumije i zna na što Matoš misli kada govori o društvenim i nacionalnim krizama. Takvim obraćanjem čitateljskoj publici komunikacijski

⁵⁰ Donji grad Matoš je osobito vidio otuđenim. Primjećuje da u „Donjem gradu također ne vlada hrvatska narodna misao“ (3A:178) jer su trgovina i promet pod mađarskom vlašću, a istodobno „raste u Zagrebu upotreba njemačkog jezika“ (3A:179). Zagreb vidi karakteriziran tuđinskim utjecajima u „kojemu Hrvati tek služe kao činovnici, popovi, vojnici ili radnici“ (3A:178).

aspekt, moglo bi se zaključiti, posreduje autorovo individualno stajalište koje može, ali i ne mora nužno, odražavati kolektivnu percepciju društva. U prilog tome ide i tvrdnja da su „osobno, ali i kolektivno iskustvo urbanoga prostora izvori različitih strategija upisivanja sebe u tekst“ (Sablić Tomić i Ileš 2011:307).

Patriotska stajališta i nesmiljene kritike koje upućuje društvu u sadašnjosti na svim razinama također su bitno obilježje ovoga feljtona, a kako je pojašnjeno, ono je neodvojivo od estetske funkcije teksta. Nakon impresija o Griču, Matoš navodi Kaptol kao drugi „stari Zagreb, sasvim zasebnog života i obilježja“ u kojemu je crkveno središte pa ni u tom kontekstu ne izostaje kritika malograđanštine, svećenstva i katoličkih interesa (3A:177). Potom tematski fokus prelazi na Donji grad, koji je za Matoša novi Zagreb, „pravi moderni grad, grad rada, prosvjete i trgovine, treći Zagreb, grad redakcija, demonstracija (...) i radništva. Enumeracijom kao postupkom nabiranja kojim se upozorava na različite aspekte tematizirane pojave (Bagić 2012:99), Matoš oslikava različita lica grada koja, pak, ponovno kontrastno odudaraju od gornjogradskih slika: „U Gornjem gradu (...) nalazite u prastarjoj kući (...) starinsku gostionicu u stilu XVI. i XVII. vijeka (...), a u Ilici i na donjogradskim trgovima imate kafana i hotela s komforom i poslugom najmodernijeg Beča i Berlina“ (3A:177), čime u svoj doživljaj Zagreba upisuje iskustva iz tuđine. Dalje piše: „Sav čar, ali i sav unutrašnji antagonizam toga grada dolazi od te pocijepanosti, simbolisane u Griču, Kaptolu i Donjem gradu“ (3A:178). *Čar, antagonizam i pocijepanost* grada za ovaj su rad iznimno relevantne odrednice Matoševa poimanja Zagreba koje je moguće promišljati i u okviru suvremenosti.

Feljton završava oštrom društvenom kritikom zagrebačke sredine i njegove atmosfere koja ne poznaje „prave“ vrijednosti: „Naša „kultura“ je kult nekompetencije i najobičnije običnosti (3A:179). Indikativna je Matoševa tvrdnja da „Nema ni jedne velike zajedničke misli koja bi sve Zagrepčane stvarala ćelijama jednog jedinstvenog organizma, već sva ta pojedina tkanja vegetiraju posebnim životom kao posebne, anarhijske ćelije u tijelu što trune, što se raspada“ (3A:178) – osim što se grad personificira kao raspadajuće tijelo, još se jednom javlja pocijepanost samoga gradskog tkiva kojemu nedostaje središnja poveznica između različitih gradskih sastavnica i dijelova Zagreba („pojedinih tkanja“). Matoševo nezadovoljstvo i razočaranost sveopćim stanjem glavnoga grada ponekad kao da prevagne u ambivalencijama; ističe *očajnu nemoć* polugrada, polukulture, poludruštva, a Zagreb vidi kao „*nekakvo* središte tek kulturno i politički, pa da to nije, postao bi veliko selo kao Kaniža“ (3A:178, istaknula L. B.). Osjeća se tuđincem u „tome gradu tuđinskih utjecaja“ te kaže da je

to saznanje „žalosno iz pera zagrebačkog pripadnika što se u zagrebačkim prirodnim i historijskim ljepotama tješi u užasnoj razrovanosti i anarhiji ovdašnjeg javnog i socijalnog života“ (3A:178), čime pozitivne doživljaje vizura prirode i arhitekture suprotstavlja negativnim doživljajima društva koje je zatekao povratkom iz emigracije. Ipak, budući da „Matoševe misli i zaključci o Zagrebu nisu konstanta“ (Kolar-Dimitrijević 2014), ne iznenađuje da je Matoševa završna imaginacija u tekstu pozitivna, pa posljednji kontrast glasi ovako:

„Jer pored tih tolikih i takvih Zagreba, ima još jedan Zagreb, hrvatski kao grička tradicija, zanosan kao tornjevi nove katedrale, domaći i narodan kao krasni zagrebački pejzaž, zdrav, kao divna okolica zagrebačka. To je Zagreb što radi, što se muči, što trpi, što ne očajava i čeka, što Zagreb danas čini Zagrebom: svjesna hrvatska demokracija zagrebačka, prava Hrvatska u Zagrebu. Ni na bijelom hljebu ona neće očajati. Ustreba li, znat će ginuti u neodgovidom času za veliku stvar. U svakom slučaju – znat će za nju živjeti“ (3A:180).

Autor izražava optimizam i nadu u boljitak Zagreba i Hrvatske, te čak izjednačuje čitavu, „pravu“ Hrvatsku sa Zagrebom, gradom koji je istodobno „idealizirao i kritizirao“ te ga vidio kao „metonimiju Hrvatske u svemu, i najboljem i najgorem“ (Oraić Tolić 2012:123), što se posve podudara s ranijim uvidima o Šenoi i Zagorki čiji se doživljaji Zagreba prelijevaju na širi kontekst Hrvatske. Kao kod Šenoe i Zagorke, i Matošev tekst završava pozitivnom, optimističnom notom, što afirmira posve individualnu ljubav i privrženost koje navedeni autori njeguju prema Zagrebu, osobito budući da su i samima njegovi stanovnici. Štoviše, oni su pojedinci koji u Zagreb i Hrvatsku aktivno ulažu „individualne nacionalne energije“ (3A:178). Zaključno, ključne teme i motive Matoševa feljtona *Zagreb i Zagrebi* čine **ambivalencije doživljaja, vizure i vedute grada, te imaginacija i poetika prostora.**

4.4. Miroslav Krleža – velegradske disonance

Autor Krešimir Nemeć tvrdi da je „Krležina slika Zagreba zasigurno (...) najkompleksniji portret jednoga urbanog prostora u hrvatskoj književnosti“ (Nemeć 2010:142). Uvid u opsežan spisateljski opus Miroslava Krleže potvrđuje da je opisivao „političke, kulturne, socijalne, ekonomske“ i „svakodnevne urbane prakse“ (*ibid.*). Moglo bi se reći da sve njih povezuje tema o kojoj se autor nije libio pisati angažirano i kritički, a to je dimenzija siromaštva. Socijalni feljton *Kako stanuje sirotinja u Zagrebu* Krleža je objavio 1917. godine u listu „Narodna zaštita“, baveći se u njemu socijalno angažiranim problemima

usmjerenima na niže slojeve stanovništva, a to je ujedno bio njegov „prvi članak o sirotinji“ (Marjanić 2020:157). Feljton započinje konstatacijom da „u Zagrebu stanuju tisuće ljudi u kuhinji“ (4A:403), nakon čega slijedi podroban opis iznimno teških uvjeta stanovanja siromašnih ljudi u Zagrebu, tada većinom žena, udovica, djece, staraca i invalida. Uzrok njihova teškog položaja posljedice su Prvoga svjetskog rata, pa shodno tome Krleža u feljtonu kritičkim tonom upozorava na nužnost promjene loših životnih uvjeta dijela stanovništva. Na početku teksta ispisuje multiosjetilni prikaz i doživljaj tipične uboge kuhinje; usmjerava se na interijer u kojemu prevladava olfaktorni i vizualni sadržaj. Nižu se slike kao što su lagori s prljavom, sivkasto osapunjenom vodom, polupana okna, blatan pod, kokoši koje „čepkaju i isparuju se i smrade“. Djeca „kašlju, prozorna su i gladuju“, u kuhinjama „miriše po šljivovici i rumu“ (4A:403). Opisuju životne uvjete ljudi koji su

„podstanari kod podstanara invalida od sedamdeset i osme, a svi kod udovice kožarskoga radnika, koja ima troje djece, a dvorkinja je negdje na Prilazu, i to je sve u kuhinji. A to i nije kuhinja, nego nekakva daščara kroz koju duva i puše, gdje su zidovi vlažni da se s njih kaplje, gdje ima parcova i gamadi i paučine, i gdje je užas. (4A:404)

Postupkom gradacije, ali i antitezom *kuhinje koja to i nije* pojačava se mučni dojam užasa koji pripovjedni glas nastoji dočarati čitateljima. U feljtonu je zamjetan znatan udio retorike kao tehnike komunikacije sa svrhom uvjeravanja čitatelja, baš kao i kod prethodnih autora, pa dosadašnja analiza upućuje na „strukturna, stilska i komunikacijska obilježja nefikcionalnih pripovjednih žanrova“ koja su definirana „sociokulturnim kontekstom, modelima medijskoga komuniciranja i recepcijskim horizontom (očekivanjima publike)“ (Urošević 2012:25). Autori tako izvještavaju ciljnu publiku „o sociokulturnim promjenama“ kojima svjedoče (*ibid.*: 26), a Krleža se pritom očituje kao „glas saveza' s ubogarima 'iza ratnih kulisa“ (Marjanić 2020:160).

Siromašne radnice autor uspoređuje s bolesnim sjenama koje odlaze „u prvo praskozorje u tvornice“ (4A:404), a o životu ubogih žena zaključuje ovako:

„I tako ne živi samo jedna žena. Dvije žene. Tri žene. Tako žive tisuće žena u *bijelom gradu Zagrebu* – u strašno bijelom gradu Zagrebu. Vlaška ulica, Potok, Krvavi most, Opatovina, Srebrnjak, Peščenica, Ilica, Trnje, Kanal – sve to živi u takvoj jednoj kutiji slupanoj na brzu ruku od dasaka. Kao kavezi su te užasne kutije u kojima žive bolesne zvijeri. One iste zvijeri koje po čitave dane stoje na prljavom crnom asfaltu pred aprovizacijom, pa čekaju kruha, kruha, kruha i kruha!“ (4A:404-405).

Autorica Suzana Marjanić tvrdi da Krleža „poput antropologa svakodnevice i mikrohistoričara sa subverzivnom aumom razmatra pojedine slučajeve života-strave te oblikuje sliku o cjelini iza ratnih kulisa 1918“ (Marjanić 2020:161). Autor pritom „subvertira mitem“ o bijelom gradu Zagrebu (*ibid.*: 161) te njegovu inače pozitivnu konotaciju izvrće figurom antifraze i pridaje mu potpuno suprotan – negativan – i visoko ironičan smisao kojim nastoji skrenuti pažnju „na ono neprihvatljivo“ (Bagić 2012:48). Antifraza je „najčešće uporište ironije“ kojom se mogu iskazati brojni učinci, „od naklonosti preko straha i srama do gorčine i prezira“ (*ibid.*). Krleža kao *glas ubogih* izražava gorčinu i prijezir prema neprihvatljivim uvjetima života i usmjerava kritiku prema vlasti od koje „imperativno“ zahtijeva „human(itarn)u akciju iz moralne perspektive“ (Marjanić 2010:160). Figurom ponavljanja riječi *kruha* dodatno se privlači pozornost na iskaz, ali se može tumačiti i kao „isticanje emocionalnog stanja govornika“ (Bagić 2012:256), odnosno samog pripovjedača koji je na osobnoj razini vrlo afektivno involviran u temu o kojoj piše. Usto, naglašena *crna* boja prljavog asfalta reflektira potpuni kontrast prema kruhu uz koji se kao prva asocijacija obično povezuje *bijela* boja, no uzme li se u obzir da je u 20. stoljeću, osobito u ratnom i međuratnom razdoblju, upravo *crni* kruh bio kruh siromaha⁵¹, tada ponovno zapanjuje Krležina oštra i precizno usmjerena društvena kritika koju postiže retoričkim i stilskim sredstvima. Osim toga, crni je asfalt i u raskoraku sa spomenutim *strašno bijelim* Zagrebom, što se može protumačiti da implicira na crnu stvarnost (surovu realnost) naspram svojevrsne bijele životne iluzije (koja se javlja u višoj društvenoj klasi).

U središnjem dijelu feljtona Krleža kombinira dokumentaristički tip pripovijedanja s pokojim kraćim dijalogom u kojemu prostor u tekstu izravno dobivaju glasovi najsiromašnijih, imenovanih tek kao *uboga žena*, *udovica* i *samrtno bijela sablast* (koja predstavlja *djevojčice*), pa je to moguće promatrati kao polifonijsko mjesto teksta. Pripovjedačevim komentarom poput: „Pa vi ćete se smrznuti, ljudi božji, ove zime!“, i ženinim odgovorom: „Pa i bilo bi najbolje da se smrznemo!“ (4A:404) ističe se posvemašnja nemoć i autorova i siromaha, te se u tekst neizravno upisuje naoko nevidljiv odnos moći između siromašnih i onih koji to nisu, a taj je odnos uvijek iznova relevantan u različitim društvenopolitičkim okolnostima, pa nije pogrešno reći da neki od aspekata ovoga feljtona odražavaju i aktualnu stvarnost Zagreba. Krleža dalje opisuje: „(...) ničega nema. Ni obuće, ni krpa, ni jela. Sve samo bolest, i užas, i bol, i stradavanje i glad. I bijesno, patničko,

⁵¹ v. <https://www.rte.ie/brainstorm/2023/0710/1393751-ireland-black-bread-emergency-world-war-2-diet-public-health/> (pristup: 25. 05. 2024.)

živinsko stradavanje“ (4A:405). Gradacijom i enumeracijom naglašava se afektivnost i angažiranost iskaza, a takvim nabranjem i nizanjem riječi s negativnim predznakom istodobno se „opisuje i proizvodi zastrašujući dojam“ (Bagić 2012:100). Usto, upotrebom figure konstrukcije polisindetona, niže se i ponavlja isti veznik ispred riječi koje se nabrajaju u rečenici, a stilistički takva polisindetna sintaksa pridaje „afektivnost pripovjedačevu govoru te on istodobno predočava stanje lika i suosjeća s njim“ (*ibid.*: 253), što je primjetno i ovoj rečenici: „I sve te švelje, i dvorkinje, i radnice, i kondukteri, sve te hiljade bijednica (...) u kuhinjama, sobama pod krovom, pivnicama i barakama, sve te žene pate u jednoj užasnoj šutnji (4A:406).

Nadalje, Krleža kontrastira užas i crnilo siromaštva s dušom „čovjeka Evropljanina koji ima svoje literarne simpatije (Baudelaire ili conte Ivo) i naravno voli glazbu“, sugerirajući: „Treba samo, kad stupamo bilo kojom ulicom zagrebačkom, na primjer u Donjem gradu koji toliko nalikuje na divni carski grad na plavom Dunavu, da zavirimo u koju rupu iz koje proviruju crni maćci i isparuje se vonj podzemlja dolje duboko u pivnicu. (4A:405).⁵² Cinizmom oslikan portret Europljanina iz visoke klase koji, kako priliči njegovu staležu, čita Baudelairea i Ivu Vojnovića te voli glazbu, postavlja se u relaciju s Donjim gradom koji Krleža najprije uspoređuje s Bečom, a zatim unutar donjogradskega prostora siromaštvo smješta u podzemlje, u vonjave podrume i rupe. Potonjom antitezom, odnosno suprotnošću između bečkog Zagreba i podzemnog Zagreba, upućuje se na postojanje određenih velegradskih disonanci koje su karakteristične za urbana iskustva u hrvatskoj književnosti (usp. Nemeč 2010). Usto, još je jedna antiteza značajna za disonantni prikaz Zagreba – dok neimenovana udovica i majka od jada plače u podzemlju pivnice, „negdje gore u bijeloj modernoj trokatnici netko preludira Chopina!“ (4A:406). „Negdje gore“, po svojoj prilici na Gornjem gradu ili kakvom drugom dobrostojećem dijelu grada, nalazi se onaj *bijeli grad Zagreb* koji je, prema subverzivnom Krleži, u osnovi licemjerman, neosjetljiv na patnju potlačenih. Autor se pita gdje li je „to spasenje za tolike hiljade što su pobjesnjele u zlu, te se žderu, i čupaju, i uništavaju i biju do krvi“ (4A:408). Nizanjem glagola s negativnim predznakom ponovno se gradira zastrašujući dojam, a posljednji odlomak teksta zaokružuje čitav feljton kulminacijom užasavajućeg vapaja:

⁵² U ovome se citatu javljaju i zanimljivi elementi književnoga pamćenja – na intertekstualnoj se razini Krleža referira na opuse francuskog pjesnika Baudelairea i dubrovačkog dramatičara Ive Vojnovića, a izvantekstualna referenca predstavlja carski grad na plavom Dunavu koji se odnosi na Beč. Da bismo razumjeli ove Krležiine sugestije, kao čitatelji moramo posjedovati izvantekstualno znanje vezano uz kolektivno društveno pamćenje.

„Eto, ide zima, te će sada još i ona, u roju svih ovih bolesnih aveti, zajurišati na ove kaveze u Radničkom dolu, na Potoku, u Kožarskoj ulici, na Srebrenjaku i na Kanalu. Sapet će ove hiljade izgladnjelih i golih i bolesnih tjelesa, i ona će zajaukati bolno i beznadno. O, vrijeme je već da se čuje jauk tih bolesnih i gladnih hiljada. O, vrijeme je!“ (4A:408).

Marjanić navodi da je „svjedočenje o svakodnevici ratne *pozadine* koja je postala izvanredna, izglobljena, izjednačena sa životom-stravom Krleža bilježio u publicističkim i dnevničko-memoarskim zapisima te njihov historiografski materijal transponirao u književnoumjetnički diskurz“ (Marjanić 2020:162). Završnim usklikom „o, vrijeme je (da se čuje jauk)“ i slikom tjelesa koja „će zajaukati bolno i beznadno“ ponovno se naglašava cjelokupno beznade, a može se zaključiti da Krleža pritom ističe i vlastitu nemoć, možda i obeshrabenost, u konkretnim socijalno angažiranim nastojanjima, no jasno je da su njegova pisana ostvarenja iznimno relevantna u kontekstu svraćanja pozornosti na problem gradskog siromaštva. Također, s obzirom na njegov socijalni angažman Marjanić ga čak vidi, zajedno s Vjenceslavom Novakom, kao književnog antropologa prosjačenja koji dokumentira građu vezanu uz antropologiju skrbi i solidarnosti (usp. Marjanić 2020:152), dok Čale Feldman čak ističe okvir *antropologije zatomljenih glasova* (Čale Feldman 2006:26). Zaključno, Nemeć ističe da je Krleža svojim opusom obuhvatio Zagreb u svim njegovim aspektima i dimenzijama te tako ispisao „u našim okvirima jedinstveni *tekst grada*“ (Nemeć 2010:142), a u ovome su feljtonu ključne teme **siromaštvo i socijalna nepravda kao aspekt doživljaja grada, problem velegradskih disonanci te budućnost kao simbolički prostor za nužnu društvenu promjenu.**

4.5. Zvonimir Milčec – multiosjetilnost doživljaja

Dakako, nije neobično da se „književne gradske vedute mijenjaju“ na dijakronijskoj osi, pa su u tom okviru „suvremene urbane priče danas vezane uz prostore na kojima se odvija glavni brzi gradski život“ te „tako i lijepa književnost opisuje i tramvaje, pothodnike, periferije“ (Marks 2020:328). Potonjih je primjera u hrvatskoj književnosti pregršt (usp. Nemeć 2010), a feljtonističkom diskursu tim je motivima znatno pridonio autor Zvonimir Milčec, „najpoznatiji i najdosljedniji, a po mnogima i najduhovitiji suvremeni feljtonistički kroničar Zagreba“ (Hrvatska književna enciklopedija, 2010). Stvarajući u razdoblju socijalizma te zatim, od devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, postsocijalizma, Milčec je desetljećima neumorno i minuciozno pronalazio svakodnevnne gradske motive koje je uklapao u pripovijedanje o vlastitim subjektivnim doživljajima Zagreba. U njegovim se feljtonima

izrazito prepoznaje uronjenost u zajednicu o kojoj piše – bilježi svakodnevicu gotovo poput etnografa, promatra je i sudjeluje u njoj, istodobno iskazujući vlastiti odnos i ljubav prema gradu i njegovim stanovnicima.⁵³ Primjetno je da njegov pripovjedač mnogo šeće (često flaneristički), zapaža detalje, razgovara s ljudima i prikuplja njihova iskustva, te je Milčec tako zabilježio mnogo urbanih fenomena karakterističnih za to razdoblje.

U drugoj polovici dvadesetoga stoljeća dokolicu i slobodno vrijeme u urbanim je središtima označio automobil (Pletenac 2021:31). Zagreb nije bio izuzet od toga da ubrzani razvitak prometa predvođen automobilima dovede do problema zakrčenja gradskih ulica (*ibid.*) i time znatno izmijeni dotadašnje lice grada, osobito njegovo središte (Donji i Gornji grad). Automobil kao urbani motiv Milčec je zabilježio u feljtonu „Kamo su odletjele ptice?“. U njemu opisuje dojam i atmosferu Mesničke ulice u središtu grada, koju personificira: „stara, pogurena gornjogradska baka“ koja „kao da je isuviše umorna od tog modernog života što kroz nju juri bez kočnica“ (5A:162). Povod za pisanje ovoga feljtona Milčec je pronašao kad je prilikom jedne šetnje gradom iz Ilice skrenuo u Mesničku jer se zaželio cvrkuta ptica koji pamti iz djetinjstva: „Gradskoj duši stiješnjenom sivlom stambenih blokova, gradskim plućima nasauganim parama (cijeli grad – jedan golemi auspuh!), gradskim ušima prepunim automobilske grmljavine, ptice su, čini se, jedina prava melodija djetinjstva“ (5A:162).

Figuram epanalepse opetuje se epitet *gradski* čime se iskazuju identitet i pripadnost gradu, i to tako da se konkretnim urbanim odrednicama (sivilo stambenih blokova, ispušne pare, buka automobila) pridaje povezanost s dušom i dijelovima tijela (pluća i uši). Personificiranim (stiješnjena duša), metaforiziranim (automobilska grmljavina) i metonimijskim (cijeli grad imaginira se golemim auspuhom) figurama oblikuje se multiosjetilni dojam proizašao iz uspomene na ptičji pjev koji za pripovjedača predstavljaju bitnu melodiju djetinjstva. Za Milčeca su ptice koje pamti iz djetinjstva element gradske intime, stvaraju intiman gradski prostor („najsuptilniji i najmuzikalniji sastav koji na tananim žicama naše intime i bez pojačala svira dovoljno glasno“) (5A:162).

Pripovjedač ubrzo shvaća da danas više nema te glazbe koju pamti – u pripovjednoj sadašnjosti ptičji pjev izostaje zbog pojačanog prometovanja automobila čija je buka otjerala stanare krošanja Mesničke ulice. Prisjeća se:

⁵³ Zapravo bi se, na temelju analize, s pravom moglo primijetiti da su svih pet autora ujedno istraživači koji poput etnografa bilježe stvarnost, ali su i kazivači koji pripovijedaju o doživljajima grada – samim zapisivanjem oni oblikuju vlastiti narativ o gradu.

„A koliko ih je nekoć bilo! Cijela jata raznovrsnog ptičjeg svijeta od rana jutra bi se oglašavala, cvrkutala, kriještalala i kričala (tu su još jedino tromi, tusti, proždrljivi i prljavi golubovi, kojima je preostala sudbina ljudi: gradski smrad i smog!), pa nije ni čudo što smo upravo Mesničku držali grlom ovoga grada (5A:163).

Ptice su u ovome feljtonu iznimno važna sastavnica grada, urbanog okruženja⁵⁴, a opažajem o tome da „Mesnička nema više čime pjevati, Mesnička hropće – kroz auspuh“ (5A:163), Milčec dovršava ispisivanje važne urbane promjene koja se dogodila u toj ulici, ali i na široj pozadini grada. Ona se odražava na multiosjetilni doživljaj grada, osobito na njegove auditivne i olfaktorne elemente, jer su sluh i miris najuže povezani s radikalnom promjenom iz nekadašnjeg ptičjeg pjeva i čistog zraka u današnji zaglušujući promet i zagađeni zrak. Važno je imati na umu i da je riječ o lokaciji u užem središtu grada, o ulici povijesnog značaja koja povezuje Donji i Gornji grad, pa će se njezine urbane promjene i zag(1)ušenost prometom istražiti i u današnjem kontekstu doživljaja grada.

Cjelokupna vizura ulice kakvu je zatječe pripovjedač na njega ne ostavlja pozitivan dojam: „Svojim starim začađenim pročeljima i mračnim, neurednim vežama gotovo mi je zaboravila zaželjeti dobrodošlicu“ (5A:162). Takav mu dojam izaziva nelagodu te se „i u vlastitu domu osjeća[m] kao stranac“ i „tek iz prikrajka pogledom plazim ulicom, provjeravam je li s ulicom sve u redu, jesu li svi kućni brojevi na broju“ (5A:163). *Vlastitim domom*, misleći na Zagreb, ponovno iskazuje pripadnost i privrženost gradu u kojem je rođen i koji voli, no shvaća da mu suvremene urbane promjene izazivaju nelagodu u doživljaju grada koji „kao da je obolio od karcinoma na grlu. Metastaze su se trećom brzinom proširile i proždrlje glasnice“ (5A:163). Ključne teme u ovome feljtonu predstavljaju **uspomena iz djetinjstva, multiosjetilna urbana promjena te (negativna) promjena u doživljaju grada**. Usputno se može dodati i da se Milčecov pripovjedač pozivanjem na uspomenu iz djetinjstva izravno legitimira kao rođeni Zagrepčanin koji je u njemu odrastao pa na osobnoj razini može pratiti prostorno-vremenske promjene u gradskom prostoru.

Feljton „I pod zemljom sam se udomaćil“ tematizira važno socijalističko „čudo pod zemljom“ (5B:224), podzemni prolaz na Trgu Ante Starčevića koji povezuje sjeverni i južni Zagreb, kolokvijalno najpoznatiji kao Pothodnik ispod glavnog željezničkog kolodvora (usp. Pletenac 2021:28). Milčec opisuje prvi doživljaj Pothodnika neposredno nakon njegove izgradnje i otvorenja. Pripovijeda o tome da je u Ilici, tome „starom razlaufanom krvotoku

⁵⁴ Danas su u gradskome središtu Zagreba najprisutniji golubovi, a suživot ljudi s golubovima i drugim gradskim životinjama također bi se mogao urbanoantropološki istražiti.

ovoga grada“, naćuo kako slućajan prolaznik poznaniku govori da se otvorio Pothodnik, pa je brće-bolje pohitao ondje da ga obiće. Kad je doćao, „Pokretne stepenice, dakako, nisu bile u pokretu, ali one nam i ne trebaju, barem ne u ovo prvo vrijeme, dok nas joć Pothodnikom vuće radoznalost“ (5B:224). Cinićnom opaćaju ironiće *nepokretnosti* pokretnih stepenica, koja ga, pritom, uopće ne iznenaćuje jer to doćivljava normalnom drućstvenom pojavom („Majstori, po obićaju, svoj posao nisu uspjeli na vrijeme dovrćiti“ 5B:225), dodaje potom i humoristićnu opasku o Zagrepćanima u kojima je radoznalost „jak oćanj“ ali se njegov „plamen za kratko vrijeme svede na nećto malo ųeravice“ (5B:224), implicirajući time da sve ćto je novo u gradskoj strukturi ubrzo gubi svojstvo novoga i samim time zanimljivoga. Pita se hoće li tako biti i s „tim naćim famoznim Pothodnikom na Starćevićeovom trgu“ (5B:225).

Pri prvim doćivljajima posjetiteljima novog Pothodnika radoznalost „se ipak nije rastalila; vuku nas za nos one silne strelice i putokazi“ koji usmjeravanju prolaznike prema Glavnom kolodvoru, telefonskoj govornici, javnom WC-u, centru grada, miliciji ili pak prema Trnju koje je s druge strane grada, sada dostupnog ovim podzemnim prolazom. U WC se, ipak, ne moće jer „taj ćesto najpotrebniji djelić Pothodnika nije na vrijeme dogotovljen“ (5B:225). Pripovjedać napominje da se već ubrzo nakon otvorenja poćetni zanos ipak utićao te su neki korisnici toga prostora zamjerali da je ili premraćan ili presvijetao, a projektantima Pothodnika „prigovaraju i zbog one ųeljezne konstrukcije, onog pokrivala nad ulazom“ (5B:226). Osobno se ne slaće s time i konstrukciju smatra u skladu s ambijentom ųeljeznićkog kolodvora, a „kao neizljećivi zagrebaćki zanesenjak i zaljubljenik, dobronamjerno tu pod zemljom pogledom izvlaćim samo ono kaj u Pothodniku vrijedi“, pri ćemu istiće širok asortiman proizvoda koje je moguće kupiti u trgovinama otvorenima u sklopu prostora, a naglaćava i po njemu najvaćniju dobrobit: „I, kaj je najvaćnije, ne morać viće preskakati ųeljeznićke pruge! Sada moćeć drito od *Esplanade* do Kreditne banke (...) a da te u mećuvremenu ne zgazi mećunarodni vlak“ (5B:226). Time naznaćuje pitanje gradske sigurnosti koja je izgradnjom Pothodnika poboljšana zbog mobilnosti i boljeg naćina kretanja i prolaska gradom. Nije naodmet pripomenuti da je Milćecov pripovjedni glas takoder jedini od svih analiziranih obilježen distinktivnim jezićnim identitetom. Autor se tako, pićući na kajkavskom narjeću, specifićnim zagrebaćkim dijalektom, iznova legitimira Zagrepćaninom (usp. Grdećić 2015:73-74). To je moguće povezati i s ranije spomenutom dvoćakom pripovjednom pozicijom, jer autor teksta istodobno biljeųi kulturnu i drućstvenu stvarnost grada (i samim je time fikcionalizira), ali i kao pripovjedać sudjeluje u njoj i stvara je. S obzirom na to, ćini se mogućim ustanoviti da feljtonistićki tekstovi, kao trajni zapisi,

sudjeluju u društvenoj proizvodnji grada jer opisuju konkretne materijalne predodžbe grada, a kako je pojašnjeno u teorijskom dijelu rada, neke od književnih slika trajno ostaju pohranjene u kolektivnom pamćenju zajednice. Istovremeno, feljton kao tekst sudjeluje i u društvenom oblikovanju grada, jer pripovjedni glas u gradski prostor izravno upisuje vlastite predodžbe, sjećanja, interakcije i opažaje, čime sudjeluje u stvarnoj transformaciji prostora u koji ljudi svojim svakodnevnim praksama upisuju nova značenja.

Pripovjedač zaključuje da je „naš davnašnji san“ otvorenjem dugoočekivanog Pothodnika postao stvarnost, ali posljednja slika koju pruža u feljtonu daleko je od idealnog, snovitog viđenja:

„A taj je Pothodnik ispod Glavnog kolodvora doista stvarnost našeg grada, dovoljno je poškicati kako građani, oslobodivši se onog prvog osjećaja strahopoštovanja, već uvelike, bez kompleksa, po podu hračkaju, bacaju kore banana, kornete od sladoleda, zamotuljke masnog papira, stare novine...“ (5B:227).

Tim se prizorom u gradsku stvarnost i javni prostor Pothodnika upisuju društvene prakse kojima se oblikuje grad pri svakodnevnom korištenju fizičkog, materijalnog okoliša. Autor zaključuje da smo se „brzo i pod zemljom udomačili“ (5B:227), te time dovršava feljton u kojemu je glavna tema **doživljaj Pothodnika** s naglaskom na motiv **podzemlja kao novine u zagrebačkoj stvarnosti**.

Feljton „I Zagreb se tu dogodio“ tematizira doživljaj Trga Republike (današnjeg Trga bana Josipa Jelačića), na kojemu se toliko toga „prvi put dogodilo u povijesti ovoga grada i ovoga naroda“ (5C:23). Autor vrlo osobno pripovijeda o svom odnosu s Trgom:

„Udomaćen i već starosjedilac Trga, sa stalnim rutama i starim društvom, s korijenjem već duboko usađenim u vlastiti pedalj izgaženog asfalta, danas dočekujem svoj drndavi tramvaj (...). Sudbinski prikovan za središte grada i za središnji gradski trg, dočekujem tramvaje iz predgrađa (...). Kad poznati plavi tramvaj sa svojim glasovima predgrađa raspolovi Trg, kao da je raspolovio i nas same“ (5C:23).

Zatim ističe da je na Trg prvi put došao tramvajem iz Maksimira, s „kompleksom predgrađa“. Tvrdi da stanovnici predgrađa, poput njega, sa strahopoštovanjem“ dolaze na glavni zagrebački trg. (...) Još i danas živi uzrečica rođena na periferiji: „Cifraš se kak da ideš na Trg Republike!“ (5C:23). Osjetilnim auditornim aspektom dočarava atmosferu koju zatječe

na Trgu, pa tako izdvaja zvučne slike u kojima je nadglasavan navijačima, kolporterskim izvikivanjem novinskih naslova i tramvajskim cincinkanjem (5C:25).

Za Zvonimira Milčeca ističe se da je bio „nadahnut Gradom, njegovim koordinatama, vizurama, vežama, ustanovama i institucijama, njegovom poviješću i suvremenošću. Nitko kao on nije objelodanio toliko činjenica o Zagrebu i nitko ih nije tako uvjerljivo, razložno i razgovijetno podastro čitateljstvu“ (Čuić 2014). Vrlo je često pisao o važnim osoba iz zagrebačke povijesti, književnosti i kulture, a u ovom se feljtonu dotiče Augusta Šenoa, ali i niza drugih pisaca: „Slaveći Šenou, slavim, dakle, i njegovo vrijeme. (...) Ali bez poznavanja i razumijevanja Šenoina Zagreba teško da se može upoznati i razumjeti Zagreb poslije njega, Krležin, Marinkovićev, Majerov, Majdakov, Majetićev, Hitrecov, moj i vaš“ (5C:25). Nabranjanjem književnika povezanih sa Zagrebom referira se na izvanknjiževnu zbilju, a ujedno se obraća nama, čitateljima, te tako uspostavlja blisku komunikaciju. Zatim se detaljnije dotiče Šenoinih „Zagrebulja“ za koje ističe da ih „nije lako uspoređivati s nekakvim suvremenim automobilskim ZG-pisanjima, baš kao što je teško uspoređivati i pisca tog doba (...) s današnjim piscima. Iako je usporedba besmislena, svejedno se ne mogu oteti dojmu što ga na me ostavlja prizor otprije stotinjak godina baš s ovog Trga“ (5C:25). Opažajem o besmislenosti takvog pokušaja usporedbe, ali istodobnom potrebom da se to učini, uspostavlja se relevantan odnos Šenoina teksta sa sadašnjošću, kako Milčecovom, tako i našom. Deset sekundi potresa o kojima piše Šenoa „bilo je dovoljno da zabije strah u kosti Zagrepčanima svih pokoljenja od tog utorka 1880. do današnjih dana“ (5C:25). Izravnim postupkom citiranja te intertekstualnim uplitanjem Šenoina feljtona u vlastiti, autor afektivno doživljava temu potresa i pita se „koji bi današnji pisac, koji bi od suvremenih književnika toliko zanosa zadržao u sličnoj (ne)prilici? Koji bi toliko ljubavi pokazao za svoj grad? (5C:25). Iskazuje bojazan da je takvih vrlo malo, „pogotovu ovdje među stalnim gostima Špice i kafića“ (5C:27). Ironičnom opaskom upućuje kritiku suvremenim piscima, a potom feljton zaokružuje pitanjem „Koliko je, dakle, sati na ovom Trgu?“ koje se u tekstu nekoliko puta ponavlja kao lajtmotiv. Pripovjedač kaže da bi s Trga Republike odgovorio: „koliko je bilo i prošle godine i prije deset godine, i prije sto godina u ovo doba“ (5C:27). Figurama ponavljanja i nabranjanja u prostor Trga upisuje temporalnu dimenziju. Zaključuje „zlatnim pravilom“ koje vrijedi na Trgu:

„Sve što se na Trgu Republike, na Trgaču, na Jelcu, na Špici čuje, svaka pojedinost i podatak, informacija i insinuacija, molitva i kletva – sve je neslužbeno i, dakako, nepouzdana. Sve treba uzeti s rezervom. Ali je sve u biti istina.“ (5C:27)

Duhovitim paradoksom nudi završno ocrtavanje karaktera Trga iz subjektivne perspektive. Ključna je tema ovoga feljtona **multiosjetilni doživljaj Trga**.

Feljton „Klupice na trgu“ također se bavi jednom aspektom doživljaja Trga Republike, no pogled na njega ovoga puta nije iz šetalačke, već iz perspektive sjedenja na Trgu i promatranja života koji se na njemu odvija. Premda su „simpatične obgrađene klupice, podignute uz Sajam cvijeća“⁵⁵, na Trg postavljene privremeno, pripovjedaču one pružaju dovoljno inspiracije i povod da ispiše vizuru glavnoga zagrebačkog trga i oslika njegovu atmosferu iz subjektivne pozicije promatrača koji je ovoga puta, sjedeći na klupi, doslovno *umješten* u prostor Trga, pa se fenomenološka sfera iskustva premješta na sjedenje kao tjelesnu praksu koja pruža novu perspektivu promatranja ljudi i aktivnosti na Trgu. Primjećuje da su postavljene klupe popularne u toj mjeri da je potrebno čekati u redu da bi se sjelo na njih i doživjelo to nesvakidašnje iskustvo:

„Ljudi su, čini se, željni da ponekad svoj usputni trenutak, između posla i kuće, između dućana i ambulante, između tramvaja i kina, a možda i posve izravno, bez prava povoda i svjesnog odnosa – otpočinu baš tu, nasred Trga Republike, preko kojega, unatoč urbanističkim nagvaždanjima, ipak vode svi putovi“ (5D:21).

Postupkom iteracije uzastopno se ponavljaju određeni prostorni odsječci, odnosno parovi gradskog habitusa (posao-kuća, dućan-ambulanta, tramvaj-kino), čime autor, iako poopćeno, ocrtava dinamiku grada i zahvaća njegove urbane ritmove.

Pripovjedač, nadalje, postavlja promatrački okvir i komparira sadašnji pogled s pogledom koji bi se zatekao u prošlosti:

„(...) uzmimo da sam doista došao gledati. I, što sam vidio? Bolje reći što sam vidio iz te perspektive, s tog mjesta, gdje su nekoć, znamo, sjedjeli stari purgeri i ispod šatri ispijali svoje pivo ili gvirc? Kako poodavno nema ni šatri, ni gvirc, a ni purgera u onom smislu riječi, sadašnji se, ourovski⁵⁶ pogled umnogome razlikuje. Sve je prije nego romantičan!“ (5D:21)

Izostanak „romantičnih“ gradskih elemenata u vizuri Trga ne iznenađuje s obzirom na to da pripovjedač upućuje na vizualni sadržaj koji, mogli bismo reći, sačinjava moderni, urbani identitet ubrzanoga gradskog života:

⁵⁵ O Sajmu cvijeća: <https://www.zrinjevac.hr/default.aspx?id=756> (pristup: 16. 04. 2024.)

⁵⁶ https://hr.wikipedia.org/wiki/Osnovna_organizacija_udru%C5%BEenog_rada (pristup: 16. 04. 2024.)

„Promatram, dakle, taj silan dokoni svijet, penzionere i lijepe žene, mladost odjevenu u džinsove, djecu i bicikliste. Dodaju li se tome još prodavači srećaka, kolporter i golubovi – eto uobičajene slike grada, uskovitlanog, prpošnog, poletnog koji kulja, huči i slijeva se – a kuda drugda! – preko Trga Republike“ (5D:22).

Unatoč takvoj živahnoj atmosferi gradskoga središta, ističe da reprezentativnost Trga nije na visokoj razini; štoviše, nepostojeća je:

„Taj je trg reprezentacija našega grada. A da je sve prije nego reprezentativan, o tome već i golubovi guguću. I posljednji zanesenjak i zaljubljenik u Zagreb [misli li ovdje na sebe?, dodala L. B.] već odavno je načistu da su se u međuvremenu neke stvari izmijenile, i u načinu života i brzini življenja, ali isuviše dugo s golubovima gugućemo kako nas glavni reprezentativni trg nema čime reprezentirati ni pred strancima, a ni pred nama samima. Pogotovu, ne njegova sjeverna strana.“ (5D:22).

Gugutanjem kao onomatopejom kojom se golubove prikazuje kao svojevrsne gradske stanovnike, također svjesne da Trg nije reprezentativan prostor, sugerira se da se takvo mnijenje oblikovalo tijekom dužega vremenskog razdoblja i proširilo na brojne društvene segmente. No istodobno, gugutanje koje ljudima predstavlja neartikuliran skup zvukova implicira na prozaičnost problematike, budući da pripovjedač ironično komentira kako „mi mudrujemo, anketiramo, raspisujemo natječaje (...) o nekakvom generalnom urbanističkom uređenju Trga Republike?“. Čini se kao da time napominje da se većina dokonih prolaznika ipak ne zamara takvim pitanjima. Takvo će mišljenje o (ne)reprezentativnosti Trga biti korisno i važno usporediti s razmišljanjima današnjih korisnika toga prostora, o čemu će biti riječi u poglavlju koje slijedi.

Dok sjedeći na klupi na središnjem dijelu Trga promatra masu prolaznika („mnoštvo u sunčanom danu“ (5D:22)), pripovjedačev pogled zaustavlja se na umirovljeniku, mladima u džinsu i haharima s periferije (5D:22). Zaključuje da je njemu dovoljna „i ova klupica. S nje se dosta toga vidi, pa šteta što je samo prigodna i privremena“ (5D:23). Ključna je tema u ovome feljtonu **promatranje Trga iz perspektive sjedenja**.

5. Etnografska analiza

U svrhu podsjetnika i lakšeg praćenja kazivanja, u tabličnom prilogu sumiraju se ranije navedeni podaci o kazivačima – njihovo ime, godina rođenja te okvirna veza sa Zagrebom:

Davor	1966.	Odrastao u manjem gradu u kojem i danas živi, a u Zagrebu je studirao anglistiku.
Lidija	1994.	Odrasla u manjem gradu, a studirala je antropologiju i muzeologiju u Zagrebu gdje danas živi i radi.
Tin	1991.	Odrastao, školovao se i završio studij filozofije u Zagrebu u kojem i danas živi i radi.
Judita	2001.	Rodila se i živjela u inozemstvu, tijekom osnovnoškolskog obrazovanja preselila se u Hrvatsku. Danas živi u Zaprešiću i studira logopediju u Zagrebu.
Vesna	1967.	Rodila se, odrasla i školovala se u Zagrebu gdje je studirala anglistiku te francuski jezik i književnost, a od 1991. živi u manjem gradu.

Prilog 3. Tablica s podacima kazivača

5.1. Potres

5.1.1. Trg bana Josipa Jelačića

Kako je naznačeno u uvodnome dijelu rada, okosnicu ispisivanja ove etnografije čine istraživački uvidi proizašli iz primjene metode šetajuće etnografije. Šetnju sa svakom kazivačicom i kazivačem započinjala sam na istome mjestu, odnosno na početnoj lokaciji unaprijed osmišljene rute, na glavnome zagrebačkom trgu, u podnožju sata koji je, uz kip bana Josipa Jelačića na konju te fontanu Manduševac, jedna od triju točaka koje „markiraju grad i iz kojih se može iščitati Zagreb i kad mu ime nije izrečeno“ (Marks 2020:324). Trg bana Josipa Jelačića⁵⁷ pješački je multifunkcionalni prostor „općeg korištenja za različite

⁵⁷ Od 1848. do 1947. godine ime ovog trga bilo je Jelačić-plac (kako ga nazivaju Šenoa i Zagorka), a od 1947. do 1990. zvao se Trg Republike (kako ga zove Milčec). Od 1990. naovamo Trg nosi današnje ime. Dunja Rihtman-Auguštin u knjizi *Ulice moga grada* na primjerima zagrebačke gradske toponimije istražuje „ideologiju uličnog nazivlja“, odnosno promjene u imenima ulica do kojih je dolazilo u okviru različitih

društvene namjene“⁵⁸ (Žunić i Matuhina 2012:98) koji današnji izgled duguje 1987., godini održavanja Univerzijade, kad je grad Zagreb doživio „infrastrukturnu renesansu čiji su rezultati vidljivi i danas“ (Zekić 2007:300).⁵⁹ Urbanistička transformacija Trga u prostor kakav danas poznajemo zaokružena je 1990. godine kad je u njegovo središte vraćen spomenik banu koji je od 1947., tijekom komunističkog režima, bio uklonjen.⁶⁰ Danas je spomenik okrenut prema jugu, dok je izvorno upućivao na sjevernu stranu.⁶¹ Kako ističe autorica Marks, spomenik banu centralna je gradska točka, „ušće i sjecište svih putova“ (Marks 2020:324). Da je tome doista tako, može se ustvrditi već inicijalnim promatranjem Trga i brojanjem pravaca prema kojima se s njega može uputiti, što iznosi njih devet: sa sjeverne se strane ulazi u Radićevu ulicu, a kroz prolaz Harmicu dolazi se do tržnice Dolac; potom se istočno može skrenuti u Bakačevu ulicu, na Europski trg, u Jurišićevu te u Petrinjsku ulicu; s južne strane Trga može se prići Praškoj i Gajevoj ulici, a sa zapadne strane ulazi se u Ilicu. Pravilan, pravokutni prostor Trga prostran je i, osim privremenih manifestacija koje se odvijaju na njemu, načelno prazan, a sadržaji, poput kafića, trgovina, kioska i pekara, nalaze se na njegovim rubovima. Sjevernu i južnu stranu odvaja tramvajska pruga i stanice s njezine obje strane, što Trg čini jednom od najfrekventnijih točaka javnog prijevoza u Zagrebu. Zbog svega se toga kao jednom od bitnih karakteristika Trga, osim njegove otvorenosti i dostupnosti kao temeljne značajke javnog prostora, ističe njegov

ideologija i sustava političkih simbola. Istražuje različite utjecaje na „mijene toga nazivlja“ te kako se „povijest konkretizira u uličnom nazivlju i spomenicima“ (Rihtman-Auguštin 2000:37).

⁵⁸ Prostor današnjega Trga tijekom svoje je povijesti većinom bio tržnoga karaktera jer je ponajprije bio namijenjen održavanju gradskih sajмова, između dvaju svjetskih ratova na Trgu je bila smještena tržnica, a do 1975. bilo je dozvoljeno prometovanje i parkiranje automobila (<https://licegrada.hr/povijest-sredisnjeg-zagrebackog-trga-i-njegova-uloga-u-povijesti-grada/>). Zanimljivo je da Grad Zagreb ima osviješten odnos prema dugoj tradiciji gradskog sajmovanja, te i danas povremeno organizira sajmove na Trgu, kao i na drugim trgovima u središtu grada koji često promoviraju lokalnu proizvodnju, tradiciju i obrte, stoga postoji određeni tip društvenog sjećanja na prošlu funkciju prostora Trga. v. npr. <https://www.zagreb.hr/markov-sajam-festival-starih-zanata/53668>, https://sajamzimmice.mps.hr/?doing_wp_cron=1716749360.2329568862915039062500 (pristup: 26. 05. 2024.)

⁵⁹ Univerzijada '87. za Zagreb je bila iznimno važna sportska manifestacija. Detaljnije v. Zekić 2007.

⁶⁰ Rihtman-Auguštin ističe da politički simboli, kao što su imena ulica i spomenici, te njihovo postavljanje ili pak uklanjanje razotkriva dominantnu ideologiju te s njom povezane promjene u društvu. Usto, kip poput bana Jelačića, koji prikazuje povijesnu ličnost, u javnom je prostoru svojevrstan medij koji povijest čini „opipljivom u svakodnevicu“ (Rihtman Auguštin 2000:93). To je zanimljivo promotriti u kontekstu promišljanja o gradu: na razini društvene proizvodnje spomenik u gradskom prostoru postavljen u nekom prethodnom ideološkom razdoblju nastoji očuvati „povijesnu ličnost od zaborava“ u sadašnjosti (*ibid.*), dok stvarna transformacija i društveno oblikovanje prostora u spomenik upisuju neka sasvim druga značenja, pa samim time prostor i spomenik žive nov život, odvojen od prošle ideologije.

⁶¹ https://hr.wikipedia.org/wiki/Kip_bana_Josipa_Jela%C4%8Di%C4%87a_u_Zagrebu (pristup: 15. 04. 2024.)

karakter prolaznosti, odnosno, njime dominira aktivnost prolaženja nauštrb zadržavanja i provođenja vremena na njemu.

O Trgu kao neprijeporno centralnoj gradskoj točki svjedoče i kazivači s kojima sam razgovarala o njihovu doživljaju toga prostora, no gotovo svi su istaknuli da za njih Trg također ponajprije podrazumijeva prolazak, odnosno prelazak preko njega da bi se došlo do odredišta. Ipak, svi su naveli još jednu iznimno bitnu karakteristiku po kojoj je ovaj prostor možda i najpoznatiji, a to je Trg kao mjesto susreta. Sugovornica Lidija na njemu se zadržava samo kad dogovori susret s nekime „pod satom“ ili „kod konja“. Ističe da rijetko koristi sadržaje koje Trg eventualno nudi jer „zapravo nemaš kaj koristit“. Unatoč tome, smatra ga središtem, „glavnim mjestom“, „centrom centra“, a kao njegove simbole i asocijacije ističe „konja“, sat i Manduševac. Voli prolaziti njime, ondašnje zgrade su joj „lijepo i prepoznatljive“ te joj je Trg „uvijek nekako isti a drugačiji, izgleda isto, ali uvijek nešto drugačije možeš vidit i doživit na njemu“. Usto, sviđaju joj se prostranost i praznina prostora:

„Zapravo mi se sviđa to kako nema ništa kaj je stalno, fiksno na njemu. Mrzim recimo kad na njega postavljaju štandove, mislim dobro povremeno mi je to okej, ak je neki sajam, festival, nešto dan-dva, ali bio je onaj baš jedan period kad bi stalno nešto bilo na trgu, tako da to mi se ne sviđa, volim kaj je zapravo tak prostran i prazan, a lijep“. (Lidija, 30. ožujka 2023.)

Na Trg kao mjesto susreta na kojemu se inače ne zadržava upućuje i kazivač Tin koji „Trg doslovno doživljav[a] ko *meeting point* [točka susreta] i ništa više“. Pojašnjava:

„Nikad u životu nisam ga za ništa drugo shvaćao. To je spajanje, tu se nađemo i idemo dalje. Trg je prazan, Trg nema ništa za ponudit, ima dva kioska i ultra skupe birtije, stajalište za tramvaje i to je to. Znači to je uvijek bio *meeting point* i nešto kad ideš prek Trga u neku drugu ulicu i to je to. To je cesta. (...) Ja mislim da većina ljudi Trg koristi ko prometnu skretnicu.“ (Tin, 14. siječnja 2023.)

On kao asocijacije na Trg izdvaja sat, kip i kioske, a oni mu ujedno predstavljaju tri „točke nalazišta“ na kojima je, osobito prije, dogovarao susrete. Pri susretu kod kipa Tin spominje izraz „pod repom“ čija se upotreba može sagledati u povijesnom okviru – do trenutka kad je kip uklonjen susreti su se dogovarali ispod repa konja, nakon čega slijedi prekid i društveni

zaborav toga mjesta susreta koji se zamjenjuje satom⁶², a potom se od devedesetih donekle ponovno oživljava nalaženje „pod repom“, iako ono više nikad nije prevladalo današnju primarnu naviku nalaženja pod satom, što ističe kazivač Davor koji je u Zagrebu živio u razdoblju kada kipa nije bilo: „Kip ja još uvijek smatram skoro novim. Nije ga bilo do devedesetih. Davno prije je bio okrenut tamo. Prije su se stari Zagrepčani nalazili pod repom, a mi smo se nalazili kod sata“ (Davor, 09. travnja 2023.). Njegovo viđenje potvrđuje i Vesna koja kaže da nalaženje pod repom „nije postojalo u moje doba, to je nakon Univerzijade, a mi smo se nalazili pod čukom na Trgu“ (Vesna, 09. travnja 2023.). Zanimljivo je da se Davor, Vesna i Tin referiraju ponajviše na razdoblje mladosti u kojoj su najviše i koristili Trg kao mjesto susreta (vezano uz druženja, izlaske i slično), a budući da su Vesna i Davor odrastali u sedamdesetim i osamdesetim godinama kad nije bilo kipa, a Tin devedesetih i ranih 2000-ih godina, jasno je zašto jedino Tin danas koristi izraz „pod repom“.

Vesna također Trg ne vidi kao prostor boravka, već samo kao prostor „da se sretnoš“ te kao glavno mjesto prolaska. Prisjeća se razdoblja kad je živjela u Zagrebu: „uvijek si išao svugdje prek njega, uvijek si prolazio, u Tkalču, sim, tam, u englesku knjižnicu, na Gornji grad, na muzičku, na ples, mislim uvijek se prolazilo. I tramvaj se čekao“ (Vesna). I Davor kaže da „uvijek prolaziš nekamo, ili se nađeš s nekim tu, pod satom“ (Davor), a on se prisjeća da se prije s ljudima nalazio „ispred Krleže“, knjižare koja se nekada nalazila na južnoj strani Trga, na početku Gajeve ulice.

S druge strane, Judita je jedina sugovornica koja je istaknula da ponekad ciljano boravi na Trgu. Kad je toplo i sunčano, voli sjediti i čitati na ugrađenim klupama duž sjeverne strane Trga. Prostor oko sebe tada doživljava ugodnim:

„Kad je lijep dan volim se zadržat na trgu. To mi je nekako neki slobodni prostor, volim čak sjest i onak slušat, često Francuzi prolaze ili Nizozemci pa onda čujem neke svoje poznate jezike pa mi to bude neka ugodna internacionalna okolina, onak samo se tu prikradem i slušam šta drugi govore, ne da čujem sadržaj nego čisto jezik onako malo da osjetim. Volim Trg zbog toga. Raznolik mi je po tom nekom kulturnom smislu.“ (Judita, 29. ožujka 2023.)

⁶² „Javni prostor Trga i spomenik banu ušli su i u sferu privatnoga života Zagrepčana. Desetljećima su se *rendesi* dogovarali *pod repom*, a nakon što je konjanički kip uklonjen, prazninu središnje točke u memoriji zajednice, donekle i znatno kasnije, zamijenio je *čvenk pod vurom*“. <https://www.hismus.hr/hr/odjeli/pedagoski-odjel/pedagoske-akcije/pod-repom-na-jelacic-placu/> (pristup: 18. 04. 2024.)

Te su klupe bitan, a gotovo i jedini⁶³ aspekt Trga vezan uz boravak na njemu. Tijekom terenskih uvida primijećeno je da su doista, prilikom ljepšeg vremena, klupe bile dupkom pune ljudi, većinom pojedinaca koji sjede, jedu, sunčaju se, odmaraju se, promatraju ljude ili razgovaraju, a zamijećeno je i mnogo stranaca (turista te stranih radnika)⁶⁴. Sugovornik Tin i ja smo, prilikom razgovora, i sami po prvi put ikad sjeli na te klupe. Tin je primijetio da „sad kad koristimo ove klupice onda ti onak malo i mijenja doživljaj, al opet ono za odmor, ko stanica za odmor prije nego kaj odem negdje dalje. Ne ko mjesto gdje bih ono zapravo došao s ciljem da tu sad budem i provodim vrijeme“ (Tin). Potrebno je stoga razlučiti *zadržavanje* kao oblik privremenog bivanja na Trgu primarno u svrhu susreta ili čekanja tramvaja, potom *prolaženje* kao najzastupljeniji oblik kretanja tim prostorom, te *boravak* u vidu ciljanog provođenja vremena na njemu, kojemu u prilog ide postojanje klupa smještenih uz sami rub Trga. Potonja tvrdnja implicira i da bi se, kad bi Trg imao dodatnog mjesta za sjedenje, ono znatno i koristilo u svrhu odmora, čekanja tramvaja i susreta, ili pak dokonog boravka o kakvom piše Milčec. U sva tri slučaja, riječ je o pretvorbi prostora u mjesto ispunjeno određenim simboličkim značenjem, od čega je najkonkretniji primjer pretvorba u prostora u podnožju sata u mjesto susreta.

Slijedeći Milčecove uvide o (ne)reprezentativnosti Trga kao središnjega gradskog prostora, sa sugovornicima sam razgovarala o trenutnom stanju Trga iz njihove vizure te misle li da se nešto na njemu može ili mora poboljšati. Tin smatra da je potrebno „više klupica i više cvijeća oko kipa i Manduševca“ te bi ga volio pretvoriti „u mjesto za druženje i odmaranje“, a kaže da bi trebalo „redizajnirat cijeli trg da to ima smisla i da se to sve nekak proljepša“ (Tin). Kad sam razgovarala s Juditom, oko Manduševca je, u vrijeme Uskrsa, privremeno bilo postavljeno cvijeće koje je, na tragu Tinova iskaza, vizualno doista znatno

⁶³ Što se dužeg boravka na Trgu tiče on se još može vezati uz ljude koji posjećuju kafiće i trgovine na njemu, ali budući da se rad fokusira samo na otvorene i javne prostore, neće se baviti tom razinom, baš kao što u fokusu neće biti ni manifestacije koje se odvijaju na njemu i na drugim prostorima, već će one po potrebi biti samo naznačene.

⁶⁴ U razgovorima nije posebno dolazila do izražaja tema heterogenosti Trga u smislu boravka različitih društvenih skupina na njemu pa se to u analizi ne tematizira, no kazivači ipak jesu povremeno isticali da primjećuju određene grupe, prvenstveno turiste (to je vidljivo u Juditinu gornjem citatu, dok je Davor rekao da se, kad god dođe u Zagreb, uvijek iznova čudi koliko je velik broj turista u gradu te smatra da oni, kao i strani radnici kojih je u Zagrebu mnogo, nužno mijenjaju društvenu dinamiku i postojeće prakse). Tin je primijetio da beskućnici kao društveno isključena grupa posebno dolaze do izražaja u razdobljima kad su Trg i grad prazniji, kao što su tijekom praznika ili blagdana. Lidiji se jako sviđa što grad postaje sve više multikulturalan i misli da je to vrlo pozitivno za budućnost grada. Što se tiče očitog porasta stranih radnika, zanimljivo je primijetiti da je Šenoa pisao o stranim radnicima koji su angažirani za građevinsku obnovu Zagreba nakon potresa, baš kao danas. Šenoin pripovjedač prolazeći ulicama Zagreba „čuti se stranim“ (usp. citat 1C:509). Moji sugovornici nisu iskazivali sličan osjećaj stranosti, no Šenoin komentar mogao bi služiti kao polazište za istraživanje o tome mijenja li se stanovnicima Zagreba njihov subjektivni osjećaj pripadnosti gradu, osobito s obzirom na to da je mišljenje o porastu multikulturalnosti u hrvatskom društvu duboko podijeljeno.

proljepšalo taj dio Trga, te je Judita primijetila da joj „cvijeće jako dobro utječe“ na ljepši doživljaj. Takva intervencija oko Manduševca nije jedina koja bi se razmjerno lako mogla implementirati u gradsku svakodnevicu. Lidija je istaknula: „svakako mislim da bi bilo super, znam da se i neke inicijative bore za to, da voda na Manduševcu bude pitka. Mislim da bi to bio super dodatak središtu grada“ (Lidija). Lidijin prijedlog nipošto nije usamljen. Građanska volonterska platforma *Ipostozagrad* već niz godina zagovara takvu implementaciju te zahtijeva da Grad hitno zadovolji potrebu za pitkom vodom na Manduševcu.⁶⁵

Nadalje, kad je riječ o subjektivnu doživljaju, Vesna, primjerice, nikad ne bi poželjela sjesti na postojeće klupe: „Možda sam jednom-dvapat davno, ali ne bi se tu sad ni sela na ovo zmazano, ofucano. A i zauzeto je vječito. To nitko nikad nije očistio, ni pomeo. Prije se to sve održavalo i čistilo i pralo i ne znam kaj, to je sad sve nešto...“ (Vesna). Oko klupa i na pločniku ispod njih prisutno je mnogo ptičjeg izmeta, a na samim klupama te oko kanti za smeće leže odbačeni otpaci, omoti od hrane i slično. Oko naših nogu vrapci i golubovi jedu komadić peciva iz obližnje pekare, a njihova (sve)prisutnost upućuje na to da su ptice doista ravnopravni sudionici gradskog života Trga. Judita ne voli kad ljudi hrane golubove jer joj to stvara pomalo „histeričnu“ atmosferu, ali osim toga, kako je istaknula dok je ispred naših nogu prolazilo njih par, voli golubove na trgu „ovako kad samo onako spontano dolaze, to mi je lijepo“ (Judita). I Tin spominje golubove kad kaže da njegov sveukupni dojam ovisi o ljudima, odnosno o intenzitetu gužve koju ne preferira u javnom prostoru:

„Ono ak je hrpa ljudi onda mi je manje ugodno normalno, ak je manje ljudi bude lijepo, onda još kad se taubeki skupe po pločniku, tam fino prolaze, pa tu i tam vidiš kojeg čovjeka kak prolazi. To je lijepo i ugodno“. (Tin)

Uistinu, pri jednom ranojutarnjem boravku na terenu i osobno sam slušala gugutanje golubova, koje dolazi do izražaja kad je Trg razmjerno prazan, što pridonosi mirnome i ugodnom okruženju.

Pri neposrednim opažajima mojih sugovornika za vrijeme našeg boravka na Trgu javljali su se aspekti doživljaja koji su izravno povezani s okolnošću dvaju potresa koji su se dogodili 2020. godine. Istraživačko smještanje istraživanja u post-potresni okvir, odnosno u razdoblje poslijepotresne obnove, nametnulo se kao smisljena odluka s obzirom na to da se tijekom provedbe istraživanja obnova osjetno pojačala i građevinski radovi vidjeli su se

⁶⁵ Više o inicijativi za pitkom vodom:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=443102281581839&set=a.179943144564422> (pristup: 17. 04. 2024.)

praktički na svakome koraku u središtu grada, ponajviše u vidu brojnih skela na pročeljima zgrada koja su privremeno izmijenila lice grada. Većina mojih sugovornika iskazala je slično mišljenje o tome da potres nije znatnije narušio dotadašnje stanje zgrada, već je samo pokazao njihovo postojeće loše stanje. Vesna ističe da je „potres iznio na vidjelo ono kaj se prije zanemarivalo i prek čega se prelazilo“. Ona svoj trenutni pogled na grad sumira ovako: „Zmazano, ofucano, prenapučeno. Malo otužno nakon potresa. Sve skupa zapušteno. Drag grad, zgodan, s potencijalom, ali malo u jadnom stanju (Vesna).

Tijekom boravka na Trgu, dok promišljaju o potresu kazivači često ističu i pokazuju na fasade zgrada i skele. Lidija ističe:

„Zagreb ima tako lijepe zgrade, tako lijepu arhitekturu iz raznih razdoblja, i samo kad bi se znači to vizualno, doslovno to kad bi se fasade uredile, da bi već puno puno drugačiji dojam grad ostavljao, da bi bio puno ono i vizualno ljepši i nekako još ugodniji. Jer ovako stvarno pogotovo nakon potresa te strah prolaziti ispred nekih kuća. I generalno to onak ostavlja nekakav dojam nebrige zapravo za cijeli grad, ta ofucanost fasada i svega“.

Smatra da je, shodno tome, grad „samo još više propao u smislu te neke fizičke forme“ i da se ta nebriga za grad sada u post-potresnom razdoblju „još više produbila i produžila“, poglavito imajući na umu opasnost prilikom kretanja: „jednostavno i dalje razmišljaš o tome da ti nešto može past na glavu sa zgrade dok prolaziš i mislim da je to zapravo jako jako užasno i opasno, tako da nažalost da, u sve gorem je stanju“. Na pozitivnu stranu, smatra da je potres otvorio mogućnost da se grad „konačno sredi onak kak treba“ jer ima „stvarno jako veliki potencijal da se super sredi, da vizualno stvarno bude prekrasan jer je takav i da zapravo bude još ugodnije mjesto za život svima“ (Lidija). Lidija budućnost Zagreba imaginira kroz njegov potencijal koji je prema njezinu mišljenju vidljiv i prisutan, a koji je jednim dijelom sadržan u trenutnoj razrušenosti.

Davor smatra da je potres „naglasio i ubrzao neke procese i fizičko urušavanje“ (Davor), a Tin ističe da je grad uvijek „bio potrzan posvuda i sve se raspadalo i žbuka i apsolutno sve je izgrafitirano“. Kaže i da: „kad su oni počistili one sve cigle s poda, ja nisam znao koja je zgrada uništena u potresu a koja je otprije takva“. Njegov je dojam da potres nije znatnije izmijenio sliku grada, „barem ne ovu vizuru centra“ (Tin), osim što je sada sve u skelama te je kretanje u nekim dijelovima gradskog središta znatno ograničeno zbog sigurnosnih razloga.

Juditino su iskustvo i doživljaj post-potresne svakodnevice znatno drukčiji. Budući da je do 2020. godine pohađala srednju školu na Gornjem gradu, svakodnevno je vrijeme provodila u gradu i njegovala je snažnu privrženost Zagrebu koju je počela oblikovati još u djetinjstvu. A onda je „došao potres i dosta mi je narušio neku sliku i neki odnos sa Zagrebom“. Iste godine morala je prijeći na virtualni oblik nastave, a samo nekoliko tjedana nakon toga škola joj je u potpunosti stradala u potresu. U vrijeme našeg razgovora, točno tri godine kasnije, još nije započela sanacija škole. Ujesen iste, 2020., godine Judita je krenula na fakultet koji se nalazi na gradskoj periferiji, pa ju je, kako tumači, splet tih okolnosti udaljio od Zagreba i „sve skupa mi je pokvarilo taj neki dojam, moju neku ljubav prema Zagrebu“. Smatra da je potres glavni uzrok takvoj promjeni doživljaja:

„Ali mislim da je čak dosta značajnu ulogu odigrao potres. I to da mi je doslovno jednom pala cigla skoro ispred mene, da sam napravila korak više bi mi pala na glavu i to me onako malo prestrašilo i nekako mi je postalo više kao 'moram se paziti da mi nešto ne padne na glavu' nego 'ajme kako je ovaj grad lijep“ (Judita)

Judita, poput Lidije, smatra da je potres doista pokazao cijelu dubinu problema nebrige o gradu. Tijekom razgovora osvještava svoj promijenjeni doživljaj i odnos prema Zagrebu te zaključuje da danas uopće nema volje ni potrebe doći u grad i boraviti u njemu kao nekad.

Svoje sam kazivače prilikom razgovora o Trgu zamolila da pročitaju jedan citat iz Milčecova feljtona „Koliko je, dakle, sati?“ (1981).⁶⁶ Citat glasi:

„Na tom našem Trgaču sve je, dakle, živo: svaka veža, svaka lampa, svaki prozor, svaki vugel, svaki balkon, svaki izlog i svaki pedalj asfalta kojim toliko ljeta gazimo. Sve je živo, diše i gmiže. I stara vura također. (...) Nadglasavan navijačima, kolporterima i tramvajskim cincinkanjem, tu na Trgu s dužnim poštovanjem izgovaram Šenoino ime, svjestan da je do današnjih dana ostao najvjernijim pjesnikom Zagreba“ (Milčec 1981:17-19)

Milčecov pripovjedni glas u svojoj sadašnjosti pozivanjem na Šenou uspostavlja dijalog s prošlošću, a Trg kao središnja točka glavnoga grada, *srca hrvatske domovine* (1A:498), pritom služi kao *locus* pamćenja Šenoe, pjesnika koji u Milčecovu tekstu time zadobiva

⁶⁶ U vrijeme provedbe intervjua, feljton *Koliko je, dakle, sati?* bio je uvršten u književnu analizu, no naknadno je izbačen, ali zadržavam citat kao primjer živopisne slike Milčecova Zagreba koju su kazivači u tome trenutku komentirali te samim time u suvremenosti uspostavili dijalog s „prošlom stvarnošću“ (Gulin 1996:152).

vlastiti, punopravni glas. Transponiramo li dijaloški, odnosno polifonijski odnos na suvremenost, dobivamo sijaset ravnopravnih glasova koji nekadašnju sliku Trga razmatraju i komentiraju u sadašnjosti. Lidija „bi rekla da sve diše i gmiže, ali samo kaj se tiče ljudi, ljudi uvijek ima i uvijek je nekako živahan trg kaj se tiče ljudi na trgu“. Time čini bitnu razliku shvaćanja živosti Trga u odnosu na Milčecov društveni i kulturni kontekst, jer misli da danas više nisu „svaka veža, svaka lampa i svaki prozor živi jer zapravo su se svi ti prostori nekako napustili i samo malo lijevo i desno od trga imaš već ono totalno oronule kuće u kojima nema ničega“ (Lidija). Na tragu sličnih razmatranja, Tin također načelno misli da i dalje postoji određena živost Trga, iako

„dručkije malo to doživljavam, jer on veli živo, živo u smislu da se nešto događa. A ja Trg ne vidim da se išta događa, kao je živo, ima ljudi, al ne zato što su oni tamo na Trgu i zato što oni nešto rade na njemu, nego naprosto zato što moraju proć. Po meni bi ovaj opis bio za Dolac, znači *na tom našem Dolcu sve je dakle živo, svaka veža, svaka lampa*, jer tu se fakat nekaj događa sad po pitanju živosti, ne. Trg je totalno samo prometan, sve na njemu od ulaza i stanova mi izgleda zatvoreno i prazno generalno, pa pogle recimo Harmicu“. (Tin)

Slično primjećuje i Davor:

„slažem se s Milčecovim opisom kako je tada bilo, mislim da je pogotovo tada bilo nekako živo, jer tu se živilo, kužiš, a sad zapravo imam dojam da sami centar više nije takav, u njemu ima užurbanosti al nema zapravo života. Ljudi se žure s posla, svi se nekam žure, a mislim da se prije tu ipak ono više živjelo, ljudi su ne znam kaj, iznosili smeće, tresli krpe kroz prozor ili nešto, mislim da toga nema tu više oko prostora Trga, mislim da je to razlika“. (Davor)

I Vesna smatra da živost Trga danas ni približno nije kakvom je bila u Milčecovo doba, te ističe da je, po njezinu mišljenju, Trg

„u Milčecovo doba bio super i fora, al zato kaj je to bilo jedino takvo mjesto, njegova generacija se nalazila na uglu tam na kavici i tam su se zadržavali jer nije bilo puno takvih mjesta, a danas se sve samo svodi na to da bude što više mjesta di možeš jest i pit i trošit i naslikavat se, a to mi je nekak jadno i otužno. Od tog jela i pijenja i trošenja više nemreš ti vidit i doživit ni arhitekturu ni balkone ni muzeje ni izloge knjižara.“ (Vesna)

Judita je odmah istaknula da „nekako ovaj opis ne bih spojila sa sada, ne bih rekla da nije živo, ali ne odgovara, ovaj opis odgovara *nekom mom idealnom Zagrebu*“ (istaknula L. B.). Milčecova joj je živost

„pozitivna, vesela, onako sve mi je puno baš života, a naša stvarnost mi je neka užurbana živost, znaš, svi samo prolaze i ne zadržavaju se i to je danas neki monotoni ideal, a kod Milčeca mi nekako svaki dio tog Zagreba govori, svaki pedalj što on kaže, balkon, izlog, da. I taj koncept sa satom koji prolazi, koji otkucava dok mi gazimo tim asfaltom, to mi je isto nekako lijepa slika“. (Judita)

Iz citata Zvonimira Milčeca proizašli su višestruki uvidi kazivača koji izravno svjedoče o relevantnosti književnosti kao antropološkog izvora koji otvara niz tema i problemskih konstanti uvjetovanih kontekstom, odnosno vremenom i mjestom tumačenja kulture. Milčec je svim svojim feljtonima (kao, dakako, i svi drugi autori) trajno dokumentirao kulturni kontekst svojega vremena, upisujući u tekstove različite onodobne prakse, ponašanja i vrijednosti, te time izgradio polazište za suvremeno promišljanje promjena koje su se dogodile u javnim prostorima grada. Konkretno, ovdje je moguće usporediti individualno poimanje Trga u razdoblju socijalizma s nekoliko pojedinačnih naracija u suvremenosti, oko 45 godina kasnije. Trg je i dalje, kao i prije, središnja gradska točka, no problematika njegova života, ili bolje reći životnosti, kako pokazuju i razmišljanja kazivača, danas je znatno drukčija. Najvećom se promjenom, i ujedno problemom, nameće dojam da se, ne samo na Trgu već i u čitavom centru grada, posljednjih godina doista sve manje živi, ponajprije zbog posljedica potresa i oštećenja zgrada od kojih se mnoge još i danas ne mogu koristiti ni za stanovanje ni za bilo kakve druge funkcije, pa se Trgom sve više tek prolazi ili se na njemu privremeno boravi. Milčec ne navodi izravno stanare Trga, no iz citata se iščitava da su prostori na Trgu *ispunjeni* životom, za razliku od danas kada je ta slika znatno izmijenjena. Dakako, razlog tome ne mogu biti isključivo posljedice potresa, već bi trebalo istražiti šire društvene, političke i ekonomske razloge. Potrebno je, stoga, postaviti pitanje što to znači za budućnost centra Zagreba i u kojem će se smjeru život u njemu dalje odvijati (usp. Biličić 2023:18). Usto, drugi tip problematike otvorila je Vesna koja je naglasila društvenu promjenu odnosno pomak od socijalističkog uređenja prema današnjem potrošačkom društvu kapitalizma i konzumerizma, koji, barem načelno, uvjetuje da se aspekti doživljaja grada u određenoj mjeri i u okviru suvremene neoliberalne ekonomije premještaju s nekada uobičajenijih gradskih vizura (npr. vizualno uočavanje arhitekture ili ljudi te dokono

promatranje različitih aktivnosti u javnom prostoru) na potrošačke vizure i prakse (usp. Zlatar 2011:317-319).

5.1.2. Trg Nikole Šubića Zrinskog (Zrinjevac)

Među javnim prostorima Zagreba trгови imaju „osobitu identitetsku i socijalnu važnost“ (Žunić i Matuhina 2012:90), a „po brojnosti, vremenskoj slojevitosti i reprezentativnosti prostornog koncepta (...) zagrebački povijesni trгови najvrjedniji su javni prostori u urbanom tkivu grada“ (*ibid.*: 101). Trg Nikole Šubića Zrinskog, mnogo poznatiji pod imenom Zrinjevac, jedan je od najpoznatijih i najljepših prostora Donjega grada. Njime dominira perivoj s paviljonom izgrađenim u 19. stoljeću, a podijeljen je na četiri simetrična polja omeđena platanama. Omeđen je reprezentativnim zgradama i palačama od povijesnog značaja, a zbog svoje povijesne vrijednosti i ljepote zaštićen je kao spomenik prirode (*Zagrebački leksikon*, 585).

Vesna uz Zrinjevac veže ugodne doživljaje i uspomene, ali prisjeća se i jednog izrazito nelagodnog aspekta vezanog uz potres u ožujku 2020. godine. Osobno nije bila u Zagrebu u to vrijeme, no njezini roditelji žive u neposrednoj blizini Zrinjevca. Nju su najprije nazvali članovi obitelji pa je saznala što se dogodilo, a potom je prizore vidjela na televiziji:

„šokantni su bili prizori kad si odmah sve vidio na televiziji, a i znala sam i prije toga da se nekaj dogodilo jer sam se čula sa svojimima koji su istrčali s drugim ljudima iz zgrada na Zrinjevac. Tako da sve skupa je bilo dosta šokantno“. (Vesna)

To je jutro ostalo zapamćeno po izrazito niskoj temperaturi zbog koje je u jednom trenutku počeo padati snijeg, a stanari okolnih ulica istrčali su na Zrinjevac i nekoliko sati promrzli stajali ondje. Paradoks je bio u tome što zbog protuepidemijskih mjera koje su tada bile na snazi zbog epidemije koronavirusa službeno nisu smjeli stajati na udaljenosti manjoj od dva metra. Te su dvije izrazito nepovoljne okolnosti, koje su supostojale, duboko utjecale na Zagreb u tom razdoblju.⁶⁷ U javnom se i medijskom diskursu nerijetko spominjala usporedba s potresom 1880. godine o kojemu piše Šenoa, osobito s obzirom na to da od tada do 2020. nije bilo tako jakih potresa.

Netom opisan prizor, kao i Šenin prizor Zrinjskog trga koji je umjesto glazbom ispunjen daščarama u kojima su potražili zaklon od potresa, otklon su od uobičajenih vizura i

⁶⁷ Detaljna kronologija i opis događaja koji su se odvijali tog distopijskog dana mogu se pročitati ovdje: <https://potres.jutarnji.hr/godina-potresa/potres-u-zagrebu/> (pristup: 09. 04. 2024.)

doživljaja toga prostora. U svakodnevici, svi kazivači smatraju ga ugodnim i lijepim prostorom. Judita na Zrinjvcu voli

„podignut pogled, onako gore skroz, i onda zapravo otkriješ ta pročelja koja su tako lijepa i kojih uopće nisi svjestan i ono, znam da to uvijek napravim kad je sunce i ono kao imam taj neki poriv idem vidjet šta je tu još tako lijepo okolo, ono imam potrebu otkrit tu neku ljepotu kad sunce dođe.“ (Judita)

Na njezin dojam utječe sunce koje joj poljepšava prostor i zbog kojega dodatno uživa u karakterističnim pročeljima koja se nalaze duž trga sa svih njegovih strana. Vrlo su joj lijepi paviljon te cjelokupan izgled i struktura trga: „jako jednostavno, jako efektno i lijepo po meni, i paze stvarno na uređenje, na cvijeće, to je dosta dobro održavano po meni“.

Vesna Zrinjevac povezuje s dragim joj uspomenama na djetinjstvo, poput „rolšuhanja“ ili igranja s hula-hopom i gumi-gumijem. Ističe da joj je prostor kao djetetu djelovao „velko, prazno, a sad mi je to tak malo, smiješno“. Prisjeća se da se „na travu nije smjelo“: „nisi smio zagazit na travu jer bi te netko špotao, a sad ono, nekako tu nemaš ni mjesta za bit“ (Vesna). Sjedenje na travi novija je urbana praksa u Zagrebu (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019:106-107), a moguće da se posljednjih godina intenzivirala po uzoru na takve prakse iz drugih svjetskih gradova (*ibid.*), što ističe Judita: „Jako volim gradove koji imaju te zelene površine di se mladi skupljaju, okupljaju, razgovaraju, imaju piknike, mlade obitelji, to mi je baš lijepo, jako volim taj aspekt grada. To mi je na primjer bilo super u Parizu“ (Judita).

Lidiji je Zrinjevac jedna od najdražih lokacija u Zagrebu i u svakom godišnjem dobu joj je predivan. Ističe da joj je taj trg jako drag te da voli njegovu povijest i priče vezane uz urbanistički razvoj Zagreba i povijest umjetnosti, povijest urbanizma i arhitekture“. Zaključuje da jako voli biti na Zrinjvcu, osim za vrijeme adventa, kada ga zbog adventskih manifestacija „izbjegava u širokom luku“ (Lidija). Tin također ne preferira održavanje manifestacija kao što su adventske, ali inače Zrinjevac poima kao mjesto odmora:

„Zrinjevac mi je više ovak kad prolaziš negdje pa ajd idem se sjest malo i odmorit, onda odeš sjest na Zrinjevac, malo pročitat knjigu i to je to, preko dana kad je fino ugodno toplo. Sad prek zime, jeseni, lijepo je proć kroz njega samo da vidiš kak lišće pada, tak da to je isto neka vizualna dimenzija Zrinjevca, dođeš i u principu ili ideš gledat kak je lijep, ili ćeš doć malo odmorit il oboje, ne“.

Ističe i da voli leći na travu, uživati i promatrati ljude „koji prolaze, neki ostaju sjedit, isto uživati, čitaju knjige, pričaju, imaju piknike“. (Tin) I što se osjetilne dimenzije tiče prostor Zrinjevca mu je privlačan, a kao jedinu manjkavost navodi okruženost trga prometom sa svih strana, što malo umanjuje doživljaj ugone, mira i tišine. Kazivaču Davoru Zrinjevac je isto drag i ugodan te smatra da trg kvalitetno ispunjava gradsku funkciju i potrebu: „usred grada je, zgodno, zeleno, di možeš sjest, predahnut, sunčat se“ (Davor).

Trg Nikole Šubića Zrinskog u istraživanju se pokazao kao lokacija koja među mojim sugovornicima prednjači po pozitivnim dojmovima. To upućuje na zaključak o kvaliteti i funkcionalnosti prostora, što je posebno važno ako imamo na umu da bi javni prostori trebali biti „okosnica socijalno kvalitetnog scenarija života u velikom gradu“ (Žunić i Matuhina 2012:100). U kontekstu Zrinjevca, osim ranije spomenute okolnosti potresa kao negativnog doživljaja te Tinova spomena prometa koji okružuje trg, kao treći manje ugodan doživljaj koji su neki sugovornici spomenuli očituje se njihova povremena neželjena interakcija s pojedincima koji im prilaze u ime neke udruge ili religijske zajednice u svrhu prikupljanja dobrotvornog priloga ili zapodijevanja razgovora s njima. Neki sugovornici to smatraju ometanjem u javnom prostoru koje im kvari doživljaj boravka na Zrinjevcu. Zbog toga su razvili taktike zaobilaznja ili svojevrsnog bježanja od tih pojedinaca, čak i ako to podrazumijeva dizanje s trave na kojoj su dotad ležali te „stratešku“ promjenu pozicije, ili pak potpuni odlazak s tog mjesta.

5.2. Prosvjed

5.2.1. Trg svetog Marka

Trg svetog Marka središnji je gornjogradski trg čiji je simbol Crkva sv. Marka koja dominira prostorom, a trg je ujedno političko središte Hrvatske jer se na njemu nalaze zgrada Hrvatske vlade (Banski dvori) i zgrada Hrvatskog sabora. Palača Banskih dvora sagrađena je početkom 19. stoljeća te su od 1808. do 1918⁶⁸. godine ondje stolovali hrvatski banovi, među kojima je bio ban Khuen-Héderváry protiv kojega je Marija Jurić Zagorka organizirala prosvjed. Na trgu se i danas povremeno odvijaju prosvjedi. U listopadu 2020. godine na Markovom trgu dogodio se individualni pokušaj oružanog napada ispred zgrade Vlade, nakon čega je kao mjera sigurnosti ograđen željeznom ogradom koja sprečava prilaz središtu trga, crkvi i zgradama. Pristup imaju samo službeni automobili Vlade i Sabora kojima ograđeni

⁶⁸ <https://licegrada.hr/gornjogradski-trg-na-kojem-se-nalazi-najpoznatiji-i-najljepsi-zagrebacki-krov/> (pristup: 14. 04. 2024.)

prostor trga ujedno služi kao parkiralište, čime je ranije javni gradski prostor postao i do danas ostao nedostupnim javnosti. S obzirom na to, Trg svetog Marka jedan je od primjera *prijepornog prostora*, koji se definira kao lokacija u kojoj se javljaju “konflikti u formi opozicije, konfrontacije, subverzije i/ili otpora”, a pozicije uključenih sudionika razlikuju se s obzirom na kontrolu resursa i dostup moći” (Low i Lawrence Zúñiga 2003:18 prema Gulin Zrnić 2013:36). Od napada do danas prošle su tri i pol godine, a Markov trg i dalje je, prema odredbi Ustavnog suda „štićeni prostor zatvoren za slobodno okupljanje i kretanje“. Riječ je o nametanju vladajuće političke volje građanima kojima se ujedno otežava organiziranje prosvjeda na trgu te im se znatnim dijelom ukida „pravo na slobodu okupljanja“ i izražavanja mišljenja.⁶⁹ Pritom su „eliminacija, segregacija i marginalizacija elementi društvene kontrole nad resursima i odnosima moći pojedinih skupina aktera“ te u tom smislu prijeporni prostor gubi dio općih obilježja javnog prostora koji je do tada predstavljao (Svirčić Gotovac 2009:311).

Ukidanjem osnovne značajke toga prostora, njegove dostupnosti, u kratkom se razdoblju znatno izmijenio doživljaj Markovog trga. Potrebno je imati na umu i da je taj trg popularno odredište među turistima te ga brojne vođene turističke ture posjećuju tijekom cijele godine, čak i u ovim novim, izmijenjenim okolnostima, no na prvi je pogled vidljivo koliko je kretanje veće grupe turista sada otežano i nezgrapno jer im je dostupan tek uski djelić trga, kojim, usto, automobili neometano prometuju, čime se čak povećava i opasnost za pješake stisnute na malom prostoru. Tin je pri našem pokušaju prolaska Markovim trgom komentirao da danas na njemu „ne smiješ ni disati“, a osim toga mu se Sabor i aktualna politička vlast „gade“ pa ni prije ograde nije osobito volio dolaziti ondje. Judita, koja je pohađala srednju školu tik pokraj trga, ističe da se sada ne osjeća ugodno kad vidi kako je trg „zabarikadiran“ i kaže da joj ima „neki doživljaj zatvora“ (Judita). Prisjeća se i da je u srednjoj školi njegovala određenu odbojnost prema trgu kad bi vidjela da političari prolaze preko njega, a odbojnost joj se sada i produbila s obzirom na ograđenost i nedostupnost. Ističe da je prostor prije bio mnogo živahniji, kad su ga ljudi, osobito turisti, posjećivali i ispunjavali. Za Lidiju, nedostupnost Markova trga preslikava se na širu nedostupnost Gornjeg grada jer je „sve kompliciranije zapravo se kretat njime otkad je Markov trg zatvoren, tak da je nekak izgubio zapravo tu neku čar“ (Lidija). „Čar“ o kojoj kazuje Lidija s razlogom se u kolektivnoj svijesti veže uz Gornji grad, budući da je taj dio Zagreba (koji je nekada bio

⁶⁹ Detaljnije o tome v. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/ustavni-sud-odbacio-zahtjev-gonga-markov-trg-ostaje-ograden-20240102> (pristup: 14. 04. 2024.)

Gradec) najveći među historijskim dijelova grada i samim je time najviše sačuvala svoj starinski karakter. Zbog toga on, tvrdi Dobronić, „iako ne s isključivim pravom, predstavlja za domaće građane i za turiste pojam starog Zagreba“ (usp. Dobronić 1967:1). Zagrađenost Markovog trga stoga neminovno utječe i na percepciju gornjogradskog prostora u cjelini, jer mu se samom intervencijom ograničavanja njegova središta mijenja karakter.

I Vesna ističe nezadovoljstvo ogradom: „Ne kužim smisla tome. Al mislim da auti uopće ne bi trebali bit tu“, a Davor osjeća snažnu ogorčenost:

„Mislim da je ovo sramotno. Da oni zbog nekakve svoje sigurnosti i lagode zatvore trg i zabrane ljudima pristup takvom trgu. A ovo je idealan trg za izražavanje mišljenja, da vladi i saboru kažeš direktno u lice, a oni to zatvore, mislim to je na rubu diktature. Pisalo se, zatvorili su kad je bio onaj napad, kao jel sigurnost, hoće se zajamčit sigurnost, mislim dobro, i vani, ne možeš ti doć pred vrata premijera, i ograđene su predsjedničke palače, cijeli kompleksi. Al s druge strane, ovo tu je uvijek bilo otvoreno. I mislim da tu jednostavno nije u redu, ovo je normalan, lijepi trg, okupljalište, mislim zašto ne bi ljudi tu smjeli doć i evo zašto sad ovi turisti ne bi smjeli prić“. (Davor)

Naš boravak na Markovu trgu te promišljanje o njegovu trenutnom doživljaju bio je povod da razgovaramo i o kulturi prosvjedovanja kao još jednom aspektu života grada Zagreba. U vrijeme provedbe šetnji u Francuskoj su bili aktualni prosvjedi koji su okupili više od milijun ljudi, vezano uz odluku Vlade da povisi dob odlaska u mirovinu sa 62 na 64 godine⁷⁰, pa su sugovornici sami uspoređivali francusku građansku aktivnost s našom, hrvatskom pasivnošću. Tin je

„za prosvjede koji će bit ko francuski. A ne oni pristojni di dođe pet ljudi, moraju se prvo najavit policiji 'e jel bi mi mogli prosvjedovat malo, mi nismo zadovoljni', e onda policija veli 'ajde, možete', i onda ljudi odu doma kad je vrijeme za Dnevnik ili za ručak možda već“. (Tin)

Po njegovu mišljenju, Zagreb „nikad nije imao prosvjed“ i ne smatra da će se kultura prosvjedovanja iole poboljšati te osobno nije motiviran za sudjelovanje u tipu prosvjeda kakav opisuje. Vesna također ne pronalazi motivaciju za prosvjedovanjem jer „nije da su baš nešto postigli, ikad išta, kaj ne?“ (Vesna). Ni Davor suvremene prosvjede u Hrvatskoj ne

⁷⁰ O francuskim prosvjedima: https://en.wikipedia.org/wiki/2023_French_pension_reform_strikes (pristup: 13. 04. 2024.)

smatra uspješnim, a kao „jedini pravi uspješni prosvjed“ ističe onaj za *stojedinicu* koji se dogodio 1996. godine: „To gašenje sam vidio ko zadnje gašenje ičega dobrog u toj zemlji, a prosvjed je na koncu uspio, oko 100 tisuća ljudi, i onda su ukinuli tu zabranu emitiranja“ (Davor).

Prema hrvatskoj Wikipediji⁷¹, kad je te godine Radiju 101 prijetilo oduzimanje koncesije i trajno gašenje, 120 tisuća Zagrepčana i ostalih građana „ustalo je protiv te odluke i okupilo se na prosvjednom skupu“ u znak podrške. „Pritiskom Europske komisije i prijetnjom sankcijama, ali i strahom od vala građanskog neposluha koji je tih dana zahvatio gotovo cijeli glavni grad (od običnih građana, studenata, liječnika, vojnih postrojbi, poštanskih ureda...), koncesija je vraćena“. Nije na odmet uočiti da je ovakav opis prosvjeda koji se dogodio u Hrvatskoj znatno bliži Zagorkinu opisu demonstracija koje su, prema njezinu svjedočenju, također zahvatile gotovo čitav grad i sve njegove skupine. Od te 1996., ističe Davor, ne pamti da se nešto slično odvijalo u Hrvatskoj. O građanskoj pasivnosti svjedoči i Judita, koja osobno ima iskustvo života u različitim naprednijim europskim zemljama te se i sama u nekoliko navrata, primjerice dok je pohađala srednju školu u Zagrebu, aktivno zalagala za sebe i druge jer joj otpor promjeni i pasivnost nove okoline u koju je pridošla nisu bili prirodni ni bliski:

„Mislim da kod nas općenito ima premalo prosvjeda, da se ljudi premalo bore, da su jako inertni ljudi kod nas, i da se nekako lako mire sa nekom prosječnošću i nekim lošim uvjetima jer misle da se ne može ništa napraviti, a vani je to puno drugačije. Na primjer Pariz, di jednostavno se oni dignu na noge i nitko im ništa ne može jer su jako složni u tom cilju koji žele postići, a tu to nemamo jednostavno taj mentalitet prosvjeda, nemamo to, to se osjeti i u našim školama i posvuda, jednostavno ljudi se ne bune kad nešto ne valja, kad nešto nije dobro. Ne kažem sad bunit se na neki destruktivni način, nego konstruktivno zaista tražiti rješenja, tražiti neka objašnjenja, mislim da toga jako fali u našoj kulturi i da jednostavno nemamo tu ni možda tradiciju jer smo navikli bit taj narod koji sluša, koji je potlačen.“ (Judita)

Autorica Gulin Zrnić navodi da se građanska pasivnost „pripisuje nasljeđu socijalističkog karaktera društva“ te da u hrvatskom društvu nije postojalo kolektivno razdoblje prijelaza prema aktivnijem građanstvu, pa je umjesto u razdoblje prijelaznog „buđenja“ ta pasivnost umještena u „konzumersku pasivnost postsocijalističke aktualnosti“

⁷¹ https://hr.wikipedia.org/wiki/Radio_101 (pristup: 17. 04. 2024.)

(Gulin Zrnić 2013:49). Dakle, u kontekstu prosvjeda razvidno je da u Hrvatskoj nedostaje građanske aktivnosti, a njezin eventualni potencijal danas je dodatno ugušen zatvaranjem Trga svetog Marka za javnost. Ograda u inače javnom prostoru simbolizira podjelu društva (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019:180), pa su njome trgu oduzete njegove dvije dotad ključne funkcije – javna dostupnost prostora i prostor za održavanje prosvjeda. Potonja je funkcija iznimno važna i u kontekstu preoznačavanja samoga prostora trga u prosvjedni prostor, pri čemu ono ne proizlazi iz unaprijed zadane vrijednosti toga prostora, već se događa „ritualnom izvedbom u prostoru“ (*ibid.*: 195), odnosno upisivanjem prosvjednih praksi u njega. U slučaju Markova trga, te su se prakse, premda tek povremeno i kratkoga trajanja, sve do postavljanja ograde⁷² odvijale kontinuirano na dijakronijskoj osi, o čemu svjedoči i pisanje Marije Jurić Zagorke. Moguće je, stoga, povijesno-književno i suvremeno življeno iskustvo postaviti u dijaloški odnos te samim time uvidjeti da književna i življena priča neprijeporno međusobno komuniciraju.

5.2.1. Autoetnografski prilog čitanju Zagorke – „Noćni marš“ povodom Dana žena

Večeras sudjelujem na sedmom zagrebačkom osmomartovskom Noćnom maršu. Meni je to prvi. Došla sam sama. Okupljamo se na Trgu žrtava fašizama. Promatram ljude koji pristižu, slušam razgovore oko sebe, čitam brojne transparente koje sudionice i sudionici marša ponosno drže u rukama. *Izašle smo i borimo se*, piše na jednom. *Ako mi stanemo, stat će cijeli svijet. Ljudska rasa bez klasa*. Djevojka koja drži uvodni govor kaže da feministkinje ovakvim prosvjedima rade korake prema velikom ženskom štrajku, te nastavljaju koracima naših prethodnica. Žamor podrške širi se među okupljenom masom. Krećemo.

Bubnjevi u prvim redovima povorke neumoljivo diktiraju ritam marša. Polako se krećemo prema Jurišićevoj ulici. S moje desne strane, vrlo blizu, među promatračima, pojavljuje se postariji čovjek i viče: „Hrvatske muze klikću 'vрати se Kolinda'“. Nitko se ne obazire na njega. Povremeno zastajemo dok čekamo da policija i prometni redari zaustave promet. Pod stopalima osjećam tramvajsku prugu nasred Jurišićeve ulice. Fotoaparati i mobiteli bljeskaju među „publikom“, odnosno ponekim novinarima i slučajnim prolaznicima i šetačima. Brojne trgovkinje i trgovci izašli su iz radnji kako bi popratili prolazak povorke. U 19 sati, u neposrednoj blizini trga, sve je više promatrača. Nekoliko se ljudi povorci pridružilo putem. Nakon gotovo četrdesetominutnog marša u povorci stižemo do Trga bana

⁷² Valja napomenuti da se prosvjedi ondje danas povremeno održavaju i unatoč ogradi, no na znatno ograničenju prostoru te su prosvjednici stisnuti na razmjerno uskom prostoru ispred ograde i nemaju pristup glavnini trga, stoga smatram opravdanim što u analizi ističem prijepornost i oduzetost prostora kao važan i aktualan problem Markova trga.

Josipa Jelačića. Pao je mrak. Povorka skandira „ženski štrajk“ i „besplatan pobačaj“. Ja šutim. Koračam i promatram oko sebe. Hodam iza dječaka od desetak godina koji u rukama čvrsto drži transparent. Ne vidim što piše na natpisu, ali fotografiram dječaka sa stražnje strane i istodobno osjećam ponos što svi zajedno – žene, djeca, muškarci – koračamo zbog važnih stvari. Zamišljam Zagorku i druge prosvjednice o kojima je pisala. One su marširale ovdje, ovim ulicama. Ljudi su ih promatrali, kao i nas. Stajale su ovdje, na Trgu. Hodale su Ilicom, kao i mi. Borile su se, kao i mi.

Nastavljamo Ilicom, s prozora zgrade nekog visokog kata gledaju nas dvije starije žene, mašu nam. Odzdravljamo im mahanjem. Skrećemo u Gundulićevu, zatim Masarykovom i Teslinom dolazimo do Zrinjevca gdje, nakon tri sata, završava marš i nastavlja se neformalno druženje. Sudjelovanje u maršu ispunilo me pozitivnom energijom, ali i svojevrsnom poniznošću. Pitam se bi li se Zagorki svidio noćni marš i zaključujem da bi. U tome trenutku, ponesena atmosferom i emocijama, pomišljam da ima nade za budućnost. Zato koračajmo dalje i marširajmo prema velikom štrajku.

8. ožujka 2023.

5.3. Ambivalencije doživljaja

Prvi dio ovog poglavlja posvetit će se doživljajima mojih sugovornika u kontekstu šireg promišljanja Zagreba koja nisu usmjerena samo na pojedine lokacije, nego na grad u cjelini. Pritom se grad razmatra kao „simultanost mnogoznačnosti“, nedovršen, fluidan proces koji njegovi stanovnici simbolički izgrađuju i preoblikuju (usp. Gulin Zrnić 2009:25). Baš kao prilikom analize Matoševa feljtona *Zagreb i Zagrebi*, naslov poglavlja daje naslutiti da je znatan dio svakog pojedinačnog narativa kazivača obilježen ambivalentnošću odnosa prema Zagrebu.

Kazivač Davor prisjeća se spomenute 1987., godine Univerzijade, kao godine prosperiteta, snažne modernizacije i napretka:

„...barem iz moje perspektive, Zagreb je tada stvarno bio ono, vidilo se iz tjedna u tjedan, iz mjeseca u mjesec da grad raste i napreduje (...), prije Univerzijade se pripremalo svašta, svakakvi objekti, puno se gradilo i moderniziralo tako da se štošta promijenilo na bolje i tada se stvarno osjećao taj neki duh i slobode, mediji su postajali sve slobodniji, znači oko '88. prema '90., osjećala se modernizacija, kozmopolitizam, nekako je ono, bilo nade, činilo se da će to sve krenut na bolje.“

Davor je kao mladić, još prije dolaska na studij, redovito posjećivao Zagreb, a to sjećanje opisuje poznatom književnom metaforom:

„Zagreb je meni tada, recimo iz te perspektive provincijskog dječarca, Ivice Kičmanovića, Filipa Latinovicza (...) zapravo značio jako puno, zbog puno stvari. Knjižnice, kazališta, išao sam dosta redovito u kazalište, postojali su, što sad se ne može zamisliti, autobusi kulture, znači to je praktički općina plaćala, Grad, prijevoz do Zagreba. Plus to kaj sam sam istraživao tipa knjižnice, onda je bila recimo u Bogovićevoj *Jugoton*, di je sad Croatia Records ili kaj, to je bilo ono kultno, to je bilo praktički jedino mjesto i tu si dolazio ono po nove ploče, nove albume, to je sve značilo dosta. Plus naravno kina, bilo je 15-20 kina ako ne i više“. (Davor)

Ističe i da mu se oduvijek sviđala anonimnost koju je uživao u velikom Zagrebu „naspram malog grada di je to nemoguće“. Autor Krešimir Nemeć istiće anonimnost kao značajku grada o kojoj su pisali brojni hrvatski književnici koji su *kičmanovićeovski* iz provincije došli u grad (usp. Nemeć 2010). Za Davora je Zagreb tada ubrzo i bez sumnje postao pojam središta kulture koja je njemu bila izrazito važna. Dok je studirao, produbljivao je vezu sa Zagrebom i kulturom, no tijekom godina koje su uslijedile Davor se razočarao stagnacijom društvenog i kulturnog života u Hrvatskoj te prevagom političke dimenzije nad svim aspektima života što je, po njegovu mišljenju, dovelo do toga da grad propada u smislu morala, umjetnosti, kulture i kulture življenja. Posljednjih dvanaestak godina, otkad političku situaciju ocjenjuje izrazito lošom, „više ne očekuje[m] apsolutno ništa bolje“. Što se tiče gradskog života, smatra da centar grada umire te da je to opća značajka suvremenih gradova i trendova, uzrokovanih ponajprije turizmom i apartmanizacijom – kao glavni svjetski trend istiće *Airbnb* i kaže da su „gradovi postali apartmani“. U tom kontekstu istiće znatno veći broj stranaca i turista u Zagrebu nego što pamti, a premda je svjestan da to nije specifično samo za Zagreb, pribojava se da će se gradski centar „kao kak je Novi Zagreb bio spavaonica Zagreba, sad pretvoriti u spavaonicu turista“ (usp. Gulin Zrnić 2009:110-118).

Davor naposljetku iskazuje usporedbu Zagreba s „nekakvim pravim europskim gradovima i velegradovima“, a njegov je sud da je naspram njih ovo „zapravo ipak uspavana provincija“, što je vrlo blisko Matoševim komentarima o Zagrebu kao proturječju sela i grada. Ipak, zanimljivo je da Davor, na upit o tome bi li volio danas živjeti u Zagrebu, odgovara da bi mogao zamisliti da živi ovdje, ali to bi moralo biti središte uz koje ga

određene stvari vežu, a ne drugi dijelovi grada koji mu ništa ne znače. Zaključuje da je uvijek volio „život ulice i gradski život“ (Davor).

Ponešto slično „književno“ iskustvo grada doživjela je Judita još kao djevojčica. Njezina *intenzivnija povezanost sa Zagrebom*, kako je sama opisuje, počela se oblikovati u šestome razredu osnovne škole kad se trajno preselila u Zagreb i krenula u školu u Gundulićevoj ulici u središtu grada. Na njezino oblikovanje prvotnih, ranih doživljaja Zagreba koja pamti iz predškolske te potom osnovnoškolske dobi, utjecala je književnost – kao djevojčicu, na nju je dubok dojam ostavila knjiga *Posljednji dani stare kuće* hrvatske književnice Nade Iveljić⁷³:

„...to je bila neka priča o tome kako neki dječak drži zid kuće, to jest stana, koji se treba srušiti za par dana, i kao držeći ruku na tom zidu zapravo svaku večer sanja sve o prošlosti tog stana (...), ja sam četiri uzastopna puta to pročitala ko dijete, taman prije tog preseljenja, i mislim da mi je to utjecalo na to da sam ja Zagreb doživjela tako mistično, tako posebno, jer to je pričalo o povijesti Zagreba, o njegovim stanovnicima, o tim njegovim starim gospođama, to je meni bilo nešto posebno, kad sam prvi put došla u tu Gundulićevu ja ne znam ni opisat taj neki osjećaj koji je meni došao, kao ajme ovo je sve tako staro, tako ima neku tajnovitost, sve ono što sam čitala od Nade Iveljić“. (Judita, 29. ožujka 2023.)

Judita je na temelju ranog, ali intenzivnog sjećanja iz djetinjstva, točnije pamćenja književnosti, u prostor Zagreba upisala dojmove u kojima je sadržano sve o čemu je čitala u romanu. Ti su doživljaji posebnosti i mističnosti, objašnjava, s njom ostali niz godina i u svakome je kutku grada pronalazila čaroliju i divila se ljepoti Zagreba: „nekako mi je taj grad lako dobivao neku živost u to vrijeme“.

Sve se to stubokom promijenilo već spomenute 2020. godine kad je potres znatno utjecao na Juditino oblikovanje doživljaja i odnosa prema Zagrebu. S obzirom na potres, objašnjava, „nekako mi se potpuno promijenila percepcija od tog nekog idiličnog i starinskog i lijepog do tog srušenog i razrušenog“. *Srušen i razrušen grad* u potpunom je raskoraku s ranijim idiličnim doživljajima grada koji su za Juditu uvijek bili sadržani u karakterističnom „starinskom“ duhu Zagreba i već ranije spomenutoj *idealnoj slici Zagreba*. Razvidno je da je potres utjecao na produblјivanje ambivalencija u doživljaju grada:

⁷³ Riječ je o romanu za djecu objavljenom 2004. godine u izdanju naklade Tipex. <https://katalog.gkmm.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?¤tPage=7&searchById=1&sort=0&age=0&spid0=1&spv0=u%C4%8Denik&mdid0=0&vzid0=0&xm0=1&selectedId=63003975> (pristup: 16. 04. 2024.)

„Pogotovo jer mi je škola razrušena i onda odem gore i ono gledam četiri godine svoje srednje škole koje se sad obnavljaju već godinama i nikako da se nešto pokrene po tom pitanju i onda me nekako primi neka mala tuga, al nije ona lijepa nostalgična tuga koju sam prije imala, nego više neka tuga ljutnja onako, tuga ogorčenost.“

Ambivalencija *lijepa nostalgične tuge i tuge ljutnje/tuge ogorčenosti* osobito je indikativna uzme li se u obzir da je Judita srednju školu fizički na Gornjem gradu pohađala gotovo jednako koliko je do trenutka našeg razgovora prošlo od potresa – oko pune tri godine, a završnu godinu škole pohađala je virtualno zbog pandemije i potresa. Fizičkim gledanjem u „četiri godine svoje srednje škole“, Judita simbolički gleda u četiri godine sjećanja, emocija i uspomena koje su naglo i grubo prekinute.

Vezano uz potres, Judita još napominje da joj na trenutni neposredni vizualni doživljaj Zagreba znatno utječu skele na zgradama jer joj to „nekako narušava taj osjećaj neke kompaktnosti, neke cjeline. Malo kao da je rascjepkan“ (Judita). Juditin iskaz umnogome podsjeća na Matošev komentar o vegetiranju pojedinih tkanja grada „posebnim životom“ pri kojemu izostaje središnja poveznica „jedinственog organizma“ (3A:178). Dodatno, sugovornike sam zamolila da pročitaju nekoliko rečenica Matoševa feljtona koje glase:

„Zagreb nije jedan grad, upravo jedno selo. Najprije je tu Grič, pa Kaptol, onda Donji grad, imajući zasebnu fizionomiju i poseban život s posebnom arhitekturom. Kao u starim mrtvim gradovima, u Gornjem gradu se samo stanuje. (...) U Veneciji nije veća tišina. To je stari, pravi, aristokratski Zagreb, ali tek svojom arhitekturom.“

Juditin je komentar bio sljedeći:

„E pa tako i ja isto imam neki odnos ponekad prema Zagrebu, nekad me baš povuče ono ajme kao, Zagreb, volim ga. A nekad se tako razočaram i baš budem ono joj idem doma, ono kao ljepše mi je u Zaprešiću. Ali, Venecija mi je sad nekako tu upala, onako, meni je Venecija bila prekrasna, ali sam baš osjećala to nešto, ko da trune sve. I to imam u zadnje vrijeme osjećaj i u Zagrebu, ko da trune, i to mi je onako ružna neka asocijacija, ali mi je baš živa asocijacija, jer sam se sjetila par puta već da me počinje podsjećat na Veneciju, ko da polako umire u toj nekoj svojoj vlazi, onak ko da se uvlači u sebe, ne znam“. (Judita)

Kod Judite se prepoznaje bliskost s Matoševom usporedbom Zagreba i Venecije u kontekstu poimanja njihove beživotnosti, čak truleži. Matoš je, sjetimo se, iskazao i usporedbu crkvenih

tornjeva koji poput „kralj[a] mrtvih stvari“ bdiu „nad kućama u starom stilu i nad stanovništvom bez ikakvog stila“ (3A:176). Dakle, uz pojedine se gradske prostore nerijetko veže mrtvilo.

Tin se osvrće na Matošev spomen arhitekture jer smatra da u suštini Zagreb upravo *jest* arhitektura: „Zagreb su ulice, mislim da, oke, svaki grad čine i njegovi ljudi donekle, al naprosto, znaš kad veliš šta za tebe predstavlja Zagreb, sjetiš se krovova, sjetiš se ulica, sjetiš se nekih svojih lijepih momenata ovdje, znači to je tvoja uspomena, to je tvoja vizija, ne“ (Tin). Dakle, Tin u svoju imaginaciju Zagreba upisuje arhitekturu kao mjesto pamćenja u kojemu se pohranjuju slike i sjećanja (usp. Lachmann 2010), baš kao što je unutar teksta to učinio Matoš koji je gornjogradsku arhitekturu spoznao kao mjesto sjećanja na prošlost Zagreba. Vesna je za Matošev citat komentirala da se njime iskazuje „opaska iz tog doba, sve je to u skladu s njegovim dobom, on je trkeljao o Veneciji, Parizu, naravno da je već onda spram Pariza Zagreb bio jad i bijeda“ (Vesna), referirajući se na Matoševu primjedbu, proizašlu iz njegova kozmopolitskog iskustva, da Zagreb nije *jedan grad već upravo jedno selo*.

O temi doživljaja Zagreba u cjelini, tijekom provedbe istraživanja i pisanja rada razgovarala sam s više ljudi. Jedan je stariji gospodin rekao da grad vidi „kao vječno gradilište“. Gospođa u osamdesetim godinama života rekla je da je „danas hodala samo jednom ulicom, katastrofa kako je zmazano, smrdljivo, prljavo“. Poznanica koja živi u Podravini istaknula je da joj je „Zagreb nekoć bio super jer sam voljela ići na različita događanja, no sada je prenatrpan, zbrčkan, neodržavan i zapravo mi se čini tužan“. Tužan i zbrčkan grad u proturječju je s onim što poznanica naziva „fora europskim štihom pravih Zagrepčanaca; tog Zagreba više nažalost nema“. Taj „štih“, karakteristično ozračje Zagreba kojega su se mnogi sugovornici prisjetili, doista je moguće tumačiti kao određeni izgubljeni „duh vremena“ koji je na svojevrsan način začeo kulturnu mapu Zagreba na kojoj Zlatar Violić i danas prepoznaje temeljna fiksna mjesta, više od stoljeća stara (Zlatar Violić 2008:110). No, prilikom jednog boravka na terenu, šecujući s poznanikom iz Engleske ulicama Gornjega grada, iz istraživačke sam pozicije osvijestila kakvim se taj dio Zagreba može doimati nekome tko ga prvi puta susreće. Poznanik, inače antropolog, začudio se praznoj, naizgled napuštenoj staroj, povijesnoj jezgri u samome srcu grada. Upotrijebio je i pridjev „mrtav“, što ponovno podsjeća na Matošev opis Gornjega grada. U vrijeme naše šetnje mnogo ulica na Gornjem gradu bilo je ograđeno ili čak nepristupačno, većinom zbog radova

na pojedinim zgradama. Čini se, stoga, da i netko tko prvi put vidi taj prostor u njemu ne može prepoznati zagrebački, osobito gornjogradski *štih*.

Vesna se, kad prolazi Zagrebom, prema njezinim riječima, „samo čudi i iščuđava“. Ona uočava mnogo gradskih elemenata koje najčešće uspoređuje s prošlim razdobljem, odnosno dijelom života u kojem je živjela u Zagrebu. Komentira da je grad u sadašnjosti „iscrpljuje“: „ili je taj grad postao drukčiji ili sam ja ostarila. Ja još uvijek imam dojam da sve mora bit ko '85. Meni je ovo stran grad“. Vesnin narativ svjedoči o tome da se grad u vremenskom odsječku od gotovo četrdeset godina nemjerljivo promijenio te da su te razlike uočljivije onima koji ne žive u njemu i nisu navikli na njegovu suvremenu urbanu svakodnevicu i dinamiku. Kaže i sljedeće: „Ja očito živim u nekakvoj prošlosti koja ne postoji a nisam naviknuta na ovaj novi Zagreb, novi mi je samo ovako u prolazu, novi bih trebala naučit živjet“. Grad koji je *samo u prolazu* i u kojem bi trebalo naučiti živjeti također upućuje na jedinstveno iskustvo doživljaja grada koji je Vesni nekad bio potpuno blizak, a danas je potpuno stran. Jednom je prilikom rekla da ne može procijeniti „jel ovaj grad liči na nešto ili ne“, te da će se grad „jednostavno raspast od muke“. Tijekom naše je šetnje nekoliko puta na temelju vizualnih dojmova i uočavanja gradskih detalja komentirala da će se grad urušiti, raspasti. Zanimljivo, baš kao i Davor, Vesna bi unatoč svemu voljela živjeti u centru grada u kojem je u mladosti živjela, ali svjesna je da ona „uvijek ima osjećaj da bi se trebalo vratiti sve kak je bilo, a to je nemoguće“ (Vesna). Vesna, poput Matoša, traga za izgubljenom prošlošću Zagreba (usp. Kolar-Dimitrijević 2014), čime se ponovno, kao u feljtonu *Zagreb i Zagrebi*, uspostavlja temporalna dimenzija prošlost – sadašnjost, ali i vizure izbliza – izdaleka. Naime, Vesna sama ističe da se, kad god dođe u Zagreb (vizura izbliza) iznova šokira zatečenim stanjem grada koje ocjenjuje negativnim, no kad razmišlja o prošlosti koju pamti u ovome gradu, slike su joj znatno idiličnije (vizura prošlosti).

Kao i u Matoševu doživljaju, kod većine sugovornika barem ponekad prevagnu nezadovoljstvo, tuga i razočaranost stanjem u kojemu se Zagreb nalazi, što svakako upućuje na grad ispunjen silnim ambivalencijama koje ljudi u dodiru s njim oblikuju osobnim pričama. Posebno se indikativnim nameće uvid u to da svi sugovornici jako vole Zagreb i privrženi su mu, pa to stavlja dodatan naglasak na težinu ambivalencija. Važno je i to da su Davor i Vesna, koji jedini danas ne žive u Zagrebu, rekli da bi voljeli ponovno živjeti ondje, a preostalih troje kazivača koji danas žive u Zagrebu (i Zaprešiću) reklo je da se u budućnosti ne vide u Zagrebu jer ih on više ne privlači kao grad u kojem bi željeli živjeti. I taj segment podsjeća na Matoševa previranja u kojima je, živeći u tuđini, čeznuo za Zagrebom, a vrativši

se u njega, vidio je najgore u njemu, prije svega moralno propadanje o kojemu je govorio Davor.

5.3.1. Ilica

Ilica je glavna, središnja i najduža ulica u Zagrebu. Vodi od Trga bana Jelačića do zapada grada, prema četvrti Črnomerec. Cijelom dužinom prometuju tramvajske linije. Tijekom 20. i početkom 21. stoljeća Ilica je bila i najvažnija trgovačka ulica u gradu, s mnoštvom malih obrta i domaćom proizvodnjom. Izmještanjem proizvodno-potrošačkih odnosa na periferiju, u trgovačke centre, Ilica je izgubila svoj karakter i funkciju (*Zagrebački leksikon*, 391-392). Davor ističe upravo potonju značajku, da se „život seli na periferiju i u šoping-centre, pa je onaj dio Ilice od Frankopanske dalje, pa to je ono užas, prazno već 10-15 godina“ (Davor), čime upućuje na zapuštenost i propadanje. Vesna komentira da

„si prije najnormalnije išao u šoping u Ilicu. Nije postojalo niš drugo. Dolazio si tu i to je bio najnormalniji potez. Tu se sve obavljalo. Kad je trebalo kupit cipele, hodao si tu, dućan po dućan s cipelama i na koncu nešto kupio. A sad ne, sam tu i tamo evo ovak prođem i čudim se“. (Vesna)

Prilikom prolaska Ilicom, u neposrednoj blizini Trga, ugledale smo haustor prepun smeća pa je Vesna istaknula: „Mislim da toga ne bi trebalo biti, da se po tome vidi da se nitko ne brine, da nitko ne vodi brigu, da nitko ne čisti“.

Judita navodi da voli dio Ilice od Mesničke ulice do Trga, osobito voli šetati njime, no „što si dalje tamo prema Črnomercu stvarno postaje otužno i derutno i kad vidiš sve te pozatvarane dućančice i sva ta stakla razbijena i prljavštinu“ (Judita). Negativne i neugodne prizore Ilice koje Judita niže u neskladu su s Ilicom koja je na glasu kao najpoznatija, čak i *najzagrebačkija* ulica.⁷⁴ Istodobno, Juditini opažaji potpuno odražavaju stvarnu sliku ulice. Sjetimo li se Šenoina opisa prijepotresnoga grada u kojemu se „vedrom večeri preplitao otmjeni svijet po širokom pločniku Ilice (1C:509), jasno je da su današnji izgled (oronulost, primat tramvajske pruge nad pločnikom) i funkcija Ilice, koja bi se mogla svesti pod prometnu (tramvaji i na nekim dijelovima automobili) i potrošačku (brojne trgovine duž ulice), teško usporedivi sa Šeninim dobom. No, ipak, mogu se komparativno sagledati u aspektu stanja prije i poslije potresa 1880. i 2020., jer aktualna je vizura nakon oba potresa

⁷⁴ Superlativi poput ovih nalaze se primarno u medijskom diskursu, na raznim stranicama ili u različitim tekstovima, v. npr. <https://www.zgportal.com/zginfo/ilica-glavna-i-najzagrebackija-ulica-sa-najvise-kucnih-brojeva-u-zagrebu/> (pristup: 26. 05. 2024.). Još se pojavljuju i pridjevi najpopularnija, jedna od najdužih, najprometnijih...

bila gotovo identična. „U svakoj ulici naići ćeš na kup opeka, kamenja“ (1C:509), piše Šenoa, a taj je prizor netom nakon potresa 2020. također bio jedan od glavnih vizualnih doživljaja pri prolasku gradom. Danas, četiri godine kasnije, u Ilici su još uvijek česti dijelovi nogostupa koji su ograđeni skelama postavljenima na nekoliko zgrada, pa se s nogostupa povremeno mora zakoračiti na tramvajsku prugu ili prijeći na suprotnu stranu ulice. Aktualna se stvarnost, dakle, reflektira u *šenoinskoj* stvarnosti, čime se uspostavlja dijalog između feljtona i suvremenoga življenog iskustva.

Tin se slaže da je dio Ilice koji vodi prema zapadu zapušteniji: „što dalje ideš od trga to je manje sadržaja, sve je više i više propalih objekata“. U budućnosti bi je volio vidjeti popunjenom dućanima kao nekad te bi volio da su to „neke domaće radinosti, šeširi, kišobrani i brijači“ (Tin).

U kontekstu Ilice svakako vrijedi spomenuti *Projekt Ilica: Q'ART* koji se bavi transformacijom Ilice kao središnjeg zagrebačkog javnog prostora koji je napušten i zanemaren, ali i drugih takvih javnih prostora u gradu. Cilj je projekta „dugoročno promijeniti urbano iskustvo kroz društveno djelovanje umjetnika, udruga, sveučilišta, obrta i građana unutar zajednice“. ⁷⁵ Projekt se odvija još od 2000. godine, a uspješnost i popularnost mu primjetno rastu posljednjih godina. Uz velik broj aktivnosti i umjetničkih intervencija u javnom prostoru projekt privlači sve više zainteresiranih građana i posjetitelja. ⁷⁶

Pri analizi doživljaja Ilice nameće se i potreba za osvrtom na jedan unutrašnji prostor lociran u Ilici koji je iznimno bitan u kolektivnoj svijesti stanovnika Zagreba, a riječ je o poznatoj robnoj kući Nami. Tijekom pisanja ovoga rada, koje se odvijalo nakon službenog završetka istraživačkog i terenskog okvira, u prosincu 2023. godine sve nas je iznenadila, premda ne sasvim neočekivano s obzirom na činjenicu da je već dvadesetak godina u stečaju, vijest o tome da Nama početkom 2024., nakon 142 godine poslovanja zauvijek zatvara vrata. ⁷⁷ Nedugo nakon te vijesti saznali smo da je ta odluka ipak odgođena i to zahvaljujući odluci Grada koja je donijela privremeno rješenje kojim se robna kuća preventivno zaštićuje kao pojedinačno kulturno dobro do donošenja trajnijeg rješenja. Odluka je donesena na

⁷⁵ <https://projektilica.com/o-projektu-2019/> (pristup: 17. 08. 2023.)

⁷⁶ Više informacija o aktualnim aktivnostima projekta može se pronaći i na njihovoj stranici na Facebooku: <https://www.facebook.com/projektilica> (pristup: 17. 04. 2024.)

⁷⁷ <https://www.index.hr/vijesti/clanak/zagreb-ostaje-bez-jednog-od-svojih-simbola-ovo-je-prica-o-nami/2526024.aspx> (pristup: 05. 01. 2024.)

razdoblje od četiri godine.⁷⁸ Od tada do danas nema novosti oko te teme i Nama još uvijek posluje kao do sada. Povod ovome pojašnjenju Namine situacije leži u namjeri da se ukaže na neposredne reakcije nekoliko sugovornika s kojima sam, odmah po saznanju o mogućem zatvaranju, prokomentirala tu nenadanu vijest. Sve sugovornike (neke od kazivača i poznanika) karakterizirao je osjećaj šoka, tuge, bijesa i nemoći. Jedna je starija žena primijetila da će nestankom Name „stvarno nestat zadnji djelić Zagreba“. Lidija je izjavila: „Toliko sam potresena da ne mogu trenutno ni iznijeti osjećaje. Zgrožena sam. Pa to je nedopustivo.“ Jedna žena rođena 1967. godine u Zagrebu rekla mi je: „Ne mogu vjerovati. Baš su sve uništili. Ko da su mi dio djetinjstva uzeli.“

Snažnim, iskrenim i neposrednim emocijama koje su tri sugovornice iznijele naglasile su svoju povezanost s tom robnom kućom te su izravno upisale značenje i neospornu važnost Name u svoj individualni odnos prema Zagrebu koji se u ovom slučaju preslikava i na kolektivni odnos ljudi prema njemu, jer pokazuje da je posjećivanje Name i kupovanje ondje tradicija koja je itekako živa i važna u svakodnevici grada. Vijest o zatvaranju Name pritom se nameće kao primjer društvene proizvodnje prostora, koja svojim politikama u ovome slučaju zatire društveno oblikovanje grada. Kako je već pojašnjeno ranije, oblikovanje grada podrazumijeva stvarnu transformaciju prostora koja se odvija ljudskim interakcijama, predodžbama, sjećanjima i svakodnevnim korištenjem nekog prostora, pretvarajući ga time u mjesto ispunjeno novim značenjima. Društveni značaj Name predstavlja iznimno važnu odrednicu kojom ljudi u konačnici identitetski oblikuju ne samo grad, već i sebe u odnosu prema njemu.

5.4. Velegradske disonance

5.4.1. Kožarska ulica

Kožarska ulica u Zagrebu potječe još iz srednjeg vijeka kad je izgrađena kao put uz potok Medveščak koji je ondje protjecao, a iz kojeg su crpili vodu obrtnici kožari. Krajem 19. stoljeća (1898.) potok je zatrpan, a do kraja Prvoga svjetskog rata u Kožarskoj su poslovali bordeli. Ulica je usporedna s mnogo poznatijom Tkalčićevom ulicom, a danas služi kao veza između Tkalčićeve i Radićeve ulice do koje se uspinje Mlinskim stubama (*Zagrebački leksikon*, 548). Sama se Kožarska na jednome dijelu prekida, pa se iz Tkalčićeve ponovno može ući u nastavak Kožarske koja je na oba odsječka odijeljena kućama u kojima su danas smješteni ugostiteljski objekti. U šetnjama smo obilazili oba dijela ulice. Krleža navodi

⁷⁸ <https://www.telegram.hr/vijesti/grad-zagreb-upravo-zabranio-da-novi-vlasnik-zgradu-name-u-ilici-prenamijeni-u-nesto-sto-nije-robna-kuca/> (pristup: 17. 04. 2024.)

Kožarsku kao jednu od brojnih lokacija na kojima je živio siromašan sloj stanovništva⁷⁹, čije životne (ne)prilike u razdoblju kraja Prvoga svjetskog rata autor oslikava u analiziranom feljtonu.

Kožarskoj se prilazi iz Tkalčićeve ulice koja je jedna od najposjećenijih mjesta u gradu budući da nudi široku ugostiteljsku ponudu hrane i pića te privlači podjednako domaće ljude i turiste. Sugovornik Tin Kožarskom nikada ne prolazi osim ako se s Gornjega grada ne spusti „niz one štenge, Mlinarske“. Ističe „totalno drukčiju atmosferu“ (Tin) Kožarske u odnosu na Tkalčičevu te je čak tako odvojenom od gradske vreve smatra lijepom jer je mirna i nema ljudi, ali ne sviđa mu se njezina apartmanizacija koju uočavamo po pločicama s oznakama *Airbnb* iznad pojedinih vrata kuća duž ulice. Lidija također ističe veliku promjenu atmosfere „u smislu buke i ljudi“ jer „imaš hrpetinu ljudi u Tkalči, a iza ćoška ništa, tišina“ (Lidija). Buka u Kožarsku dopire tek pozadinski jer se može načuti iz Tkalčićeve i okolnih kafića, a ljude se susretne iznimno rijetko. Za vrijeme višekratnih boravaka na terenu u Kožarskoj ulici, osim mene i mojih kazivača njome je prošlo ukupno manje od deset osoba, od toga su dvije osobe zajedno šetale psa, dvije su zajedno tražile put prema Gornjem gradu, a dva puta po dvoje ljudi hranilo je mačke. Godine 2021. Kožarska je dobila prvo legalno hranilište i sklonište uličnih mačaka u centru Zagreba⁸⁰ koje su volonteri, u dogovoru s Gradom, uredili te ih redovito obilaze, što se pokazuje dobrom praksom i uspješnim primjerom građanske intervencije u okviru društvenog oblikovanja prostora koji je time poprimio sasvim novo značenje. Hranilište u Kožarskoj prikladno je i baš zato jer je ulica mirna i izuzeta od dinamike Tkalčićeve ulice. Lidija pritom ističe i da je Kožarska „nevidljiva“: „Svi znaju za Tkalču, svi će otići u Tkalču koja je po meni neka žila kucavica grada, zapravo, svi su uvijek tu u njoj, kad god se ideš družiti, a za ovu odmah pored nitko ni ne zna“ (Lidija). Ona osobno Kožarsku ni ne smatra pravom ulicom već je doživljava više kao prolaz i puteljak, a usto je „ne percipira kao nešto strašno, derutno i jadno, ofucano, jer ipak tu u ovom smjeru prema Trgu s desne strane je praktički priroda, vrtovi“, referirajući se

⁷⁹ Krleža u svom tekstu iz 1917. uopće ne spominje Tkalčičevu ulicu koja se tako zove od 1913. godine (dotad se zvala Potok). I u Kožarskoj i u Tkalčićevoj živjeli su pretežito siromašni radnici koji su često radili za bogati sloj stanovništva (https://hr.wikipedia.org/wiki/Tkal%C4%8Di%C4%87eva_ulica, pristup 26. 05. 2024.). Krleža u kontekstu dijelova grada u kojima je živjelo i boravilo siromašno stanovništvo piše: „I sve te švelje, i dvorkinje, i radnice, i kondukteri, sve te hiljade bijednica (...) u kuhinjama, sobama pod krovom, pivnicama i barakama, sve te žene pate u jednoj užasnoj šutnji (4A:406), čime se dotiče klasnog (dvorkinje), ali i rodno-ekonomskog momenta (švelje, radnice). Više o nekadašnjoj važnoj funkciji potoka Medveščak v. <https://preportdotinfo.wordpress.com/2019/05/30/tkalca-potok-medvescak/> (pristup: 26. 05. 2024.)

⁸⁰ <https://www.telegram.hr/zivot/divni-ljudi-iz-centra-zagreba-udruzili-su-se-i-napravili-ulicna-sklonista-za-macke-ovo-je-njihova-prica/> (pristup: 20. 07. 2023.)

na zelene površine i privatne vrtove koji okružuju Kožarsku. Strogo uzevši, ulicu gleda kao stražnju stranu lokala od koje ne očekuje da bude „sređena i blistava ulica“.

Dok hodamo njome, impresije mojih kazivača oblikuju se na temelju osvještavanja velikog kontrasta između te i Tkalčičeve ulice koje su paralelne, odvojene tek nizom spojenih kuća. Barokne jednokatnice u Tkalčičevoj ulici začelja su prizemnica s istočne strane Kožarske ulice (*Zagrebački leksikon*, 548), no njihov stilski i arhitektonski značaj ne dolazi do izražaja jer sa strane Tkalčičeve pogled na njih zaklanjaju terase ugostiteljskih objekata i suncobrani, a sa strane Kožarske začelja se doimaju trošnim, derutnim i neodržavanim. Na jednom dijelu Kožarske te su kuće većinski ili stambene ili pretvorene u apartmane, dok se na drugom dijelu nalaze isključivo uslužni objekti koji imaju ulaz i terase na strani Tkalčičeve, pa im Kožarska, kako je utvrđeno terenskim boravkom, služi tek kao stražnja strana na koju ugostitelji odlažu velike vreće sa smećem, a zamjetan je bio i odbačeni krupni otpad. Judita smatra da je „fascinantan taj kontrast“ dviju paralelnih ulica od kojih je jedna poznata po velikom broju kafića i restorana te noćnom životu, a druga je:

„samo malo iza ugla, a koliko tog u njoj ima *raspadnutog, strunutog, vlažnog*. A to je valjda u svim velikim gradovima, ono, imaš te neke zakutke koji su toliko mračni a toliko su blizu sveg tog blještavila da ti jednostavno nije jasno kako je moguće da to živi u nekom suživotu“.⁸¹ (Judita, istaknula L. B.)

Judita je prije često preko Kožarske Mlinarskim stubama dolazila do srednje škole na Gornjem gradu, no od tada nije posjećivala Kožarsku te joj je trenutni neposredni dojam negativan: „...ajme meni, nisam dugo ovdje prošla, izgleda tako jadno i zapušteno“. Kontrastirani dojmovi raspada, truleži i vlage naspram *blještavila* koje se najdoslovnije nalazi *iza ugla*, nesumnjivo se može sagledati kao gradska disonanca, kompleksan nesklad izazvan povijesnim i društvenim okolnostima. Sjetimo li se Krležina pisanja o neimaštini na područjima poput Kožarske, nameće se pitanje je li moguće da je u kolektivnom pamćenju grada taj prostor ostao vezan uz siromaštvo pa je zato i danas gotovo prazan, napušten, derutan i neposjećen. Pri teorijskome promišljanju Kožarske ulice, nameće se pojam podijeljenoga grada kako ga tumači antropologinja Seta Low u globalnom kontekstu

⁸¹ Judita iskazuje sjajnu usporedbu jedne pariške ulice čiji opis umnogome podsjeća na Krležin feljtonistički opis sirotinjskih zagrebačkih ulica među kojima je bila i Kožarska: „Bile smo gore na Montmartreu di imaš taj neki dio koji je za turiste, a mi smo se izgubile, ušle smo u krivu ulicu i krivo smo skrenule, i odjednom jedan drugi Pariz, ono, žene, djeca, točno se vidi ono jako nizak socioekonomski status, žive ih deset u jednoj maloj sobici, prljavo nekako, viču, ružno, smrdi po alkoholu, baš je ono, kad čitaš o takvim stvarima je to upravo taj doživljaj. I nekako ti nelagodu stvori.“ (Judita, 29. 3. 2023.)

brazilskih i američkih gradova. Možda nije tako ekstreman primjer jer je riječ o mikrolokaciji, ali neosporno je da kontrast između Kožarske i Tkalčičeve ulice sugerira jaz u urbanom prostoru kojim bi se vrijedilo pozabaviti (Low 2006:26).⁸²

Vesna, slično kao Lidija, smatra da „ovo nije ni ulica, ovo je ne znam kaj“, no njezin je dojam znatno negativniji i pogledom na smeće, grafite po zidovima kuća i razbijenu bocu ispred jednih ulaznih vrata zaključuje: „To je čisti šlamperaj nečiji. Ovo smeće nije od jučer. Očito nitko ne vodi brigu o ničemu. Znam da ne može baš u svakom momentu sve bit savršeno, al ovo je zapušteno, bahato i nemarno“ (Vesna). Kao kontrast tome prizoru, ugledale smo prozor jednog apartmana na koji su s unutarnje strane postavljene dvije tegle s orhidejama, što donekle poljepšava prizor, no to čini poprilično neuvjerljivo s obzirom na stvarno stanje i izgled ulice. Davor Kožarsku doživljava „samotnom, pustom i derutnom“ i također „totalnim kontrastom“, ali naglašava da mu je trenutna „Kožarska milija od sadašnje Tkalče. Ne od stare Tkalče, stara je bila umjerenija, bilo je par kafića, ali nije bila ovakva promenada i sajam taštine“.⁸³ Ističe, ipak, da je izgled Kožarske „šokantan s obzirom na Tkalču“. Zaključujemo da je u odnosu tih dviju ulica riječ o svojevrsnom licu i naličju grada, a Davor smatra da je Tkalča tek „umiveno lice“ koje ne pokazuje pravo stanje grada: „Zagreb se diči nečime što ne pruža“ (Davor). S obzirom na ono što se i doslovno i metaforički krije iza Tkalčičeve ulice, a to je Kožarska, lice Tkalčičeve u tom bi se smislu moglo tumačiti kao maska u čijoj se pozadini, iza blještavila, nalazi nevidljivi život grada (usp. Pletenac 2021:111).

Podsjeća to, dakako, na Goffmannovu teoriju o predstavljanju u svakodnevnom životu, a pomaknemo li pritom njegovo očište s toga kako se predstavljaju ljudi na to kako se predstavlja grad, može se zaključiti da je Tkalčičeva primjer poopćenog i uljepšanog, Davorovim riječima *umivenog* lica grada. Tkalčičeva je tako *fasada* u smislu „nastup[a] koji redovno funkcionira na uopćen i stalan način kako bi definirao situaciju za one koji nastup promatraju“ (Gofman 2000:36). Fasada nerijetko može biti simulirana te nas tada obmanjuje jer se javlja neusklađenost između „njegovanog izgleda i realnosti“ (*ibid.*: 71). U ovome

⁸² Kad bismo se zadržali na tom primjeru o kojemu piše Low, Tkalčičevu bi bilo moguće sagledati kao statusni simbol i sredstvo društvenog odvajanja grada na područje razmetljivog bogatstva i krajnjeg siromaštva (usp. Low 2006:26-27). Naravno, u odnosu na gradove o kojima piše Low ne bi bilo posve lako istražiti tu postavku s obzirom na mikrolokaciju Kožarske ulice, ali ipak je relevantna usporedba s obzirom na povijest Kožarske i njezinu dimenziju siromaštva o kojoj piše Krleža, pa bi zasigurno vrijedilo potražiti povijesne i društvene uzroke današnjeg tretiranja Kožarske kao gotovo zaboravljene ulice i naličja Tkalčičeve.

⁸³ Davor se referira na knjigu *Sajam taštine* engleskog romanopisca Williama M. Thackerayja iz 19. stoljeća.

slučaju, realnost se može tumačiti u kontekstu današnjeg izgleda i funkcije Kožarske ulice kao naličja, ali i u kontekstu toga što se dobiva dojam da je u Tkalčičevoj ulici, zbog spomenuta blještavila, poljepšanog izgleda, popularnosti i posjećenosti, potpuno zanemarena prisutnost marginaliziranih društvenih skupina kao što su beskućnici, za koje je na terenu uočeno da tu ulicu koriste primarno za prolaženje, rjeđe za zadržavanje, te su usred gradskog meteža, kao dio slike gradske stvarnosti, zapravo nevidljivi. Dakle, početno promišljanje Kožarske ulice kao jednog od naličja grada otvara pitanje o tome koliko je zapravo reprezentacija grada kakvu predstavlja, u ovome slučaju, Tkalčičeva ulica uistinu stvarna, a koliko lažna. Štoviše, nameće se analogija s Krležinim bijelim, uzvišenim gradom Zagrebom naspram siromašne gradske stvarnosti. Pri tome se nekadašnje odzvanjanje Chopina⁸⁴ danas zamjenjuje blještavilom ugostiteljske ponude i potražnje, čime se ujedno (raz)otkrivaju klasni statusi i oblikuje društveni poredak. Na primjeru Tkalčičeve ulice, nameće se zaključak da je nekadašnja visoka i salonska kultura u odnosu prema siromaštvu danas ustupila mjesto kulturi posjećivanja kafića i restorana, a siromaštvo je pritom ostalo intrinzičnim dijelom javnih gradskih prostora i života grada, što ga čini sastavnim dijelom urbane svakodnevice i kulture. Stoga, potrebno je osvještavati kompleksnost odnosa grada prema siromaštvu i naglašavati potrebu da se „nevidljivo“ učini vidljivijim.

Dakle, Kožarsku ulicu danas je moguće promatrati gotovo isključivo kao naličje paralelne Tkalčičeve ulice koja svakodnevno pokazuje svoje blještavo lice ispunjeno ugostiteljskim objektima. Velik raskorak između popularnosti i posjećenosti potonje s jedne strane, te zapuštenosti i nevidljivosti Kožarske s druge strane, svjedoči, po mome mišljenju, o selektivnoj brizi za grad i o izostanku proizvodnih elemenata usmjerenih na održavanje i očuvanje Kožarske. Jedinu uočljivu „proizvodnju“ upisanu u prostor Kožarske u jednom njezinom dijelu predstavlja nekoliko apartmana, pa se time aktivira pitanje o ekonomskim, ali i društveno-političkim učincima turizma koji umnogome iniciraju proizvodnju prostora (Low 2017:38). Osim spomenutog hranilišta za mačke, kao i spomenute prakse ugostitelja da

⁸⁴ Podsjećam da je Krleža plač uboge udovice i majke u podzemlju pivnice kontrastirao s time da istovremeno „negdje gore u bijeloj modernoj trokatnici netko preludira Chopina!“ (4A:406). Zgodno je i povući paralelu s Beethovenovom *Mondscheinsonatom* koju svira barunica Castelli-Glembay u drami *Gospoda Glembajevi*, neometano se baveći tom salonskom i malograđanskom umjetničkom praksom uslijed kontroverznog slučaja Rupert-Canjeg u kojem je osobno odgovorna za smrt starice Rupertove koja je stradala pod kotačima baruničine kočije i samoubojstvo očajne sirotice Fanike Canjeg koja je, neuspješno zahtijevajući pravdu za smrt svoje svekrve, skončala bacivši se s djetetom s trećeg kata kuće Glembajevih (po svoj prilici također trokatnice!). Novinski izvještaj o slučaju ustvrđuje da „tako umiru siromasi pod kopitima gospodskih četveroprega“, a cijeli taj slučaj barunici Castelli samo „kviri štimung i nerve“ (Krleža, *Gospoda Glembajevi*, e.Lektire.skole.hr, str. 18). https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/krleza_gospodaglembajevi.pdf (pristup: 26. 05. 2024.)

gomilaju vreće s otpadom *sa stražnje strane* objekata, daleko od očiju svojih gostiju kako im ne bi narušili *blještavilost trenutka*, drugi su primjeri društvenog oblikovanja prostora tijekom terenskih boravaka u Kožarskoj izostali. Nameće se pitanje što će se dalje događati s Kožarskom, koja se često ni ne percipira kao ulica, već kao puteljak, prolaz – hoće li nastaviti služiti kao skladište lokalima ili će se pronaći način za njezinu revitalizaciju? Za sada, dok je njezin izgled nepromijenjen, kako zaključuje Lidija, „nekako je lako tu zamisliti radnju nekog, ne znam, naturalističkog romana“ (Lidija).

5.4.2. Pothodnik (Importanne centar)

Pothodnik ispod Glavnog željezničkog kolodvora, na adresi Paromlinska cesta 2a, o kojemu je pisao Milčec u feljtonu „I pod zemljom sam se udomaćil“, naknadno je proširen i dograđen te je 1994. u sklopu njega otvoren Importanne Centar (na adresi Trg Ante Starčevića 7) koji ima „kulturni status prvog trgovačkog centra u Hrvatskoj“.⁸⁵ Autor Tomislav Pletenac navodi da je prije postsocijalizma Zagreb bio grad koji je živio isključivo iznad zemlje, a zatim je nastupilo „postsocijalističko osvajanje podzemlja“ (Pletenac 2021:27). Tako je i otvoren prvi trgovački centar kao dodatak do tada jedinog podzemnog prolaza u Zagrebu (*ibid.*) Terensko se istraživanje usmjerilo na prostor Pothodnika koji je u potpunosti javan i dostupan svima jer ne uključuje potrebu ulaska u prostor trgovina u sklopu Centra, već je ograničen na prolaz koji vodi na južnu stranu grada, prema stajalištu gradskih autobusa ZET-a. Ipak, i duž prostora Pothodnika s obje strane nižu se trgovine, pekarnice, ljekarna i slično, pa se može reći da se iz javnog prostora doslovce može učas zakoračiti u privatnu (trgovinu), a da se fizički ne promijeni mjesto boravka.

Lidiji je Pothodnik „jako drago mjesto, ali samo za prolaziti“. Pamti ga „nekako oduvijek“, jer se sjeća da je u djetinjstvu, kad god bi s majkom putovala vlakom u Zagreb, prije povratka kući s njome „znal[a] prošvrljati dolje po dućanima“ u sklopu Importanne centra. Godinama kasnije, kad je krenula na fakultet, Pothodnik joj je postao „dio svakodnevice“, a danas njime prolazi svakodnevno na putu do posla:

„Danas mi je gotovo isključivo prolaz, zastanem eventualno u pekari ili na kiosku, ali uvijek samo jurim kroz njega. S obzirom na to da mi je toliko poznat, zapravo ga doživljavam kao neki *safe space* [siguran prostor] – sreća je jer si na pola puta do doma

⁸⁵ <https://importannecentar.hr/o-nama/> (pristup: 19. 08. 2023.)

ili faksa ili posla, ujedno je zaklon od nepovoljnih vremenskih uvjeta, mjesto na kojem se ugriješ kad je vani hladno...“ (Lidija)

Zadržavajući se prilikom našeg razgovora neko vrijeme u prostoru Pothodnika, Lidija je u svome iskazu neposredno oblikovala i neke druge aspekte vlastitoga doživljaja. Primijetila je da on „zapravo nije prostor koji poziva na boravak“, budući da je „uvijek gužva, svi bezglavno hodaju, uvijek netko traži novac, tu podrazumijevam i Unicef, zna biti i policije, a ponekad ima i pojedinaca u čijoj se blizini ne želiš zadržavati“ (Lidija).

Pothodnik karakterizira prisutnost pripadnika različitih društvenih grupa i brojnih aktivnosti koje se na tom razmjerno malom potezu svakodnevno odvijaju. Primarna je aktivnost prolaženje koje se većinski odvija zbog korištenja autobusnog prijevoza. Potom se nameće potrošnja kao oblik svakodnevne aktivnosti jer su od uslužnih djelatnosti unutar Pothodnika i Centra najzastupljenije pekare, objekti brze hrane, kiosci i McDonald's u koje od jutra do večeri ljudi neprekidno vraćaju. Osim toga, često se odvijaju promocije određenih proizvoda ili Unicef na štandu prikuplja donacije. Uobičajeno je prisutan i jedan do dva štanda na kojem se prodaje voće. U prostoru se obično nalazi zaštitar te su i u sklopu Pothodnika i Centra postavljene nadzorne kamere, a kod autobusnog stajališta svakodnevno patroliraju policajci koji se nerijetko zadržavaju i u prostoru Pothodnika.⁸⁶ Duž prolaza svakodnevno stoji nekoliko beskućnika prodajući časopise koje izdaju udruge za beskućnike, a nekoliko prosjakinja najčešće šeće prostorom i prilazi ljudima tražeći novac ili hranu. Najveću društvenu grupu tijekom razdoblja istraživanja, osobito u zimu i proljeće 2023. godine, činili su strani radnici koji su svakodnevno, osobito vikendima, posjećivali trgovinu Hrvatske lutrije koja se nalazi u Pothodniku. Ponekad je više desetaka osoba (tada su zapaženi isključivo muškarci) čekalo ispred ulaza u trgovinu da dođe na red i zaigra lotu. Ako

⁸⁶ Prisutnost zaštitara i nadzornih kamera u oba prostora otvara pitanje koliko je prostor Pothodnika kao *javnog prostora* uistinu javan, budući da je u njemu prisutan nadzor. U praksi Pothodnik neosporno jest javan jer svakome je dopušteno proći njime, a u njemu se nalazi i javni toalet, no s obzirom na nadzor (valjalo bi bolje ispitati snimaju li kamere prostor samog hodnika koji je javan, ili su usmjerene samo na ulaze u trgovine), karakter prostora preuzima značajku tzv. *pseudo-javnog prostora*. Autorica Jelena Zlatar upozorava da su suvremene promjene u javnom prostoru neodvojive od neoliberalnog sistema i kapitalizma, a posljedica toga ja da javni prostor dolazi pod kontrolu privatnih korporacija, te se tim procesima javni prostor počinje pretvarati u pseudo-javni prostor u vlasništvu privatnih investitora (Zlatar 2011:326). Tipičan je primjer pseudo-javnog prostora upravo trgovački centar, pa se u ovome konkretnom slučaju ujedno spajaju dva tipa upravljanja, jer je Pothodnik kao javan prostor pod upravom Grada, dok je Importanne centar u vlasništvu privatnog investitora. Prilikom istraživanja nisu primijećene značajnije razlike između ta dva tipa upravljanja jer su oba prostora pod nadzorom i nema velike razlike u njihovom fizičkom uređenju osim što unutar Centra postoji mogućnost za dulji boravak, no poglavito u vidu sjedenja u kafićima, što se ponovno svodi na potrošnju. Ovom bi se temom u budućnosti svakako trebalo dublje pozabaviti, jer „biti i boraviti na otvorenom i dostupnom javnom prostoru bez ograničenja“, u ovome slučaju to je prostor pothodnika, polako gubi na značenju jer više nije „svrhom samom sebi“, nego „dobiva dodatnu svrhu – kupnju i potrošački obrazac ponašanja koji ide uz nju“ (Svirčić Gotovac 2011:314).

je bila riječ o danu u tjednu, tada se moglo primijetiti da su dolazili u kasnijim poslijepodnevnim satima, što se vremenski poklapalo s uobičajenim završetkom radnog dana. Tijekom zime, kad su temperature bile niže, moglo se primijetiti da se nešto veći broj osoba zadržavao u prostoru Pothodnika (u to je vrijeme u Zagrebu bilo i mnogo migranata u tranzitu), jer prostor pruža toplinu i zaklon, baš kao što je i Lidija istaknula. Navela je još jedan dojam:

„Volim prolaziti kroz Importanne kasno navečer kad je prazan – super mi je prizor cijelog tog hodnika bez doslovno jedne jedine osobe. Naravno da tada treba biti i više na oprezu, ali uvijek vidim i zaštitara. Ali pamtim ga baš nekako isto, samo je danas vjerojatno još veći protok ljudi nego prije petnaest godina. Ima u njemu zapravo zanimljivih stvari, ali s obzirom na frekventnost, mislim da nije moguće da te taj prostor poziva na nekakvu ugodnu neobaveznu šetnju po dućanima“. (Lidija)

Paradoksalno, Importanne centar nameće se istodobno kao prostor koji mnogo toga nudi, ali ne poziva nužno na iskorištavanje tog sadržaja. Osobito ne poziva i ne privlači svakoga, već kao da je postao odredištem navedenih skupina ljudi, a ne trgovački centar u smislu u kojem oni, izmješteni većinom na gradsku periferiju, danas postoje, posluju i privlače znatan broj srednje i više društvene klase. Suvremeni postsocijalistički grad „sve više namjenjuje javne prostore samo građanima kao potrošačima, a one koji taj uvjet ne ispunjavaju, kao što su siromašni ili marginalne skupine stanovnika, nastoji se od njih maknuti“ (Svirčić Gotovac 2009:314). Ipak, Pletenac navodi da je taj „unutarnji prostor navodne sigurnosti i čistoće uvijek nužno i vanjski. Takvi prostori, ma koliko se trudili regulirati potrošnju, moraju pripuštati i vanjski svijet“ (Pletenac 2021:35). Importanne je i dalje jedan od rijetkih centara koji se nalazi u gradskome središtu, pa možda i ta okolnost utječe na drugačiju dinamiku od uobičajenih centara, jer je na izvjestan način „javniji“ od drugih, upravo zbog Pothodnika koji je glavno mjesto prijelaza s jedne na drugu stranu grada, pa on nužno mora barem djelovati otvorenije i pristupačnije od drugih trgovačkih prostora. Pletenac također tvrdi da „sirotinji“, kakvu je još opisivao Krleža (*ibid.*: 34), a koje u Zagrebu i danas ima, Importanne centar, „koliko god bio blizu, nije postao odredište, šoping-dokolica nije njena primarna aktivnost“ (*ibid.*). Istraživačkim uvidima proizašlima iz ovog istraživanja nameće se nešto drugačiji zaključak. Posljednjih se godina može primijetiti da toj „sirotinji“, odnosno nižoj društvenoj klasi, na svojevrsan način Importanne centar ipak jest postao odredištem, samo s drukčijom funkcijom od šoping-dokolice o kakvoj piše Pletenac. Prosjaci, beskućnici koji prodaju časopise, migranti u tranzitu, te najveća spomenuta skupina – strani

radnici koji su se doselili u Hrvatsku – ne provode vrijeme ondje iz dokolice, već iz nužnosti, jer im je to jedan od rijetkih dostupnih javnih prostora u gradu koji im ujedno pružaju određenu zaštitu i sigurnost. Shodno tome, jasno je da će se u prostoru Pothodnika i trgovačkog centra „dogoditi susret onih isključenih s onima koji su uključeni“ (*ibid.*: 33).

Nadalje, Davoru je konkretan prostor Importanne centra neugodan jer ga smatra bučnim, prljavim i „prometnim“, odnosno u njemu je mnogo više ljudi nego što pamti iz ranijeg razdoblja, a budući da ga danas vrlo rijetko posjećuje, zaključio je da je pomalo šokiran atmosferom koja mu se ne sviđa. Vesna se prisjeća da je, kad se Centar tek otvorio, to bio „prvi takav prostor sa tak dućanima. Nije bilo onda ovih svih okolo naokolo po Zagrebu, to je bilo tak prvo mjesto, moderno“. Suprotno tome, danas je „ofucano već“ i „normalan je, niš poseban, običan. Sad je to uobičajeno“. Vesna pamti da se prije, osim na autobus, ciljano odlazilo ondje u kupnju: „...desno je bila ona turistička agencija di se išlo kupovat karte za koncerte. (...) Išlo se u pothodnik kupit ploče isto. I možda je čak nešto radilo nedjeljom, pa onda kad nisi imao niš drugo možda si išao u pothodnik nešto kupit ili tak nekaj“ (Vesna). Neke trgovine u Pothodniku i u današnje su vrijeme otvorene nedjeljom, poput kioska i lokala koji prodaju hranu, te spomenute Hrvatske lutrije koja vikendom ima radno vrijeme od sedam ujutro do dva ujutro.

Tinu je prostor Pothodnika „ružan, odvratn, prepun ljudi, pijanih klinaca vikendom“, a današnji doživljaj djelomično mu je uvjetovan i okolnostima koje pamti od ranije: „nekoć su se tam tukli, bilo je neugodno i nesigurno“. Uz njega ne veže ugodnu percepciju te „samo želi[m] što prije proć taj pothodnik jer je ko na autocesti. Spojnica između buseva i Tomislavca“. Pothodnik, prvenstveno zamišljen kao prolaz ispod pruge kako bi se izbjegla opasnost prelaženja preko pruge, od početka je iznimno frekventan jer je „oslonjen na gradsku autobusnu mrežu“ (Pletenac 2021:28). Budući da živi u Novom Zagrebu, kako bi došao u središte grada Tin vrlo često koristi autobusnu liniju koja dolazi na autobusni kolodvor smješten na južnoj strani pothodnika. Zbog toga svakodnevno koristi prostor Pothodnika za prolazak s jedne na drugu stranu, no gotovo nikad ne zalazi u trgovine u sklopu Importanne centra. Jedini su objekti koje povremeno koristi unutar prolaza kiosk, pekara i bankomat.

Juditin doživljaj Pothodnika također je negativan, a budući da svakoga dana na fakultet putuje javnim prijevozom iz Zaprešića u Zagreb, često mora prolaziti njime, osobito ujutro:

„To mi je nekako sivo, mračno, vlažno, ne, ne volim ga. Ne volim općenito mračna mjesta, te pothodnike, nisam *fan*, a tamo mi nekako, i onaj miris one *pizze* i oni ljudi koji ujutro budu, nekako je sve užurbano, i onaj miris buseva, taj neki spoj mirisa, izgleda, zvuka, nekak mi to nikako ne paše i odbojno mi je i to baš evo ne volim. Znam da mi je mama rekla kao mogli bi kupit maturalnu haljinu, ja reko nenene, meni je odmah bila ta ideja kao Importanne, to mi je ružno, onak bit će ružna i maturalna haljina, baš vežem neki osjećaj onako malo gađenja prema tome, odbojnosti.“ (Judita)

Juditi je glavno obilježje Pothodnika neugodna multiosjetilnost izazvana neposrednim doživljajima pri prolasku tim prostorom. Vizualni dojam mračnog, sivog i vlažnog podzemnog prostora koji je ispunjen bukom, gužvom i užurbanošću spaja se s mirisima hrane i prepoznatljivim mirisom⁸⁷ gradskih autobusa, što rezultira odbojnošću ne samo prema prolaženju, već i prema kupovanju u trgovinama koje se nalaze u sklopu centra Importanne.

Sjetimo li se Milčecovih prvih i neposrednih doživljaja Pothodnika netom nakon njegova otvaranja 1974. godine⁸⁸, možemo se složiti da je, prema njegovim riječima, taj „Pothodnik ispod Glavnog kolodvora doista stvarnost našeg grada“ (5B:227), pri čemu je dovoljno samo „poškicati“ oko sebe da bismo uvidjeli probleme društvene nejednakosti kao još jedne velegradske disonance. Pletenac kao osnovnu značajku postocijalističkog društvenog stanja detektira duboko izraženu društvenu podjelu (Pletenac 2021:22), a analiza prostora Pothodnika i Importanne centra ukazuje na kompleksnost i višeznačnost društvene slike Zagreba.

⁸⁷ Općenito razmatrajući stupanj multiosjetilnog doživljaja grada, vizualni se dojam gotovo uvijek pokazuje primarnim osjetilom, a na temelju analize feljtona i kazivanja uočava se da, po zastupljenosti, vizualne dojmove slijede auditivni te olfaktorni dojmovi. Kazivači su na svim lokacijama iskazivali barem dva ili više dojma koja su proizašla iz neposrednih osjetilnih iskustava, a slična se iskustva mogu uočiti i u većini feljtona. U Milčecovim se zapažanjima to moglo najbolje uočiti na primjeru doživljaja Mesničke, Dolca i Trga, dok je Krleža vrlo živo dočarao vizualno-olfaktorni dojam tipičnog interijera u kojemu žive siromasi. No zanimljivo, uočava se da se auditivan doživljaj može dočarati i naoko suprotnim postupkom – opisivanjem tišine, koja je u funkciji dočaravanja atmosfere. Zagorka tako ističe ljudstvo koje je *zanijemilo* promatrajući veličanstven prizor uhićenica koje ponosno *pjevaju* himnu – muk i pjevanje ističu se kao auditivni elementi konstrukcije prizora. Matoš također ističe tišinu kojom apostrofira mrtvilo Gornjega grada, a Šenoa, primjerice, u ispisivanju noćnog prizora Zrinjevca netom nakon potresa prisjeća se zvuka glazbe koja u središtu perivoja, u uobičajenim okolnostima, razigrava vesela srca Zagrepčana (1A:498), čime se naglašava i produbljuje kontrast stanja prije i poslije katastrofe.

⁸⁸ Zaista sjajan i podroban opis Pothodnika netom nakon njegova otvorenja pružio je povjesničar umjetnosti Ivo Maroević u časopisu *Čovjek i prostor*, u kojemu piše o funkcijama, nedostacima i (ne)uspješnosti oblikovanja „hodnika pod prugom“ (Maroević 2007) https://www.ipu.hr/content/knjige/Ivo-Maroevic_O-Zagrebu-usput-i-s-razlogom_IPU_2007_ISBN-978-953-6106-61-5.pdf (pristup: 26. 05. 2024.)

5.4.3. Istraživačko-refleksivna napomena

U ovome potpoglavlju smatram prikladnim i potrebnim iznijeti osobnu refleksiju koja se oblikovala tijekom istraživanja, a koja je legitimirana mojom pozicijom istraživačice-studentice. Tiče se suvremenog teorijskog promišljanja grada i pristupa etnografskom istraživanju. Tijekom studiranja, u okviru suvremene hrvatske etnologije i kulturne antropologije većinom sam se susretala s domaćom teorijskom literaturom koja se direktno ili indirektno bavi razdobljima socijalizma, postsocijalizma i tranzicije u hrvatskom društvu. Neke od tih jedinica literature znatno su zastupljene i u ovome radu, poput knjige *Kako Zagreb izranja iz sna: Stvaranje postsocijalističkog grada* kulturnog antropologa Tomislava Pletenca (2021). Dok nimalo ne niječem neprijepornu važnost takvih teorijskih okvira pri istraživanju suvremenih društvenih fenomena u našem društvu i ne osporavam značaj socijalističkog kulturnog naslijeđa te postsocijalističkog i tranzicijskog razdoblja koje se i danas odražava na naše društvo i svakodnevicu, poglavito u vidu ekonomskih i postindustrijskih silnica, istodobno smatram potrebnim istaknuti da danas, mlađim istraživačima i nama koji ćemo to tek postati, ali i mladim kazivačima rođenima u 21. stoljeću, koncepti (post)socijalizma i tranzicije nisu prirodna ni bliska perspektiva istraživanja, proučavanja i svakodnevnog pričanja, kao što su to starijim generacijama istraživača i kazivača. Konkretno, u razgovoru s kazivačem rođenim 1966. godine (post)socijalizam je bio lajtmotiv koji se provlačio kroz kazivačev narativ, dok prilikom razgovora s kazivačicom rođenom 2001. godine ni ona ni ja ni u jednom trenutku nismo spomenule ili pomislile ni na što vezano uz to naslijeđe. Razlog zbog kojeg ovo ističem ne leži u tome da banaliziram ili dokinem relevantnost naslijeđa, već da ukažem (bez tendencije da generaliziram) na njegovu apstraktnost mladim ljudima koji njime nisu izravno obilježeni. Stoga, iako još uvijek živimo u razdoblju koje se često definira i istražuje u okviru postsocijalizma⁸⁹, smatram da će u budućnosti biti potrebno redefinirati određene istraživačke okvire jer taj kontekst danas više nije samorazumljiv i ne podrazumijeva se u svim okolnostima. To je naslijeđe neprijeporno utkano u tkivo grada (Zagreba) i društva te će takvim biti još dugo, no ovom refleksijom nastojim naznačiti mogućnost da se zacrta neki

⁸⁹ U knjizi *Ulice moga grada* (2000) etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin postavlja metodološko pitanje o tome jesu li, na pragu novog stoljeća, za istraživanje političkoga rituala socijalizma i postsocijalizma unutar etnološke struke dovoljni postojeći pristupi na kojima ta znanost počiva, ili je, možda, potrebna neka nova etnološka paradigma ili teorija koja će poput novog oruđa pripomoći da „shvatimo i interpretiramo dio onoga što nam se upravo dogodilo ili se još uvijek događa“ (2000:13). Na tom mi se tragu čini da bi danas, četvrt stoljeća kasnije, vrijedilo ponovno postaviti takvo pitanje, no ovoga puta ne u okvirima (post)socijalizma, već u okvirima prevladavajućeg (post)neoliberalizma koji nam se „još uvijek događa“.

novi teorijski smjer promišljanja, neopterećen nasljeđem (post)socijalizma. Čini mi se da je suvremene tematske i istraživačke okvire, kao što su, primjerice, poslijepotresni život grada, urbana kultura, sve veća multikulturalnost u lokalnoj sredini, ili zelene gradske politike koje se usmjeravaju na budućnost po pitanju održivosti i otpornosti gradova i zajednica u kojima živimo, potrebno odmaknuti od (post)socijalističkih narativa, a približiti ih (post)neoliberalnim politikama⁹⁰ i kapitalističkoj ekonomiji. Još jednom naglašavam da pritom ne mislim da se ti okviri mogu promatrati potpuno odvojeno od spomenutog naslijeđa, ali smatram da mogu (i moraju) biti znatno manje opterećeni njime. Istodobno je, dakako, istraživački potrebno propitivati dinamiku aktualnih društvenih, političkih i ekonomskih transformacija i njihove posljedice.

5.5. Multiosjetilni doživljaj grada

5.5.1. Mesnička ulica

Mesnička ulica jedna je od najstarijih ulica u Zagrebu. Povezuje Gornji grad s Donjim, a u povijesti je bila prirodni prilaz prema uzvisini utvrđenog Gradeca pa su se na vrhu današnje ulice nalazila jedna od četiriju gradskih vrata, odnosno ulaza u grad (*Zagrebački leksikon*, 2006:47). Spuštanjem s Gornjega grada Mesničkom ulicom dolazi se do Ilice na raskrižju s Frankopanskom ulicom. Podnožje Mesničke ulice na križanju s Ilicom, gdje se nalazi kip franjevca i pjesnika Andrije Kačića Miošića⁹¹, ujedno je primjer pseudotrga koji autori Žunić i Matuhina karakteriziraju kao naglašeno ulično proširenje u gradskoj strukturi. Takvi prostori, tumače autori, „ambijentalno (...) nose neke asocijacije i doživljaje kvalitete trgova, no bez dostatnih funkcionalnih odlika i povijesne tradicije u svijesti građana ipak nisu zaživjeli kao pravi trgovi“ (Žunić i Matuhina 2012:91). Ime je dobila po mesarskom obrtu zastupljenom u toj ulici, a od 19. stoljeća ulica je gotovo isključivo stambena (*Zagrebački leksikon*, 2006:48), pa su brojne povijesno i kulturno značajne osobe živjele u njoj, stoga je ulica osobito poznata i po, kako piše Milčec, „ocu hrvatskog romana Augustu Šenoi (živio i umro na broju 34)“ (5A:163).⁹²

⁹⁰ Kao dodatak, upućujem na članak koji elaborira pomak od neoliberalizma prema postneoliberalnom društvenom uređenju (Laruffa i Hearne 2023). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19460171.2023.2232432> (pristup: 21. 05. 2024.)

⁹¹ Spomenik je postavljen 1891., a izradio ga je kipar Ivan Rendić (Dobronić 1967:28). U svojim tekstovima ga spominju i Zagorka i Milčec.

⁹² O kući u Mesničkoj 34 Lelja Dobronić piše da je „značajna u povijesti kulture, a naročito književnosti Zagreba, po tome što je u njoj stanovao i umro najveći zagrebački pripovjedač i romanopisac 19. stoljeća“, o čemu govori i spomen-ploča s njegovim reljefnim portretom (Dobronić 1967:28). Šenoa je kao književnik

Cesta duž Mesničke popločena je kaldrmom, pa taj element, uz historijske zgrade s obje strane ulice, te Kačićev kip, doprinose zadržavanju specifičnog, starinskog karaktera ulice. No taj je karakter u raskoraku s današnjom atmosferom ulice koja prednjači upravo onim urbanim elementom koji opisuje Milčec – automobilom. Mesnička se tijekom istraživanja pokazala kao mjesto primarno neugodnoga multiosjetilnog doživljaja prolaska i boravka. Razgovori sa svim kazivačima bili su znatno otežani pri svakom i čestom prolasku automobila. Naime, promet u Mesničkoj oblikuje specifično nelagodnu buku jer prolazak automobila po kaldrmi stvara zvuk drugačiji od onog na običnoj, asfaltiranoj cesti. Dok prolazimo čitavom dužinom Mesničke od Gornjega grada do Ilice, i moji sugovornici i ja komentiramo te neugodne elemente ulice. Davoru se ne sviđa što je bučno i prometno te ulicu pamti drugačijom: „Prije sam često išao Mesničkom i sviđala mi se, nekak to vodi prema gore i ova kaldrma i to, ali mislim tada ni slučajno nije bilo ovolko prometa i ovo je, ja ne znam, to bi stvarno trebalo zabraniti sve, mislim ovo je užas koja je to buka, zrak, koliki promet“ (Davor). Davor ističe auditivne i olfaktorne elemente doživljaja. Smetaju ga izrazita bučnost i zagađen zrak koji su uvjetovani prometom, a sličan je i Lidijin doživljaj koja ističe da se tijekom spuštanja Mesničkom „baš jako osjeti smog“ (Lidija). S Lidijom, ali i s još nekoliko kazivača više sam puta morala prekidati razgovor u Mesničkoj i čekati da automobil odmakne od nas jer se nismo čuli, a naknadnim preslušavanjem snimaka naših razgovora utvrdila sam da je na nekoliko mjesta nemoguće razaznati što pričamo.

Judita voli to što Mesnička „daje suptilni prijelaz“ spuštanju s Gornjeg prema Donjem gradu, te u ulici voli vidjeti „starinske zgrade koje se još drže dobro“: „To mi onako stvara neku ugodu, onako taj neki starinski štih, to volim“. Međutim, trenutni doživljaj dok prolazimo ulicom znatno joj narušava taj *štih*:

„Pogotovo ovako sad kad je prometna i bučna mi baš narušava, jer ja sam baš osjetljiva na zvuk. Može biti i pozitivan i negativan i jako mi može napraviti razliku, i ne volim ovaj promet, volila bih da je zatvoreno više za promet. Ne volim promet. Da je mirno kao ovako sad dok nema nijednog auta bilo bi puno ljepše, odmah se osjeti razlika.“
(Judita)

upisan u kolektivnu svijest Zagreba, a njegova je kuća još jedan primjer konkretnog oblikovanja mjesta pamćenja, pri čemu se u nju izvjesno čak upisuju elementi proizvodnje grada, jer osim kuće kao fizičkog okoliša, na nju je postavljena spomen-ploča se zadržava sjećanje na prošlost i kojim zajednica pamti i njeguje sjećanje na Šenou. Istodobno, kuća bi se mogla promatrati i kao oblikovni element prostora jer su u nju upisani Šenoin život i stvaralaštvo, dakle konkretne prakse i predodžbe.

Primjećuje i da je ulica široka te da se osjeća „lijepa prostranost“ kad nema automobila, a sugovornik Tin primjećuje i govori mi: „Vidiš kak je veliko, gle koliko je tu široko za aute“. To su sjajna opažanja koja ukazuju na nezavidan položaj pješaka u toj ulici. Ne samo da je cesta namijenjena automobilima više nego dvostruko šira od nogostupa s obje strane ulice, već su i dijelovi tih nogostupa nedostupni, kao što je slučaj s par metara nogostupa na istočnoj strani ulice koji su „zabarikadirani“, odnosno zagrađeni u svrhu sigurnosti jer se nalaze u podnožju jedne derutne kuće u raspadnom stanju. Problem je u tome što, ako se Mesničkom spušta prema Ilici, konstrukcijska barikada blokira pješakov pogled na donji dio Mesničke pa je vrlo opasno pokušati zaobići taj dio nogostupa jer pješak pritom mora stupiti na dio ceste na koji ubrzo može stići jureći automobil. Rješenje bi bilo da pješak unaprijed, dok je još nekoliko desetaka metara ispred zagrađenog dijela nogostupa, prijeđe na suprotnu stranu ulice i prema Ilici nastavi nogostupom na zapadnoj strani ulice. Takva potreba za anticipiranjem vlastitog kretanja u javnom prostoru upućuje na zaključak o tome da se stvarne potrebe pješaka u urbanom planiranju grada zanemaruju, osobito kad je riječ o njihovoj sigurnosti prilikom kretanja.⁹³ Bivanjem u Mesničkoj stvara se dojam da ona nije ulica namijenjena pješacima, već primarno automobilima. U prilog toj tvrdnji govori i Judita koja kaže da ona općenito ne voli kad šeće gradom „i moraš se nadvikivat da bi nešto rekao, to je meni grozno, ono volim taj neki mir, tišinu ono da možeš razgovarat ugodno s osobom“ (Judita). Nameće se pitanje koliko učestalo grad i njegovi elementi prisiljavaju ljude da se „nadvikuju“ s urbanim zvukovima tijekom šetnje i razgovora.

Nastavno na Milčecove opažaje, u terenskim prolascima Mesničkom ptice se uistinu nisu čule, a ako ih možda i ima, nadglasane su već spomenutim izrazito neugodnim zvukom jurnjave automobila po kaldrmi. Općenito, spuštanje Mesničkom prema Ilici umnogome podsjeća na Milčecove opažaje, pri čemu se „Osamnaesto stoljeće popelo na postolje“ – kip Andrije Kačića-Miošića koji je „na križanju Mesničke i Ilice i dalje uspravan, iako mu auspuhi danonoćno pljučkaju ravno u lice“ (5A:163). Također, piše Milčec: „Ni ostala se stoljeća pretjerano ne obaziru na gradski smog, iako smog bez predrasuda pljučka i po neorenesansi (pročelje zgrade broj 1) (...), i po ocu hrvatskog romana (...) i po Tingl-tanglu, i po Titušu Brezovačkom (broj 47)...“ (5A:163). I doista, kako iz današnje istraživačke

⁹³ I na široj slici Zagreba, osobito u poslijepotresnom kontekstu, to je izrazito velik problem i to primarno u gradskom središtu. Dio fizičkih barijera na koje pješaci nailaze su privremene, pogotovo kad je riječ o obnavljanju zgrade nakon potresa, no mnoge od tih barijera poprime značajku trajnosti u gradskom prostoru, pri čemu se (ne)sigurnost nameće kao temeljni problem koji je potrebno rješavati, a ne zanemarivati. U tekstu „Kretanje Petrinjskom ulicom u Zagrebu“ istražuju se fizičke prepreke neometanom pješačkom kretanju ulicom u centru grada (Biličić 2021). <https://vizkultura.hr/kretanje-petrinjskom-ulicom-u-zagrebu/>

perspektive pristupiti tome da smog zaista „pljučka“ po pročeljima neorenesansnih i ostalih zgrada te da to čini već desetljećima bez ikakve naznake promjene? Problem gradskog smoga dalekosežan je i ne utječe samo na percepciju pojedinaca kojima se zbog zagađenog zraka umanjuje pozitivan doživljaj mjesta, već utječe i na smanjenje ili nestanak ptica u gradskom okruženju, a nije isključeno i da loša kvaliteta zraka nepovoljno utječe na izgled i propadanje fasada povijesnih zgrada i palača koje su desetljećima izložene negativnom utjecaju jurećih automobila. Milčecov feljton objavljen je 1975. godine, a bez obzira na tako velik vremenski razmak od gotovo punih pet desetljeća, temeljne su impresije i u feljtonu i u življenom iskustvu kazivača izgrađene na temporalnoj opreci nekadašnji doživljaj – sadašnji doživljaj. Milčec tu opreku zasniva na pticama (nekad) i automobilima (u njegovoj sadašnjosti), dok je Davor zasniva na *manjem* broju automobila *nekad* u odnosu na današnji pojačani promet i njemu pripisanu neugodnu buku, a Judita neposredan neugodan doživljaj uspoređuje s ranijim doživljajima koje pamti ugodnijima i bližima zagrebačkom *štihu* koji voli. Usto, sva ta tri *sadašnja* doživljaja obilježena su negativnim predznakom jer su raniji doživljaji i pripovjedaču i kazivačima bili znatno ugodniji i draži. Pri ovome je razmatranju posebno indikativan spomenut dijakronijski aspekt koji za pola stoljeća odjeljuje feljtonistički narativ od suvremenih doživljaja, jer osvještava trajnost problematike prometovanja u povijesnim jezgrama i upućuje na nužnost promjene koja bi potencijalno ponovno poboljšala doživljaj prostora, kao što je, primjerice, dodatno uvođenje pješačkih zona u središte grada.⁹⁴ To je nešto o čemu treba promišljati, a književnost, pritom, kako pokazuje Milčecov feljton, može biti polazištem i pokretačem takvih ideja.

I sugovornica Vesna prilikom šetnje Mesničkom usmjerila se na karakterističnu arhitekturu koju voli te se prisjećala tko je od poznatih osoba živio u ulici i na kojem broju. Njezin je pogled stoga bio usmjeren prema gore: „Onaj prozor je prekrasan, pa mislim pogledati te kuće, arhitektura je fantastična. A gle birc Tingl-tangl, to je isto bilo fora u ono doba“ (Vesna). Kafić Tingl-tangl, koji spominje Milčec u prethodnom citatu, već dugo ne postoji, no Vesna je uočila da se na njegovu nekadašnju mjestu još uvijek nalazi izbljedjeli natpis

⁹⁴ Važno je napomenuti da je aktualna gradska vlast započela uvoditi pješačke zone u središte grada. Do trenutka pisanja teksta provedeni su projekti pješačkih zona Stare Vlaske, Male Martićeve i dijela Masarykove ulice. Gradonačelnik Tomašević rekao je da su koraci „u smjeru vraćanja grada pješacima“. <https://www.zagreb.hr/otvorena-nova-pjesacka-zona-u-masarykovojoj/190656> (pristup: 21. 05. 2024.) Pješačku zonu u Masarykovojoj problematizirao je Saša Šimpraga: https://h-alter.org/planet-zemlja/improvizacija-zvana-masarykova/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR3aCxHPE0q3a4ROb8c53WL7IBxLXD5k8kHUEBLifRiD0OpGIFrFYrssTTw_aem_AXZW-2s52dIAZK-u2-JfscmLpPSQ_O-E9SxFxdkmSZrrWi8tIOD2ARh-f40JXAK0Cb38Gb1vh6uSAyaW1rpm-OQ (pristup: 16. 10. 2023.)

pričvršćen na zid. Time je Vesna u svoj sadašnji doživljaj upisala i jedan trag prošlog korištenja za koji je ona, uz Milčeca, jedina i znala.

Prilikom uronjavanja u prostor i *bivanja u mjestu*, na sličan je način i Davor upisao jedno sjećanje u prostor i time ga pretvorio u mjesto koje za njega ima jedinstveno značenje. Dok stojimo na raskrižju Ilice i Mesničke ulice, u podnožju Kačićeva kipa, zaglušeni bukom automobila koji neumorno jurcaju kaldrmom i tramvajskom prugom, Davor se počinje prisjećati nečega na što ga je ovaj prostor upravo u tom trenutku asociirao:

„Jako sam često tu bio i ovo raskrižje mi je bilo skoro jedno od simbola Zagreba, ne znam zašto. (...) Tipa tamo je bio u Frankopanskoj veliki kiosk, tamo sam kupovao strane časopise. Onda tu ili ovaj Konzum ili Diona, vjerojatnije Diona, tu je bio dućan delikatesa, tu se moglo kupit kaj inače drugdje nije bilo, nije bilo samoposluga, mogao si kupit kavijar, gušćje paštete, šampanjce, to je za ono vrijeme neviđeno bilo. Baš se sjećam da sam jednom dobio neki honorar veliki, a bio sam praktički student, onda sam nešto kupio tu, par fensi stvari ono za doma. Al to, nekak mi je zapravo taj dio bio drag, to mi je tek sad sinulo.“ (Davor)

Davorova uspomena primjer je konkretnog smještanja sjećanja u prostor, koji upućuje na veliku prednost šetajuće etnografije kao metode. Ona potiče sjećanja u hod te tako utječe na stvaranje neposrednog dojma koji znatno dublje zahvaća pojedinačni narativ i u konačnici oblikuje bogat i uronjen doživljaj grada. Davorov primjer potvrđuje naznačenu Caseyjevu odrednicu umještenosti kao točke fuzije jastva, prostora i vremena iz koje proistječe življeno iskustvo.

5.5.2. Dolac i Opatovina

„Sjeverni dio Tržnice, zajedno sa cijelom Opatovinom i njezinim stanovnicima – koji se bune da njihova ulica nije ni ulica, ni tržnica, jer je i ulica i tržnica! – krcat je koještarijama: ne znam da li da jutros kupim austrougarsku forintu, kanarinca, ličke čarape, hasure, vjenčanicu, drvenog tovara, turopoljski lajbek ili rogožar?“ (Milčec 1981:89)

Ovaj Milčecov citat iz feljtona „Zagrebački fileki“ koji tematizira život zagrebačke tržnice⁹⁵ može poslužiti kao dobar uvod u promišljanje o doživljajima Dolca i Opatovine. Najveća i središnja zagrebačka tržnica Dolac otvorena je 1930. godine te otada neprekidno

⁹⁵ Feljton „Zagrebački fileki“ objavljen u zbirci *Zagreb je Zagreb* (1981.) nije zastupljen u književnoj analizi, no poslužio je kao dodatan izvor koji vrijedi uključiti u etnografsku analizu.

djeluje. S južne strane, na koju se dolazi od Jelačićeva trga, prostor tržnice reguliran je „postavom dvaju nizova stuba te središnjom terasom“ (*Zagrebački leksikon*, 156-157), a na njezinu sjevernu stranu nastavlja se Opatovina. Ona je nekadašnje kaptolsko naselje, a danas je ulica koja se proteže od Dolca na sjever te završava perivojem povezanim s Tkalčićevom ulicom (*Zagrebački leksikon*, 147). Mnogi je smatraju produžetkom tržnice jer se u njoj nalaze maleni kiosci na kojima se prodaje odjeća te različiti modni dodaci i praktična pomagala poput kišobrana.

S kazivačima sam se, prema odabranoj istraživačkoj ruti, prošetala čitavim potezom od početka Dolca do završetka Opatovine, a s dvoje njih u tom sam dijelu boravila i duže jer smo kao mjesto održavanja inicijalnih intervjua koji su prethodili šetnji odredili kafić. Davor je odabrao *Kvazar* na Opatovini, a Tin *Kumicu* koja se nalazi u središtu Dolca. Davor voli taj potez jer je tijekom studiranja ondje volio šetati, družiti se i boraviti u kafićima koji su još i danas ondje, baš poput *Kvazara* koji mu je drag otprije. Kroz razgovor je zaključio da bi Opatovina za njega predstavljala čak mjesto koje na određeni način idealizira, jer ga percipira i zamišlja boljim i ljepšim nego što ga u stvarnosti, pred sobom, vidi. Ističe da mu je oduvijek draga te mu je i danas ugodna za boravak, ali „baš da je lijepa nije“. Oboje smo se nasmijali kad smo shvatili da ni pogled iz kafića nije naročito reprezentativan, jer se preko puta *Kvazara* tada nalazilo veliko gradilište, a zatim nam je pogled pao na niz oronulih kioska koji su tog dana bili zatvoreni, a koji vizualno također nisu doprinosili ljepoti vizualnog doživljaja. Davor je zaključio da mu je prostor ugodan „prvenstveno jer nema ljudi“ (Davor). Opatovina je karakterom doista mirnija ulica, na terenu u njoj nije zamijećeno mnogo aktivnosti ni ljudi, a od potonjih su njome češće prolazili turisti nego domaći stanovnici.

Vesni je Opatovina oduvijek „simpatična“ i „super“ joj je arhitektura sa svojim „prekrasnim, autentičnim, starim kućicama“, no na temelju trenutnog doživljaja zaključuje i da je prostor prilično „bezvezan“: „Mislim drag mi je potez, al mislim, kaj, na kaj liči sad trenutno, na niš“. Sjeća se da je na Opatovini „bio neki birc u koji smo volili ići, i tu je bio nekakav šuster pradavno di sam si kupila fora cipele“ (Vesna). Pri analizi doživljaja svih dosadašnjih lokacija primjetno je da kazivači (ali i autori, kako je prethodno naznačeno s Milčecom) svoj trenutni odnos prema lokaciji u znatnoj mjeri uspoređuju s impresijama koje pamte otprije, te na temelju njih najprije nastoje oblikovati sadašnji doživljaj, no potom često shvaćaju da se on ipak razlikuje od prijašnjeg. Pritom je moguće detektirati unutarnje proturječje na mikrorazini njihovih narativa – vole mjesto jer su ga voljeli i prije, a ne zato što ga vole onakvim kakvo je danas. Taj se uvid nameće vrlo relevantnim u promišljanju

suvremenog življenog iskustva, jer njime pojedinac, preko uspomena i emocija koje upisuje u određeni prostor, konstruira mjesto ispunjeno individualnim značenjem te se tako povezuje s njime. Povezanost s mjestom odnosi se na afektivne veze koje ljudi ostvaraju u dodiru s prostorima kojima potom pridaju simbolička značenja na temelju kojih u konačnici oblikuju vlastitu privrženost mjestu (Low 2017:78).

Tin je, s druge strane, rekao: „Za Dolac i Opatovinu ne bih rekao da se išta mijenjalo od mog djetinjstva, bar koliko ja primjećujem“. Osvrnuo se na „trgic“ između Dolca i Opatovine (koji je službeno dio Opatovine) koji mu je „užasan jer je *posh*, to mu nikak ne stoji“. Tin pritom najviše misli na popularan kafić *Harat's Irish Pub* koji je zauzeo veći dio toga prostora. Kafić je vrlo popularan podjednako među građanima i turistima. Potom ističe da „čim uđemo na Opatovinu, znači ova cijela ta ulica nakon trga mi je odlična, jer je ko mali plac, mali svijet za sebe s tim malim bircevima i malim štandićima. Ko produžetak Dolca praktički, ko da nije, nemam uopće osjećaj ko da je odvojeno, nego ovo je samo druga sekcija“ (Tin). Tin, dakle, iskazuje ugodan doživljaj Opatovine koji vidi kao malen, autentičan svijet za sebe a koji je ujedno produžetak tržnice.

Na malenom trgu koji spaja Dolac i Opatovinu prilazim gospođi koja u rano jutro priprema svoj štand s nakitom koji sama izrađuje. Time se bavi iz ljubavi prema baštini te, otkad je stupila u mirovinu, ima vremena posvetiti se prenošenju znanja i vještina svim zainteresiranima pa povremeno održava radionice izrade tradicijskog nakita. Kaže da voli raditi sa svima, ali posebno s turistima kojima prenosi ljubav i znanje o lokalnoj baštini. Rado mi priča o ljubavi koju gaji prema Zagrebu te kaže da ga ne bi mijenjala ni za jedan drugi grad na svijetu.

Judita voli Dolac i svoj doživljaj oblikuje multiosjetilno:

„Volim tu doć, pogotovo ujutro ono kad je sunčano, kad je toplo, kad je šareno, volim tu bit, onako malo se šetat između tih kumica koje prodaju, spuštaju cijene i to, to mi ima neku živost koja mi paše. Jako mi utječe ima li sunca ili ne, skužila sam da mi sunce utječe na ljepši dojam, ali volim i onako zvukovno Dolac, volim taj neki gradski žamor, nekako je dinamičan, veseo, ima života u njemu“. (Judita)

Od vizualnih elemenata Juditi su važni sunce (koje je i taktilan element jer uvjetuje osjet topline) te šarenilo izloženog voća i povrća, suncobrana i ljudi. Na auditivnoj razini, Judita prepoznaje element ugodnoga gradskog žamora koji smatra dinamičnim i veselim. Po njezinome mišljenju, navedeni elementi pridonose životnosti mjesta.

Ugodan žamor koji spominje i Judita bitno je drukčiji od ranije analizirane krajnje neugodne buke u Mesničkoj ulici uzrokovane automobilima. Ovdje, na tržnici, gdje su u fokusu ljudi i njihove interakcije, zvukovi doprinose pozitivnoj i ugodnoj atmosferi, te je gradski žamor u skladu s prostorom i funkcijom tržnice. Vizura iz *Kumice* pokazala se posebno podatnom za osvještavanje multiosjetilnog doživljaja Dolca. Pokraj kafića nalaze se štandovi poznati po prodaji tradicijskih igračaka i drugih rukotvorina te suvenira sa zagrebačkim simbolima. Tina i mene okružuje živahni žamor u kojem, osim lepeta krila golubova, razabiremo razgovor o valuti eura, koja je tada tek uvedena u Hrvatsku pa je to u kontekstu tržnice bila velika novost i siguran povod za razgovor i razmjenu iskustava. Iz susjednog kafića izlazi konobar s dvjema šalicama kave te zatim prilazi dvjema trgovkinjama koje na tržnici stoje svaka za svojim štandom. Prihvaćaju šalice i započinju kraći razgovor s njim. Za to vrijeme, konobarica nam donosi pića i povjerava nam se kako „muku muči“ s dvojnomo valutom. Iskazujemo suosjećanje i još malo čavrljamo. Dok promatramo, slušamo i upijamo okolinu, Tin mi govori: „tu se događaju stvari, tu su novine grada“.⁹⁶ Tinu je *Kumica* jedno od najdražih mjesta u gradu i voli se opuštati promatrajući Dolac i njegove različite ritmove. Dolac je jedino mjesto u gradu na kojemu voli gužvu jer mu je poseban dojam sjediti i promatrati ljude i različita lica, ali i

„kad prestane, kad završi plac pa ga onda čiste mi je isto lijepo za vidjet. Ima neku drukčiju atmosferu. Jednom sam iz *Kumice* gledao zalazak pa onda imaš fino neko narančasto-ljubičasto nebo, pa se sunce obasjava od onih tam krovova, znaš, zapamtiš takve stvari i to ti ostane i tak gledaš onda i pamtiš Zagreb po tim nekim lijepim momentima.“ (Tin)

Ranije spomenuta povezanost s mjestom za Tina se čvrsto oblikovala upravo ovdje na Dolcu. Također, Tin smatra da je funkcija gradske tržnice kao mjesto razmjene robe i susreta jedna od „možda i jačih dimenzija grada“ koja je ujedno uspjela opstati u svim društvenim okolnostima. „Tu se i trži i druži i sve u jednom“, ističe Tin. I Lidija smatra da je primarna funkcija Dolca kao tržnice ostala načelno ista, ali ističe da je sada, posljednjih godina, tome pridodana još jedna funkcija, a to je turistička:

⁹⁶U kontekstu Dolca kao novina grada upućujem na interesantan članak koji na sličan način zahvaća promatranje i oslušivanje Dolca – razgovora u *bircevima*, zapažanja njegova šarma i drugih elemenata. Autor članka piše: „Na tržnicama je dovoljna i bazična etnografska gesta – prizori i protagonisti prepušteni oku i uhu promatrača bez dodatnih intervencija – kako bi se obilje autentičnog sadržaja naprosto prelilo u vječni i originalni arhivski materijal. U svjedočanstvo o jednom prostoru u jednom vremenu“. Autor: Hajrudin Hromadžić, Portal Novosti. <https://www.portalnovosti.com/fragmenti-grada-dolac> (pristup: 15. 04. 2024.)

„(...) jer mislim da je Dolac jako popularno odredište za turiste, u smislu tak nekakvog jedinstvenog lokalnog iskustva, ja sam isto osoba koja bi rekla nekome tko dođe u Zagreb 'odi svakako na tržnicu'. I znam da se plac često pojavljuje u nekakvim turističkim prospektima, reklamama i to, tako da mislim da je to zapravo nekakva funkcija koja je dodana, a opet ipak to mjesto i dalje služi za kupovinu namirnica, tako da je s te strane isto“. (Lidija)

Turistička dimenzija tržnice suvremena je pojava koja je danas često i sastavnim dijelom promoviranja i brendiranja kulturnog identiteta, a kao primjer toga može poslužiti projekt *PLACe Market*, „nacionalni projekt turističke revitalizacije tržnica noću“ kojemu je cilj revitalizirati tržnice kao mjesta druženja i okupljanja izvan njihova radnog vremena.⁹⁷ U Zagrebu se projekt odvija u suradnji s Gradom i Tržnicama Zagreb i održava se na Dolcu po ustaljenom rasporedu petkom u večernjim satima, te kao takav uspijeva održati ideju revitalizacije, no njegova je ideja istodobno problematična uzme li se u obzir da posve isključuje određene društvene grupe. Etnografskim istraživanjem lokacija poput tržnice postavljaju se pitanja o njezinu korištenju – primjerice, je li u kontekstu korištenja tržnice kao *PLACe Marketa* nekima ondje ugodno, a osjećaju li se neki isključeno (usp. Low 2017:3). Ovakav se tip projekta koji se odvija u javnom prostoru temelji istodobno na proizvodnim i oblikovnim elementima i razvidno je da su oni međusobno neodvojivi i komplementarni – organizaciju projekta podržava i potpomaže Grad kroz svoje politike i samim time utječe na mogućnosti budućih transformacija prostora koji će se oblikovati društvenim praksama (usp. Low 2017:34) u vidu okupljanja, provođenja određenog vremena ondje te potrošnje. Ipak, budući da se navedeno *druženje* i *okupljanje* u ovome projektu odvijaju kroz ponudu hrane i pića koji su cjenovno dostupni samo dobrostojećim posjetiteljima, istraživanje upućuje na to da ovakav tip revitalizacije apsolutno nije uključiv, a usto zbog svojeg elitnijeg karaktera ne odražava autentičnu atmosferu i karakter Dolca kao tržnice koja ima dugu povijest i koja je dostupna svima.⁹⁸

⁹⁷ <https://www.placemarket.hr/> (pristup: 15. 04. 2024.) Projekt je započeo 2023. godine na inicijativu dvoje privatnih poduzetnika koji su se takvim idejama susretali na tržnicama diljem svijeta, pa im je želja bila na sličan način revitalizirati tržnicu u Zagrebu i Splitu. https://www.telegram.hr/super1/life/_placemarket/ (pristup: 22. 05. 2024.)

⁹⁸ *PLACe market* i drugi primjeri sličnih manifestacija u javnom prostoru, s naglaskom na one čija se ponuda temelji na prodaji i konzumaciji hrane i pića, čine se gotovo karakterističnima, ili barem simptomatičnima, za ideologiju neoliberalnog kapitalizma i potrošačkog društva, pri čemu mi se čini da se javlja tvrdokoran paradoks – te se manifestacije obično organiziraju s ciljem obogaćivanja ponude i sadržaja za stanovnike i turiste, a često i u svrhu revitalizacije javnoga gradskog prostora, no zapravo se ispod površine takvog tipa društvene proizvodnje odvijaju potpuno suprotni procesi, kao što su isključivanje pojedinih socijalnih grupa,

Spomenimo još suprotan primjer pokušaja revitalizacije tržnice. Još 2021. inicijativa *Ipostozagrad* naglasila je da već desetak godina nastoje pogurati prijedlog da tržnice u Zagrebu dobiju funkciju izvan radnog vremena, iznijevši konkretne smjernice poput toga da Dolac dobije „Zagorkin sajam knjiga, stripova i nosača zvuka“.⁹⁹ Taj i drugi raznoliki prijedlozi koje je moguće vidjeti na njihovoj Facebook stranici¹⁰⁰ mnogo su pristupačniji i potencijalno društveno uključiviji. Tijekom 2022. i 2023. neki su se od njih počeli povremeno održavati, poput sajma na Dolcu, ali do danas, barem zasad, nisu trajnije zaživjeli, a posjećenost je bila znatno i neusporedivo manja od elitnijeg okupljanja u sklopu *PLACe Marketa*. Pri budućim promišljanjima grada vrijedilo bi ispitati interes građana i njihove vizije o revitalizaciji Dolca, ali i drugih gradskih prostora, kako bi se i gradski projekti ali i neprofitne inicijative vezane uz revitalizaciju Zagreba mogle usmjeriti na konkretne prijedloge, želje i mogućnosti stanovnika i korisnika tih prostora.

6. Zaključak

„Zagreb je sretan grad“, napisala je 1967. godine povjesničarka umjetnosti Lelja Dobronić u knjižici *Vodič po Gornjem gradu*. Gotovo šest desetljeća kasnije, stječe se dojam da bi malo tko danas iznio tako smjelo i jednoznačnu tvrdnju. Promišljanje o Zagrebu kao sretnome gradu u suvremenome se ozračju pretvara u kompleksnu i višeslojnu potragu za odgovorima na brojna pitanja koja postavljamo ne tek kao istraživači, nego i kao građani, sudionici gradskoga života koji u njegovu svakodnevicu upisujemo vlastiti odnos prema gradu. Kako piše folkloristkinja Ljiljana Marks u djelu *Zagreb u pričama i predajama* (2020), „Zagreb je otvorena nedovršena knjiga raznolikih priča“, ističući pritom da joj se osobno čini „da će se u nekoj budućnosti grad omjeravati vremenskim odsječcima od potresa do potresa“ (Marks 2020:34). Možda je stoga i moje etnografsko pozicioniranje te uokvirivanje istraživanja u razdoblje nakon potresa nehotice bilo uvjetovano sličnim promišljanjima, ali i razlog zbog kojega sam isprva uvidjela potencijal za ravnopravno

produblivanje klasnih razlika, pa čak i svojevrсно getoiziranje (usp. Low 2017:38-40). Više o nekim drugim primjerima manifestacija u Zagrebu v. npr. Gulin Zrnčić i Škrbić Alempijević 2019.

⁹⁹ Za razliku od *PLACe marketa* koji, osim što prodaje hranu, nema mnogo veze s autentičnom atmosferom Dolca kao tržnice, naziv sajma knjiga izravno upisuje Mariju Jurić Zagorku u prostor Dolca, što je vrlo važno jer je Zagorka živjela na Dolcu u stanu na broju 8, u kojem se danas nalazi i djeluje Memorijalni stan Marije Jurić Zagorkine, kao projekt Centra za ženske studije koji čuva i promiče autoričinu baštinu. Uz stan kao postojeće mjesto pamćenja, pridavanjem Zagorkina imena sajmu i tržni prostor Dolca postaje *locus*, mjesto pamćenja Zagorkine, njezina života i stvaralaštva. <https://zagorka.net/> (pristup: 21. 05. 2024.)

¹⁰⁰ <https://www.facebook.com/1postozagrad/posts/pfbid0fC9LfqUHNvGr3FD6ad2deU4oKqonF1G3UpUEVAY7uz7mUEXLj8DAbPPaThWpRfKMI> (pristup: 17. 04. 2024.)

sagledavanje književnih, feljtonističkih narativa s jedne strane, i svakodnevnog pričanja o gradu i življenom iskustvu s druge strane. Suvremeno shvaćanje feljtona kao tip nefikcionalne proze opredijeljeno je između književnosti i novinarstva, pa se upravo ta značajka, kojom stroge granice književnosti postaju propusne i feljton djelomično izlazi iz strogo zadanog žanra, pokazala pogodnom točkom za znanstveni pokušaj ispreplitanja književne analize i analize življenoga iskustva.

Polazeći od interdisciplinarnih područja etnologije i kulturne antropologije te komparativne književnosti i oslanjajući se na teorijske postavke urbane i književne antropologije, cilj je rada bio istražiti, analizirati i protumačiti odnos feljtonističkoga prikaza i poimanja grada Zagreba te suvremenog doživljaja određenih zagrebačkih lokacija i okolnosti. Prvi dio rada temeljio se na književnoj analizi tekstova petero hrvatskih autora u čijim sam tekstovima koji tematiziraju Zagreb uočila primarno po jedan aspekt centra grada pogodan za analizu doživljaja grada: potres, prosvjed, ambivalencije, siromaštvo i multiosjetilnost. Potom su, u drugome dijelu rada, isti aspekti istraženi u etnografskoj analizi kojom su se primarno zahvatila življena iskustva petero kazivača. Neminovno je da je ovim istraživanjem zahvaćen samo malen dio priča o Zagrebu i njegovu življenju iskustvu, no time se nastojalo ukazati na neospornu vrijednost i jedinstvenost svakog od pojedinačnih iskaza i doživljaja grada, kako u pisanoj, feljtonističkoj formi, tako i u usmenom pričanju o gradu. Takav tip jedinstvenosti izričaja i doživljaja omogućava da se u analizu tekstualnih i usmenih narativa pripusti dijalog, odnosno višeglasje, a to se u radu pratilo na razini uspostavljanja nekoliko različitih odnosa koje bih, možda, doduše, ponešto provizorno, ali s osobnom mišlju da jasno proizlaze iz cjelokupnog rada, izdvojila na sljedeći način: autor – pripovjedač – grad, autor kao etnograf – pripovjedač kao kazivač, autor – čitatelj; kazivač – grad, kazivač-čitatelj – feljtonistički tekst, i naposljetku, dodala bih, antropolog(inja) kao istraživač(ica) – tekst kao krajnji proizvod.

Upravo je takvo polifonijsko tkanje, odnosno premrežavanje i komuniciranje višestrukih razina glasova, omogućilo da se temi doživljaja grada pristupi interdisciplinarno i to na točki dodira i sjecištima urbane i književne antropologije kojima je krajnji predmet istraživanja jednak – kultura. Svaki je (književni) tekst i „dio kulture i djelo kulture“ pa je potpuno jasno da su svi autori u analiziranim tekstovima „dokumentirali život svog vremena, svoje okoline i kulturnog, političkog, povijesnog i društvenog konteksta“ (Gulin 1996:152-153). Baš kao što „Držić zaista gradi svoj opus na postojećim realitetima (društvenom, jezičnom, gospodarskom, prostornom)“ (*ibid.*: 153), i autori feljtona grade *svoj grad* na postojećim

realitetima vremensko-prostornog okvira doba i konteksta u kojemu su živjeli i stvarali. Istovremeno, i pojedinci pričanjem o gradu izgrađuju vlastiti grad, pa sve te različite imaginacije grada supostoje kao stvarne i zamišljene, pri čemu se odvija transpozicija realiteta u fikciju (*ibid.*). Kako se i pokazalo, „grad je zamišljen i mnogobrojan, pošto svaki pisac stvara svoju viziju grada, nastanjuje ga svojim likovima (...) grad tako postoji i u knjigama, kroz opisivanje autora i tumačenje čitalaca. Prvi, stvaran grad, ne može bez drugog, zamišljenog, i obrnuto” (Lipovšek, 2015:32-33 prema Resanović 2022:145).

Književnostilističkom analizom odabranih književnih tekstova istražile su se sadržajne, stilske i retoričke odrednice djelâ, s naglaskom na analizu doživljajnih aspekata grada. Analitičkim ispreplitanjem suvremenih življenih iskustava s tekstualnim citatima utvrdilo se da odabrani književni tekstovi komuniciraju sa suvremenosti te se ukazalo na određene podudarnosti, aktualnosti i osobito relevantnosti doživljaja (kao, primjerice, iznimno važne ambivalencije doživljaja kod Matoša i svih kazivača) u tim dvama različitim korpusima građe. Istraživanjem se, stoga, nastojalo ukazati na postojanje čvrstih veza između književnosti i gradske stvarnosti koje mogu biti „mnogostruke jer gradovi svoju osobenost mogu dugovati slikama stvorenim u književnim delima, književnim junacima, piscima koji su u njima živeli i stvarali, kao i književnim događajima koji se u gradu odvijaju“ (Resanović 2022:148). Autori zastupljeni u književnoj analizi odreda su kanonski pa su kao pisci koji su u Zagrebu živjeli i o Zagrebu pisali znatno utjecali i na njegov identitet: „Identitet grada mogu formirati i pozitivne i negativne slike grada iz književnosti, koje zajedno određuju njegov specifični karakter“, pri čemu se radi „o kompleksnim i nijansiranim književnim prikazima i fizičkog izgleda grada i svakodnevnog života koji se u njemu odvija“ (*ibid.*: 145). Književno- i urbanoantropološkim pristupom istraživanju pokazalo se da je književnost u interakciji s različitim društvenim i gradskim procesima te da se između književnosti i grada uspostavlja dijalog podlozan različitim interpretacijama i preoznačavanjima, jer književnost može istovremeno s jedne strane predstavljati „odraz grada“, a s druge strane imati „simboličku moć da afirmiš[e] jednu sliku grada i time utič[e] na njega (*ibid.*). Na taj se način uspostavlja još jedna urbana odrednica feljtona kao književnog teksta – njihovi autori istodobno i proizvode (trajno *zapisuju*) i oblikuju (trajno *upisuju*) grad te tako sudjeluju u stvaranju kolektivnog pamćenja zajednice. Književnoumjetnički iskazano, moglo bi se zaključiti da se između Matoševih gornjogradskih veduta i Milčecova udomaćenog velegradskog podzemlja smjestio „bijeli grad Zagreb“, grad koji je istodobno zamišljen i stvaran te koji se neprekidno transformira kroz pisane i usmene priče njegovih stanovnika.

Istodobno, uviđa se da čak i predodžbe o življenom iskustvu koje proizlaze iz individualnog i kolektivnog pamćenja, osim što ga oblikuju, ujedno i proizvode grad. To se uočava na primjeru kazivanja o promjenama u individualnome doživljavanju grada koje nisu nimalo bezazlene i koje se ističu kao jedno od ključnih problemskih središta etnografske analize u ovome radu. Analiza je pokazala da prošla iskustva znatno utječu na današnje poimanje grada, ali ta prošlost uvjetuje da se sadašnjosti prilazi sa značajnim unutarnjim proturječjima pojedinačnih doživljaja grada. Konkretno, koliko god kazivači vole Zagreb kao grad s kojim su čitav život u višeslojnom dodiru, ta se emotivna vezanost u većini slučajeva umješta u prošlost, u prethodna iskustva i naracije te u pamćenje ranijih doživljaja. Kazivanja svjedoče o drastičnoj promjeni koja se očituje u trenutku kad pojedinci *bivanjem u mjestu* i neposrednim prolaskom istraživanim lokacijama počinju osvještavati sadašnji, izmijenjeni odnos prema Zagrebu u obliku poimanja njegova fizičkog okoliša, materijalnosti i multiosjetilnosti. Temeljna privrženost Zagrebu pritom je i dalje prisutna, no prevladavajući su obrasci sada svjesnost o nemalom broju neugodnih doživljaja u javnom prostoru (ne, dakako, u svim slučajevima), nevoljkost da se grad uopće posjeti ili pak izostanak želje da se u njemu živi. Potonja je želja prisutna samo kod dvoje kazivača koje danas više *ne* žive u Zagrebu i iz čijih narativa proizlazi da se znatan udio današnjih doživljaja grada formira u okviru doživljaja koje pamte iz prošlosti, te ih samim time idealiziraju. Razlog zbog kojega se ovi uvidi mogu podvesti pod tip društvene proizvodnje prostora proizlazi iz političkih, ekonomskih i društvenih razloga koji su, posredno ili neposredno, u pozadini svakog pojedinačnog doživljaja grada (usp. Low 2017:36-39).

S obzirom na to, kao i na izneseni zaključak o tome da (kanonski) autori sudjeluju u oblikovanju kolektivnoga pamćenja grada, potrebno je još jednom naglasiti važnost fenomena prošlosti kao jednog od ključnih uvida koji ishode iz etnografske analize pojedinačnih narativa. Kod svih je kazivača, dakle, doživljaj fenomena grada, kakvim ga poimaju na individualnoj razini, najčešće usidren čvrsto u prošlosti, kako na razini vlastite iskustvene prošlosti koju postavljaju u odnos sa sadašnjošću, tako i na razini kolektivnog pamćenja koje oblikuju autori tekstova kao književnici. Potonje se u radu promatralo kroz element koji se više puta pojavljivao u iskazima većine kazivača – čitateljsko iskustvo. Ono je do izražaja dolazilo povremenim samoinicijativnim referiranjem na književna djela (npr. Davorov spomen *Sajma taštine* u kontekstu doživljaja Tkalčićeve i Lidijina predodžba *Kožarske* kao podloge za naturalistički roman), zatim konkretnim prisjećanjem na to koliko je rano čitateljsko iskustvo utjecalo na poimanje Zagreba (Juditin doživljaj dječjeg romana

Nade Iveljić ili Davorov *pogled provincijskog dječarca*), komentiranjem otprije usvojenog znanja o životu i djelu određenih autora (npr. Vesnino poznavanje Matoševa pisanja o Parizu i Veneciji), ili pak istraživačkom zamolbom da se komentiraju citati nekih od autora i poistovjećivanjem vlastitog iskustva s određenim književnim iskustvom. Sve te predodžbe, pripovijesti, iskustva i prakse oblikuju i simbolički transformiraju grad u sadašnjosti i pretvaraju ga u mjesta ispunjena najrazličitijim značenjima koja upućuju na značajku heterogenosti grada kao fenomena.

Posljednje pitanje koje sam uputila svim svojim kazivačima bilo je da mi u jednoj rečenici sažmu što čini *njihov* Zagreb – baš kao što je svaki autor ispisivao vlastite slike i doživljaje grada, tako je i svaki kazivač tijekom naših opsežnih razgovora imaginirao vlastiti Zagreb. Augustu Šenoi „njegov je Zagreb bio njegov mikrokozmos“ u kojemu je vidio mnogo više od samo rodnoga grada (Jelčić 2004:217). Kako navodi Jelčić, *šenoinski* osjećaj za realističko motrenje životne stvarnosti u njegovim se djelima uvijek isprepliće s bogatstvom pjesničke imaginacije i gotovo romantičarskim opijevanjem i imaginiranjem teme o kojoj piše, u ovome slučaju Zagreba (*ibid.*: 221-230). Za Zagorku je u analiziranim dijelovima *Neznane junakinje* Zagreb simbol ženskog otpora prema političkome i povijesnome trenutku, a značaj tog otpora nastoji posredovati pisanom riječju kako bi potaknula buduće generacije na jednako odlučnu borbu. Za Matoša je Zagreb uvijek bio i ostao prostorom silnih ambivalencija i unutrašnjih previranja kojima ga je taj grad čitavoga života i odbijao i privlačio. Krleža se dotiče druge strane „bijeloga grada Zagreba“ i na sebe preuzima glas onih koji su nevidljivi i zaboravljeni te u njihovo ime upućuje vapaj društvu. Zvonimir Milčec o Zagrebu piše kao zaljubljenik u svoj grad i sve njegove aspekte – ljude, mjesta, razgovore, događaje, uspomene.

Za četiri od pet kazivača odgovor je bio povezan s prošlošću, čime se još jednom, na samome kraju ovoga rada, ocrta bitan zaključak o tome da je doživljaj Zagreba u suvremenom življenom iskustvu umnogome umješten u prošlost. Kazivač Davor isprva je rekao da njegov Zagreb više ne postoji, no nakon kraćeg promišljanja zaključio je da mu je Zagreb ipak i dalje središte kulture, u barem približnom smislu u kojemu je za njega grad to i prije bio. Za Lidiju, njezin je Zagreb „šetnja gradom uz neke najdraže vizure i mjesta“. Za Juditu, najmlađu kazivačicu u ovoj etnografiji, Zagreb je sadržan upravo u naoko izgubljenome duhu Zagreba – ona ga, posjećujući drage joj lokacije, još uvijek može prizvati i doživjeti, te iznova proživjeti atmosferu, ugodnu toplinu i uglađenost starinskoga zagrebačkog duha o kojima je toliko čitala. Vesna je istaknula da je njezin Zagreb ostao u

prošlosti te da kao takav više ne postoji, pa mu se može vraćati samo u uspomenama. Naposljetku, Tin je odgovorio ovako:

„Moj Zagreb su moja sjećanja“.

„I Kumica“, nadodala sam dok smo se po završetku jednog od naših razgovora dizali od stola tog oboma nam dragog kafića na Dolcu.

„I Kumica“, spremno je prihvatio Tin.

7. Literatura

I – Korpus književnih tekstova

JURIĆ ZAGORKA, Marija. 1939. *Neznana junakinja hrvatskog naroda*. Zagreb: Tisak tipografije. **OZNAKA 2A, 2B, 2C**

KRLEŽA, Miroslav. 1981. „Kako stanuje sirotinja u Zagrebu“. U: *Dnevnik. 1918-22: davni dani II*. Zagreb: Mladost, str. 403-408. **OZNAKA 4A**

MATOŠ, Antun Gustav. 1973., V. „Zagreb i Zagrebi“. *Pjesme. Pečalba. U: Sabrana djela*, sv. V. Zagreb: Mladost, str. 175-180. **OZNAKA 3A**

MILČEC, Zvonimir. 1975. „Kamo su odletjele ptice?“, „I pod zemljom sam se udomaćil“. *Pozdravi doma: ZG feljtoni*. Zagreb: Znanje, str. 162-163, 224-227. **OZNAKA 5A, 5B**

MILČEC, Zvonimir. 1981. „I Zagreb se tu dogodio“. *Zagreb je Zagreb*. Zagreb: Naklada autora, str. 23-27, 29-32. **OZNAKA 5C**

MILČEC, Zvonimir. 1985. „Klupice na trgu“. *ZGode: Sentimentalni vodič kroz Zagreb*. Zagreb: Mladost, str. 21-23. **OZNAKA 5D**

ŠENOA, August. 1964. *Zagrebulje*. U: *Sabrana djela Augusta Šenoae*, knjiga IX. Zagreb: Znanje, str. 498-511. **OZNAKA 1A, 1B, 1C**

II

ASSMAN, Jan. *Kultura sjećanja*. 2006. U: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 45-77.

BAGARIĆ, Petar. 2011. „Razum i osjetila: fenomenološke tendencije antropologije osjetila“. *Narodna umjetnost* 48/2:83-94.

BAGARIĆ, Petar. 2013. „Fenomenološki senzualizam i etnografski teren: posljedice primjene fenomenoloških koncepata na antropološko znanje“. *Narodna umjetnost* 50/2:33-46.

BAGIĆ, Krešimir. 2012. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.

BAHTIN, Mihail. 2019. *Problemi poetike Dostojevskog*. Novi Sad: Akademska knjiga.

BENČIĆ, Živa i Dunja FALIŠEVAC, ur. 2006. *Čovjek, prostor, vrijeme: književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*. Zagreb: Disput.

BILIĆ, Josip i Hrvoje IVANKOVIĆ, ur. 2006. *Zagrebački leksikon: A-LJ i M-Ž*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

BILIČIĆ, Lea. 2022. „Kretanje Petrinjskom ulicom u Zagrebu“. *Portal Vizkultura: Kako misliti urbanizam i javni prostor*. <https://vizkultura.hr/kretanje-petrinjskom-ulicom-u-zagrebu/>

BILIČIĆ, Lea. 2023. „(De)konstrukcija centra grada Zagreba: promjene u obrascima pješackoga kretanja uslijed potresa i pandemije“. *Antropološki almanah*, 5/1:8-23. <https://ksaprometheus.ffzg.unizg.hr/?3d-flip-book=aa5>

BJELČEVIĆ, Aleksandar. 2020. „Književna interpretacija: rasprava između intencionalizma i antiintencionalizma“. *Umjetnost riječi*, LXIV/3–4:205-228.

CASEY, Edward S. 1996. “How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena”. U: *Senses of Place*. Steven Feld i Keith H. Basso, ur. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 13–52.

COMPAGNON, Antoine. 2007. *Demon teorije*. Zagreb: AGM.

ČALE FELDMAN, Lada. 2001. *Euridikini osvrti*. Zagreb: Naklada MD – Centar za ženske studije.

- ČALE FELDMAN, Lada. 2006. "Znanost, prostor, vrijeme: obrisi (hrvatske) književne antropologije". U: *Čovjek, prostor, vrijeme: književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*. Zagreb: Disput, 13-32.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna et al. 2006. "Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja". U: *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 7–43.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ, ur. 2013: *Hrvatska svakodnevica: Etnografije vremena i prostora*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.
- ČUIĆ, Stjepan. 2014. „Čitao je Zagreb kao lijepu knjigu“. *Vijenac*, 526. <https://www.matica.hr/vijenac/526/citao-je-zagreb-kao-lijepu-knjigu-23187/>
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2020. „Organizacija obnove Zagreba nakon potresa 1880. godine“. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 28/2(60):268-283.
- DE CERTAU, Michel. 2003. *Invencija svakodnevice*. Zagreb: Naklada MD.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1967. *Vodič po Gornjem gradu: Zagreb*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- GOFMAN, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- FLAKER, Aleksandar. 1999. *Književne vedute*. Zagreb: Matica hrvatska.
- FRYKMAN Jonas i Nils GILJE, ur. 2003. *Being There: New Perspectives on Phenomenology and The Analysis of Culture*. Falun: Nordic Academic Press.
- GALIĆ, Goran. 2020. „Šenoine Zagrebulje i začeci hrvatskoga feljtona“. *Kolo*, 1. <https://www.matica.hr/kolo/603/senoine-zagrebulje-i-zaceci-hrvatskoga-feljtona-30178/>
- GEERTZ, Clifford. 1973. *The Interpretation of Culture*. New York: Basic Books.
- GRDEŠIĆ, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*. Zagreb: Leykam international.
- GUILLORY, John David. 2022. *Professing Criticism: Essays on the Organization of Literary Studies*. Chicago: University of Chicago Press.

GULIN, Valentina. 1996. „Antropološka vizura povijesti: Držičev Dubrovnik“. *Etnološka tribina* 19, 151-169.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006a. „Domaće, vlastito i osobno. Autokulturna defamilijarizacija“. U: *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 73–91.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006b. „Antropološka istraživanja grada“. U: *Promišljanje grada Studije iz nove urbane antropologije*. Setha Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika: Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Jesenski i Turk.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2013. „Nema alternative“(?): urbane promjene u Zagrebu na prijelazu stoljeća. *Hrvatska svakodnevnica – etnografije vremena i prostora*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: IEF.

GULIN ZRNIĆ, Valentina i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2019. *Grad kao susret*. Zagreb: HED i IEF.

HAWKESWORTH, Celia. 2006. „Vrijeme i mjesto u djelima Dubravke Ugrešić“. U: *Čovjek, prostor, vrijeme: književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac, 431-443. Zagreb: Disput.

HEKA, Ladislav. 2016. „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje“. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 16/1:199-226.

HOFMAN, Igor i Tomislav ŠAKIĆ. 2015. *Leksikon Antuna Gustava Matoša*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

JELČIĆ, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 2014. „Matoš i Zagreb“. *Kolo*, 3. <https://www.matica.hr/kolo/435/matos-i-zagreb-24013/>

LACHMANN, Renate. 2002. *Phantasia, Memoria, Rhetorica*. Zagreb: Matica hrvatska.

- LACHMANN, Renate. 2010. „Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature“. U: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning. Berlin: De Gruyter, 301-310.
- LARUFFA, Francesco i Rory HEARNE. 2023. „Towards a post-neoliberal social policy: capabilities, human rights and social empowerment“. *Critical Policy Studies*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/19460171.2023.2232432>
- LOW, Setha, ur. 2006. *Promišljanje grada: Studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- LOW, Setha. 2017. *Spatializing Culture. The ethnography of space and place*. London – New York: Routledge.
- MARJANIĆ, Suzana. 2020. „Antropologija siromaštva u književnim svjetovima Vjenceslava Novaka i Krležinim socijalnim feljtonima“. U: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*. 47/1: 147-164.
- MARKS, Ljiljana. 2020. *Zagreb u pričama i predajama: A sad je li to istina ili nije, ja to ne znam*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- MAROEVIĆ, Ivo. 2007. *O Zagrebu usput i s razlogom: izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970.-2005.)*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti. https://www.ipu.hr/content/knjige/Ivo-Maroevic_O-Zagrebu-usput-i-s-razlogom_IPU_2007_ISBN-978-953-6106-61-5.pdf
- McFARLAND, Rob. 2015. „Vienna's Feuilletons from 42nd Street: Culture and Civilization in Ann Tizia Leitich's *Amerika, du hast es besser* (1926)“. Brigham Young University.
- McQUEEN, Kate. 2018. „Literary Journalism in Fin-de-Siècle Vienna: A Cultural Tradition of Newspapers“. *Literary Journalism*, vol. 12/2:17-18.
- MESIĆ, Hrvoje. 2022. *Baština, emocija, identitet*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MILČEC, Zvonimir. 1981. „Zagrebački fileki“. U: *Zagreb je Zagreb*. Zagreb: Naklada autora, 83-89.
- MILČEC ZVONIMIR. 1981. „Koliko je, dakle, sati?“ U: *Zagreb je Zagreb*. Zagreb: Naklada autora, 17-23.

NEMEC, Krešimir. 2010. *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2008. „Neznana prvakinja povijesti žena u Hrvatskoj“. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke. Radovi sa znanstvenog skupa Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe održanog 30. 11. i 1. 12. 2007. u Zagrebu u okviru Dana Marije Jurić Zagorka*, ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec, Zagreb: Centar za ženske studije, 45-60.

ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. 2012. „Matoševe metropole – Matoševe provincije“. *Književna smotra*, časopis za svjetsku književnost, Godište XLIV, broj 163 (1).

PINK, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: SAGE Publications Ltd.

PLETENAC, Tomislav. 2021. *Kako Zagreb izranja iz sna: stvaranje postsocijalističkog grada*. Zagreb: Naklada Ljevak.

POTKONJAK, Sanja. 2006. „PRIKAZ: Etnologija bliskoga, Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2006., 337 str. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 43/2, 189-192.

POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: HED Biblioteka i FF Press.

POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2003. „Bodily experiences and community-creating implications of transnational travel“. U: *Being There. New Perspectives on Phenomenology and The Analysis of Culture*, ur. Jonas Frykman i Nils Gilje. Falun: Nordic Academic Press, str. 53-77.

PRATO, Giuliana B. i Italo PARDO. 2013. „Urban Anthropology“. *Urbanities*, 3/2:80-100.

RAFOLT, Leo. 2009. *Drugo lice drugosti*. Zagreb: Disput.

RAPPORT, Nigel. 1994. *The Prose and the Passion: Anthropology, Literature, and the Writing of E. M. Forster*. Manchester, UK: Manchester Univ. Press.

RESANOVIĆ, Milica. 2022. „Književna sfera kao izvorište identiteta grada“. *Sociologija i prostor*, 60/1(223): 133-153.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- SABLIĆ TOMIĆ, Helena i Tatjana ILEŠ. 2011. „Grad između pamćenja i zaborava“. U: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 37/1:303-322.
- SEPPI, Ruth Kirsten. 2003. „Viennese Feuilleton During the Early 1920s: Description and Analysis of Bertha Pauli's Biographical Sketches as Contributions to a Literary Genre“. *Undergraduate Honors Thesis*. Brigham Young University.
- SOLAR, Milivoj. 2005. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- SVIRČIĆ GOTOVAC, Anđelina. 2011. „Aspekti ugroženih javnih prostora“. U: *Mjesto, nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 303-316.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Sanja POTKONJAK i Tihana RUBIĆ. 2016. *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: FF Press i HED Biblioteka.
- TKALČIĆ SIMETIĆ, Mirna. 2015. *Hrelić – antropologija prijepornog mjesta*. Zagreb: HED biblioteka.
- TUŠEK-ŠIMUNOVIĆ, Miroslava. 1986. „Hrvatska feljtonistika do Šenoe“. *Croatica* 17(24-25):76-110.
- UROŠEVIĆ, Nataša. 2012. „Feljtonistički i putopisni diskurs u publicistici Mije Mirkovića/Mate Balote“. *Fluminensia*, 24/2:21-31.
- WILES, Ellen. 2018. „Three branches of literary anthropology: Sources, styles, subject matter“. *Ethnography*, 0(00):1-16.
- ZEKIĆ, Jasenko. 2007. „Univerzijada '87. – drugi ilirski preporod“. *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2:299-318.
- ZLATAR, Andrea. 2008. *Prostor grada, prostor kulture: Eseji iz kulturne politike*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ZLATAR, Jelena. 2011. „Utjecaj trgovačkih centara (kao nemjesta) u Zagrebu na nestajanje javnog prostora“. U: *Mjesto, nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 317-331.

ŽUNIĆ, Alen i Nikola MATUHINA. 2012. „Povijesni trgovi grada Zagreba nastali do 1918. Prostorna geneza i urbanističke odlike“. *Prostor*, God. 20, 1/43:88-105.

7.1. Izvori

feljton. *Hrvatska književna enciklopedija*. 2010. 1: A-GI: 525-527.

feljton. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19198> (posljednji pristup: 28. 05. 2023.)

fenomen. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19236> (posljednji pristup: 23. 06. 2023.)

Milčec, Zvonimir. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40829> (posljednji pristup: 24. 07. 2023.)

neoapsolutizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43365> (posljednji pristup: 21. 06. 2023.)

dijakronija. *Hrvatski jezični portal*. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1dnXRU%3D (posljednji pristup: 16. 05. 2023.)

Le Journal des Débats, <https://www.britannica.com/topic/Le-Journal-des-Debats> (posljednji pristup: 20. 12. 2022.)

Fin de siècle, <https://www.britannica.com/art/fin-de-siecle-style> (posljednji pristup: 24. 12. 2022.)

simbolizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56000> (posljednji pristup: 24. 12. 2022.)

spleen. *Proleksis enciklopedija*. <https://proleksis.lzmk.hr/46563/> (posljednji pristup: 15. 05. 2023.)

„O flanerizmu“. *Prometej*. <http://www.prometej.ba/clanak/kultura/fotografija/o-flanerizmu-4420> (posljednji pristup: 07. 06. 2023.)

„Baudelaire, Benjamin and the Birth of the Flâneur“. *Psychogeographic Review*.
<https://psychogeographicreview.com/ baudelaire-benjamin-and-the-birth-of-the-flaneur/>
(posljednji pristup: 07. 06. 2023.)

sjećanje. *Struna*. <http://struna.ihj.hr/naziv/sjecanje/24742/> (posljednji pristup: 12. 07. 2023.)

<https://www.telegram.hr/zivot/divni-ljudi-iz-centra-zagreba-udruzili-su-se-i-napravili-ulicna-sklonista-za-macke-ovo-je-njihova-prica/> (posljednji pristup: 20. 07. 2023.)

novine. *Krležijana*. <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1947> (posljednji pristup: 24. 07. 2023.)

Projekt Ilica, <https://projektilica.com/o-projektu-2019/> (posljednji pristup: 17. 08. 2023.)

Importanne centar, <https://importannecentar.hr/o-nama/> (posljednji pristup: 19. 08. 2023.)

Zakaj volim Zagreb, <https://www.facebook.com/groups/zakajvolimzagreb/> (posljednji pristup: 21. 08. 2023.)

Zagreb-info, <https://www.facebook.com/DiktiramoRitamGrada> (posljednji pristup: 21. 08. 2023.)

Zagorka.net, <http://zagorka.net/zenske-demonstracije-1903-godine/> (posljednji pristup: 25. 08. 2023.)

Nama. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/zagreb-ostaje-bez-jednog-od-svojih-simbola-ovo-je-prica-o-nami/2526024.aspx> (posljednji pristup: 05. 01. 2024.)

Zagreb. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/66685> (posljednji pristup: 03. 04. 2024.)

moderna. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 10.4.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/moderna>>.

Potres u Zagrebu. <https://potres.jutarnji.hr/godina-potresa/potres-u-zagrebu/> (posljednji pristup: 09. 04. 2024.)

French Pension Reform Strikes.
https://en.wikipedia.org/wiki/2023_French_pension_reform_strikes (posljednji pristup: 13. 04. 2024.)

<https://licegrada.hr/gornjogradski-trg-na-kojem-se-nalazi-najpoznatiji-i-najljepsi-zagrebacki-krov/> (posljednji pristup: 14. 04. 2024.)

tportal. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/ustavni-sud-odbacio-zahtjev-gonga-markov-trg-ostaje-ograden-20240102> (posljednji pristup: 14. 04. 2024.)

Kip bana Josipa Jelačića u Zagrebu.
https://hr.wikipedia.org/wiki/Kip_bana_Josipa_Jela%C4%8Di%C4%87a_u_Zagrebu
(posljednji pristup: 15. 04. 2024.)

Dolac: Fragmenti grada. <https://www.portalnovosti.com/fragmenti-grada-dolac> (posljednji pristup: 15. 04. 2024.)

Place Market. <https://www.placemarket.hr/> (posljednji pristup: 15. 04. 2024.)

Floraart. Povijest. <https://www.zrinjevac.hr/default.aspx?id=756> (posljednji pristup: 16. 04. 2024.)

Knjižnice Grada Zagreba.
<https://katalog.gkmm.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?¤tPage=7&searchById=1&sort=0&age=0&spid0=1&spv0=u%C4%8Denik&mdid0=0&vzid0=0&xm0=1&selectedId=63003975> (posljednji pristup: 16. 04. 2024.)

OOOR. https://hr.wikipedia.org/wiki/Osnovna_organizacija_udru%C5%BEenog_rada
(posljednji pristup: 16. 04. 2024.)

Projekt Ilica, Facebook, <https://www.facebook.com/projektilica> (posljednji pristup: 17. 04. 2024.)

Telegram portal. <https://www.telegram.hr/vijesti/grad-zagreb-upravo-zabranio-da-novi-vlasnik-zgradu-name-u-ilici-prenamijeni-u-nesto-sto-nije-robna-kuca/> (posljednji pristup: 17. 04. 2024.)

„Radio 101“. *Wikipedia.* https://hr.wikipedia.org/wiki/Radio_101 (posljednji pristup: 17. 04. 2024.)

„1postozagrad“. *Facebook.*
<https://www.facebook.com/photo/?fbid=443102281581839&set=a.179943144564422>,
<https://www.facebook.com/1postozagrad/posts/pfbid0fC9LfqUHNvGr3FD6ad2deU4oKqonF1G3UpUEVAy7uz7mUExLj8DAbPPaThWpRfKMI> (posljednji pristup: 17. 04. 2024.)

„Pod repom na Jelačić placu“. *Hismus.hr.* <https://www.hismus.hr/hr/odjeli/pedagoski-odjel/pedagoske-akcije/pod-repom-na-jelacic-placu/> (posljednji pristup: 18. 04. 2024.)

„Otvorena nova pješačka zona u Masarykovej“. *Zagreb.hr*. <https://www.zagreb.hr/otvorena-nova-pjesacka-zona-u-masarykovej/190656> (posljednji pristup: 21. 05. 2024.)

„Improvizacija zvana Masarykova“. *H-alter*. https://h-alter.org/planet-zemlja/improvizacija-zvana-masarykova/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR3aCxHPE0q3a4ROb8c53WL7IBxLXD5k8kHUEBLifRiD0OpGIFrFYrssTTw_aem_AXZW-2s52dIAZK-u2-JIFscmLpPSQ_O-E9SxFxdkmSZrrWi8tIOD2ARh-f40JXAK0Cb38Gb1vh6uSAyaW1rpm-OQ (posljednji pristup: 16. 10. 2023.)

Google *Books.*
https://books.google.hr/books/about/Literary_Anthropology.html?id=DJUrrvSenlAC&redir_esc=y (posljednji pristup: 20. 05. 2024.)

Google *Books.*
https://books.google.hr/books/about/Prospecting.html?id=gdkVU3coqbcC&redir_esc=y (posljednji pristup: 20. 05. 2024.)

PLACe market. https://www.telegram.hr/super1/life/_placemarket/ (posljednji pristup: 22. 05. 2024.)

Zagorka.net. <https://zagorka.net/> (posljednji pristup: 21. 05. 2024.)

'How *black bread* contributed to poor public health in Ireland during WWII'. <https://www.rte.ie/brainstorm/2023/0710/1393751-ireland-black-bread-emergency-world-war-2-diet-public-health/> (posljednji pristup: 25. 05. 2024.)

„Markov sajam, festival starih zanata“. *Stranice Grada Zagreba*. <https://www.zagreb.hr/markov-sajam-festival-starih-zanata/53668> (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

„9. sajam zimnice, ekoloških i autohtonih proizvoda“. https://sajamzimnice.mps.hr/?doing_wp_cron=1716749360.2329568862915039062500 (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

„Povijest središnjeg zagrebačkog trga i njegova uloga u povijesti grada“. *Lice grada*. <https://licegrada.hr/povijest-sredisnjeg-zagrebackog-trga-i-njegova-uloga-u-povijesti-grada/> (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

„Ilica, glavna i najzagrebačkija ulica sa najviše kućnih brojeva u Zagrebu“. *ZGportal*. <https://www.zgportal.com/zginfo/ilica-glavna-i-najzagrebackija-ulica-sa-najvise-kucnih-brojeva-u-zagrebu/> (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

„Tkalča – potok Medveščak“. *PReport*. <https://preportdotinfo.wordpress.com/2019/05/30/tkalca-potok-medvescak/> (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

eLektire. *Gospoda Glembajevi*. https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/krleza_gospodaglembajevi.pdf (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

„Tkalčićeva ulica“. *Wikipedia*. https://hr.wikipedia.org/wiki/Tkal%C4%8Di%C4%87eva_ulica (posljednji pristup: 26. 05. 2024.)

7.2. Popis provedenih intervjua

Davor, r. 1966., intervjui provedeni 24. prosinca 2022. i 9. travnja 2023. godine

Vesna, r. 1967., intervju proveden 9. travnja 2023. godine

Tin, r. 1991., intervjui provedeni 14. siječnja i 28. ožujka 2023. godine

Lidija, r. 1994., intervjui provedeni 31. prosinca 2022. i 30. ožujka 2023. godine

Judita, r. 2001. intervju proveden 29. ožujka 2023. godine

8. Sažetak

Cilj je ovoga interdisciplinarnog rada komparativno istražiti, analizirati i protumačiti odnos književnog poimanja grada Zagreba i suvremenog doživljaja određenih zagrebačkih lokacija i okolnosti. Polazeći od fenomenološkog pristupa te teorijskih postavki urbane i književne antropologije, u radu se analiziraju feljtoni kao tekstualni doživljaji grada, koji se putem afektivnih opisa gradskoga prostora kompariraju s današnjim iskustvom grada u svakodnevicu. Jukstaponiranjem književne i etnografske analize istražiti će se multiosjetilnost specifičnih loci kao simboličkih mjesta u stvaranju grada te će se u dijakronijskome okviru feljtona i intervjua ustanoviti tematske analogije između feljtonističkoga diskursa i življenoga iskustva. Metode i tehnike prikupljanja građe uključuju polustrukturirane intervjue, šetajuću etnografiju te analizu odabranih feljtona petero hrvatskih autora: Šenoa, Zagorka, Matoš, Krleža, Milčec.

Ključne riječi: *Zagreb, feljtoni, doživljaj grada, multiosjetilnost, etnografsko istraživanje, književna analiza, življeno iskustvo*

Summary

The aim of this interdisciplinary thesis is to compare, explore, analyse, and interpret the relationship between the literary perception of the city of Zagreb and the contemporary experience of certain Zagreb locations and settings. Starting from a phenomenological approach and theoretical frameworks of urban and literary anthropology, the paper analyses feuilletons as textual experiences of the city, which are then compared with today's experience of the city in everyday life through affective descriptions of urban space. By juxtaposing literary and ethnographic analysis, the multisensory nature of specific loci as symbolic places in the creation of the city will be explored, and thematic analogies between feuilleton discourse and lived experience will be established within the diachronic framework of feuilletons and interviews. Methods and techniques for collecting data include semi-structured interviews, walking ethnography, and the analysis of selected feuilletons by five Croatian authors: Šenoa, Zagorka, Matoš, Krleža, Milčec.

Keywords: *Zagreb, feuilletons, urban experiences, multisensory experiences, ethnographic research, literary analysis, lived experience*